

પ્રથમ આવૃત્તિ
ઈ. સ. ૧૯૩૩
નંબર ૧૧૦૦

મુબમના એજંડા
જીવનલાલ જોડ સંસ
૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

[સર્વ હક્ર ગ્રાધિન]

પ્રકાશક ,
જનતાત અમરશી મહેતા,
અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

મુદ્રક : મુદ્રણસ્થાન
કેશવ હ. શેઠ.
જાણતા મુદ્રણા મંદિર
ચારસેતા : અમદાવાદ.

અ તુ ક મ

ઉપોદ્ધાત :

૧	નરસિંહની કૃતિઓ	૯
૨	હારમાલા	૧૪
૩	નરસિંહ મહેતાનો કાવડો	૪૯

નરસૈયો : ભક્ત હરિના

૧	રાસદ્રષ્ટા	૩
૨	દીવેટીઓ	૨
૩	ઘેલી ગાપી...	૩૫
૪	કવિ	૪૯
૫	દીનભક્ત	૬૪
૬	વૈષ્ણુવજન	૭૬
૭	અંત	૯૪

ચિત્રો નો અ તુ ક મ

૧	નરસિંહ મહેતા અને કુંવરબાઈ (ત્રીરંગી)	
૨	નરસૈયો : દીવેટીઓ	„
૩	ભક્ત નરસૈયો	(દીરંગી)
૪	નરસૈયો : શુર્ય શિવમંદિર આગળ	„
૫	નરસૈયાનું દશકીર્તન	„

મુનશી દમ્પતિની કૃતિઓ :

શ્રી. લીલાવતી મુનશી :

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો

કુમારદેવી

જીવનમાંથી જડેલી : ખંડ ૧-૨

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી :

વેરની વસુપાત [૨ છ આવૃત્તિ]

મારી કમલા અને બીજા વાતો

પાટણની પ્રભુતા [૨ છ આવૃત્તિ]

શુજરાતનો નાથ [૫ મી આવૃત્તિ]

ગૃહીવલ્લભ [૩ છ આવૃત્તિ]

ગંગાધિરાજ [૩ છ આવૃત્તિ]

કોનો પાંક ? [૪ થી આવૃત્તિ]

સ્વપ્નદ્રષ્ટા [૨ છ આવૃત્તિ]

ભગવાન કોટિલ્ય

કાકાની શરી [નાટક]

મુવસ્વામિનીદેવી [નાટક]

પૌરાણિક નાટકો : પુરંદર

પરાજય, અવિલકત, આત્મા,

તર્પણ તથા પુત્રસંભવડી.

સામાજિક નાટ્ય-વાચાશેહનું સ્વાતંત્ર્ય

બે ખરાબ જથ્થુ તથા આઠાકિત

અભિવ્યર્થાશ્રમ [નાટક]

સ્નેહસાશ્રમ

શિશુ અને સખી

કેટલાક લેખો, ભાગ ૨-૩

થોડાંક રસદર્શનો :

સાહિત્ય અને વ્યક્તિનાં

આદિવચનો [પ્રેસમાં]

લોપામુદ્રા : પ્રથમ ખંડ નવલકથા

લોપામુદ્રા : દ્વિતીય ખંડ

૧ સમ્બાર કન્યા [નાટક]

૨ દેવે દીધેલી [નાટક]

લોપામુદ્રા : તૃતીય ખંડ [,,]

નરસૈયો : ભક્ત હરિનો

Gujarati and Its Lite-

rature [પ્રેસમાં]

મારી બીજાજવાબદાર મુસાફરી

[પ્રેસમાં જશે]

નર્મદ : અર્વાચીનોમાં આદ્ય

[પ્રેસમાં જશે]

ઉપોદ્ધાત

૧—નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ.

. ૧

નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓને લોકપ્રિયતાએ, મોઢે રાખી રાખી, કદરૂપી બનાવી દીધી છે. એની કૃતિની જુનામાં જુની પ્રત ઇ. સ. સત્તરમી સદીથી પહેલાંની મળી નથી. અને તે પણ અંદિગ એવી હારમાલાની. એનાં કહેવાતાં પદો અર્વાચીન પ્રતોમાંથી અથવા કંઈકેય સાહિત્યમાંથી મળ્યાં છે. વળી ઓગણીશમી સદીના ગુજરાતી વિદ્વાનોની માન્યતા એવી હતી કે નરસિંહ રહ્યો નાગર, એટલે અર્વાચીન મંસ્ફુનમય ગુજરાતી જ બોલતો હોવો જોઈએ આ માન્યતાને પરિણામે તેમણે પદોની ભાષાને અર્વાચીન કરીને તેમના અસલ સ્વરૂપનો વિનાશ કર્યો છે. સૈકાઓ સુધી નરસિંહની કૃતિઓ જોડે એટલી છુટ લેવાઈ છે કે તેમાંથી નરસિંહની કાવ્યશક્તિનું અસલ સ્વરૂપ શોધી કાઢવું અધકું થઈ પડે છે. પણ એનાં વ્યક્તિત્વ, મેધા અને શબ્દમોહિનીની છાપ છુટી પડી આવે છે.

એની કૃતિઓના^૧ ત્રણ મોટા પ્રકાર છે.

(૧) ભાગવતના દશમસ્કંધનો અનુવાદ :

અ દૃધજુગન્મ

ફ નાગદમણ

આ બાળલીલા

ફ દાણલીલા

૧ લેખો તથા પત્રાંક માટે ગુજરાતી પ્રેસના નરસિંહ મહેતા કાવ્ય સંમહનો (ન. કા. સં.) આધાર લીધો છે.

ઉ	માનલીલા	૧૬	કમિણીવિવાહ
ઝ	રાસલીલા	૨૦	ગોવિંદગમન
૫	સુદામાચરિત્ર		

(૨) ગીતગોવિંદનો અનુવાદ યા તેનાથી પ્રેરાએલાં કાવ્યો :

અ	ચાતુરી છત્રીશી	૩	સુરતસંભ્રમ
આ	ચાતુરી પોડશી		

(૩) આત્મલક્ષી પદો :

અ	ગોપીભાવ દર્શાવતાં પદો	૩	લોકોના આશ્વેષોનો જવાબ
આ	મામેઠું	૪	દેડના પ્રસંગનાં પદ
ઇ	શામળશાનો વિવાહ	૫	વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનાં પદ
ઈ	દૈશ્યવજનની મહત્તાનાં પદ		

જામિં અને લખાવટને ધોરણે આ કૃતિઓ કઈ ઉમરે થઈ તે નક્કી કરવું સહેલું છે, અને નરસિંયાનું ચરિત્ર મેં એ ક્રમ ઉપરથી ઉપજાવ્યું છે.

૨

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં 'રાસ સહસ્રપદી' ગણાય છે. પણ એ વીશે મને અનેક શંકાઓ થાય છે. રાસ ગાવો એ નરસિંહે પોતાના જીવનનું પ્રથમ કર્તવ્ય માન્યું હતું, પણ આ કાવ્ય આખું એનું કરેલું નથી. 'રાસ સહસ્રપદી' નામ ક્રમ અને કાણે આપ્યું તે જાણવામાં નથી. એમાં સહસ્ર પદ નથી. વળી એમાં એ કે ત્રણ જુદીજુદી કૃતિઓનાં પ્રારંભનાં અને અંતનાં પદો છે. આખી કૃતિમાં સુસંજલ વસ્તુ નથી. 'રાસ મહસપદી'નું નિરીક્ષણ કરતાં તેનાં પદોની નીચે પ્રમાણે વહેંચણી થઈ શકે:

૧ દશમસ્કંધના અધ્યાય ૨૯ થી ૩૩ ના કેટલાક ભાગનો સ્વતંત્ર અનુવાદ આ પદોમાંથી ક્રમે જરૂરી: ૧૧૭, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૪૧, ૧૬૭, ૯૬, ૭, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫,

૬, ૯ અને ૧૦૪. પદ ૧૦૪ માં રાસ ગાવામાં લગવાનો મહિમા છે તે અસહ્ય ભાગવતના શ્લોકનો તરજુમો છે. આ પદથી પહેલી કૃતિ સમાપ્ત થવી જોઈએ:

શીખે ગાય અને સાંભળે, હરિ રાધાનો રાસ;
તે નર વૈકુંઠ પામશે, એમ કહે નરસૈનો દાસ.

૨ રામવર્ણનનો પૂર્વાર્દ્ધ, જેમાં રાધા અને કૃષ્ણ જે નાચે છે, બંને ખીખ બધાને મુકીને ચાલી જાય છે; ખીખ ગોપીઓ કૃષ્ણને ગાધે છે; પછી કૃષ્ણ મળે છે અને રાસ આરંભે છે. પદો, ૨૮, ૧૮૬, ૧૧૨, ૬૮, ૬૩, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૭૨, ૬૭, ૨૬, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૬૧, ૬૪, ૧૧૪ ૧૨૮, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૦૮, ૭૦, ૫૩. આ પદો અસહ્ય રાસવર્ણન રચતી વખતે રચાયાં હોય કે પછીથી તે નક્કી થઈ શક્યું નથી. આ પદોમાં ભાગવત ઉપરાંત ખીખ કાવ્યોની છાપ દેખાય છે.

૩ ગોપીઓ આવે છે અને તેમનાં ઝાંઝરીવાતો ઝમકાર થાય છે તેનું વર્ણન. દરેક પદમાં અંકેક ગોપીની વિશિષ્ટતા આલેખવાનો પ્રયત્ન છે, એ કલાત્મક નથી. ઘણાંમાં તેના તેજ બોલો આપવામાં આવ્યા છે. થોડાક અસહ્ય પદ ઉપરથી પાછળના જમાનાએ આ પદો રચ્યાં હોય એમ મંલવે. પદ ૮ થી ૨૩ ને ૧૪૨-૧૪૪ ને ૧૫૧.

૪ કેટલાંક પદોમાં રાસવર્ણન ફરી ફરી આપવામાં આવ્યું છે. કેટલેક કેટલે તેના તે શબ્દો ફરીથી રચાયા હાગે છે. જે ચાર નરસિંહનાં કહેવાતાં રાસવર્ણનો કોઈએ ભેગાં ભેગવી દીધાં હોય એમ લાગે છે. ત્યાં સુધી, 'રાસસહસ્રપદી'ની અમલ પ્રતોનું મંશોધન નહીં થાય, ત્યાં સુધી આ નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. પદો ૫૫, ૫૬, ૬૮, ૭૨, ૭૫-૭૬, ૮૨, ૮૩, ૮૬-૮૧, ૮૪, ૯૭, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૭,

૧૩૯, ૧૪૦, ૧૫૬, ૧૭૬, ૧૮૧; 'શૃંગારમાલા'નાં ૫૬ ૪૮૨, ૪૮૬, ૫૪૧; પરિશિષ્ટમાં આપેલાં પદો ૨૬ અને ૪૧-૭૭. આ છેલ્લાં ૩૬ પદો કોઈ એક જ કવિની પ્રતમાંથી ઉતારેલાં લાગે છે.

૫ ઉપર આપેલાં પદો બાદ કરતાં આશરે ૬૩ પદો રહે છે, તે રાસનાં નથી, પણ આત્મલક્ષી ગોપીભાવ દર્શાવતાં હોવાથી 'શૃંગારમાલા'નાં જ ગણાવાં જોઈએ.

‘રાસસહસ્રપદી’ તપાસતાં નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય છે:

- (૧) રાસમહસ્રપદી નામનું કાવ્ય જે નરસિંહ મહેતા કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયું છે તે અસત્ય નથી.
- (૨) એમાં જે પદો છપાયાં છે તે એક વખત રચાયાં નથી, પણ કવિની કોઈ એક અસત્ય કૃતિ ઉપરથી લુદા લુદા કવિઓએ રચેલી લુદી લુદી પ્રતોનાં પદોનો સંગ્રહ છે.
- (૩) એ અસત્ય કૃતિ નરસિંહની હોપી જોઈએ.
- (૪) એ અસત્ય કૃતિ મુખ્યત્વે ભાગવત દશમસ્કંધના અધ્યાય ૨૯ થી ૩૩ નો અનુવાદ હોવો જોઈએ.
- (૫) એ કાવ્યમાં જે આત્મલક્ષી પદો છપાયાં છે તે ‘શૃંગારમાલા’નાં છે.

- ૩

‘શૃંગારમાલા’નાં પદો એટલે જે પદોમાં આત્મલક્ષી ગોપીભાવ દર્શાવેલો હોય તેવાં પદો. કહેવાતી ‘શૃંગારમાલા’માંથી રાસના, ઓદ્ધવ અને અકૂરના સંદેશાનાં અને કેટલાંક વર્ણુનોનાં ૫૬ ‘શૃંગારમાલા’નાં ગણાવાં ન જોઈએ. તેમ આશરે ૬૩ એક પદ જે ‘રાસસહસ્રપદી’ના મથાળા નીચે છપાયાં છે તે આત્મલક્ષી હોઈ ‘શૃંગારમાલા’નાં જ ગણાવાં જોઈએ.

આત્મલક્ષી ‘શૃંગારમાલા’નાં પદો: ૬૩ ‘રાસસહસ્રપદી’ના મથાળા નીચે છપાયાં છે તે; ૫૪૦ ‘શૃંગારમાલા’ના મથાળા નીચે છપાયાં છે

તે; ૮૦ પહેલા પરિશિષ્ટમાં જણાયાં છે તે; ૬૦ પરિશિષ્ટમાં છે તે; કુલ
૭૪૩. આ પદોમાં કેટલાંક બેવડાયાં છે; કેટલાંક સ્પષ્ટ રીતે પાછળનાં
છે. પચાસેકમાં મારવાડી લાપાનો ખ્વનિ છે. આ બધાં પદો અસલ સ્વરૂપે
નરસિંહની જ કોઈ કૃતિ પરથી લેવાયાં હોવાં જોઈએ. આ અસલ પદો
એણે છુટે છુટે વખતે અને લાંબા કાળ મુઘીમા રમ્યાં હશે.

૪

‘ચાતુરી જીરીશી’ અને ‘ચાતુરી પોડરી’માં મીનગોવિંદનો અનુવાદ
છે. ‘મુરતસંગ્રામ’ મૌસિક કૃતિ ગણાય છે પણ એનો કોઈ આધાર નીકળી
આવે તો નવાઈ જોવું નહિ. ત્યાંમુઘી નરસિંહની દરેક કૃતિની જુનામાં
જુની હસ્તલિખિત પ્રત અણીશુદ્ધ પ્રગટ થાય નહીં ત્યાંમુઘી સૈકાઓએ
વાળેલો મુઘો સાફ થઈ શકે એમ નથી. એ કામ જે ભાવિ ગુજરાતી
સંશોધનકાર કરશે એ આપણા સાહિત્ય પર મોટો ઉપકાર કરી જશે.

‘હારમાલા’ને હું નરસિંહની કૃતિ માનતો નથી એટલે એને વીશે
મેં ખીજા ભાગમાં ચર્ચા કરી છે. તા. ૪-૧-૧૯૨૩ ને દિને પ્રગટ
થએલા ગુજરાતીના અંકમાં શ્રી. હીરાલાલ પારેખે એક નરસિંહ મહેતાની
કહી ‘હુંડી’ જણાવી છે. શ્રી. ભાનુસુખરામ મહેતાને એમનું ‘મામેરુ’
મળી આવ્યું છે. શા માટે એ બંને કાવ્યો નરસિંહનાં એ લાઈઓ ગણે
છે તે મારા જાણવામાં નથી. મને બેમાંથી એકે નરસિંહનાં નથી લાગ્યાં.
એ બંનેની વધારે હસ્તલિખિત પ્રતો ન મળે ત્યાં મુઘી એ વીશે કેં પણ
નિર્ણય કરવા બેસવું એ નકામું છે.

૨—હા ૨ મા લા

૧

‘હા ૨ મા લા’ પ્રેમાનંદની કે નગસિંહની ? નગસિંહની હોય તો કેટલી ? અને એમાં ખરી દટીકા કેટલી ? આ પ્રશ્નો નર્મદાશંકરના મમયથી ચર્ચાયા કરે છે. ‘હારમાયા’ની જુદી જુદી દસ્તાવિજિત પ્રતોનો અત્યાર સુધી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે નીચે વર્ણવી છે.

સં. ૧૭૩૧—સં. ૧૭૫૦

૧ તત્ત્વિ સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાડીના સંગ્રહમાં છે. ચોપડામાં પડેલામાં પહેલી નોંધ સં. ૧૭૩૧ ની છે. આગલા લેખમાં લખ્યા મિતિ ચં. ૧૭૩૩ થાય સુદ ૨ શૌમ છે. એ પંડ્યા વચ્છરામ સુત ગંગારામની લખી છે અને સં. ૧૭૫૧ સુધી ચોપડામાં કોઈ લખી ગયું છે.

૨ હીપા શ્રી. હીરાલાલ પારેખે શુ. વ. સોસાયટી તરફથી ‘નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન’ એ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરી છે. પ્રત ૧૭૫૫ ની લખેલી છે.

૩ હીપા? શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે. એનાં પાંચ જ પાનાં મોજુદ છે. (૧)

સં. ૧૭૫૦—સં. ૧૮૦૦

૪ હોપાર શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે. લખ્યા મિતિ સં. ૧૭૬૨ ભાદરવા વદ ૧૦ વાર રવિ છે.

- ૫ હીપાઠે શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે. લખ્યા મિતિ મં. ૧૭૬૪ છે. (૧)
- ૬ હીપાઠ શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે; લખ્યા મિતિ સં. ૧૭૮૦ ભાદરવા સુદ ૧૫ છે.
- ૭ કાદો કાવ્યદોહન ભાગ ૮માં વિશ્વનાથ જ્ઞાનીની ગણીને પ્રગટ થયેલી છે. એમાં હીપાનાં પ્રારંભ અને પદ ૧૭ થી ૩૬ છે. (૧)

સં. ૧૮૦૦—સં. ૧૮૫૦

- ૮ હકાંઠ શ્રવ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ હકાં માટે ઉપયોગમાં લીધેલી તે. એને પ્રેમાનંદની કૃતિ ગણી છે. એ સ. ૧૮૧૨ માં લખેલી છે. (૨)
- ૯ હકાંઠ શ્રવ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ હકાં તૈયાર કરતી વખતે ઉપયોગમાં લીધેલી તે. એ વીશે વધારે માહિતી નથી. (૨)
- ૧૦ હકાંદ શ્રવ. તનસુખરામ ત્રિપાડીના સંગ્રહમાં. લખ્યા મિતિ સં. ૧૮૧૨ (૩)
- ૧૧ હકાંઠ શ્રી. અંબાલાલ જ્ઞાની પાસે છે. લખ્યા સં. ૧૮૩૦ (૩)
- ૧૨ તત્ત્વિ? શ્રવ. તનસુખરામ ત્રિપાડીના સંગ્રહમાં. લખ્યા મિતિ સં. ૧૮૧૨ (૩)
- ૧૩ અંજા શ્રી. અંબાલાલ જ્ઞાની પાસે છે. લખ્યા સં. ૧૮૩૦ (૩)

સં. ૧૮૫૦—સં. ૧૯૦૦

- ૧૪ તત્ત્વર
પદ ૧૧૬
સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાડીના સમ્રહમાં. લખ્યા
સં. ૧૮૫૩ (૩)
- ૧૫ કેધુ
પદ ૧૭૨
દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ પાસે છે. લખ્યા સં.
૧૮૮૯ (૩)
- ૧૬ હકાંઈ
પદ ૧૪૮
સ્વ. નરસિંહાચાર્યની પાસેની પ્રત, જેને આધારે
હકાંઈ પ્રગટ થઈ છે તે. એમાં 'હારમાલા'ની
સંકલના પ્રેમાનંદે સં. ૧૭૩૪ માં કરી એમ
ઉલ્લેખ છે. (૨)
- ૧૭ હકાંઈ
પદ ૧૨૯
જાને મળતી આવે છે, અને હકાંઈ માટે
ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી. (૨)
- ૧૮ હકાંઈ
પદ ૧૨૯
- ૧૯ નલા
પદ ૧૪૮
હકાંઈ ની કવિ નર્મદાસકરે કરેલી નકલ. (૩)
- ૨૦ હકાંઈ
પદ ૧૬૨
હકાંઈ એકથી હકાંઈ ?—૭ સાત સુધીની પ્રત
પર આધાર રાખી, પ્રેમાનંદની મણી, પ્રગટ
થયેલી હારમાલા. એ, હરગોવિંદદાસ ઠાંટાવાળાએ
પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકમાં ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં
પ્રગટ કરી હતી.
- ૨૧ ફાસ
પદ ૧૪૬
મુ. પ્રેમના નગિંદ મહેતાના કાવ્યમંત્રદમાં
અને કામગોસ્ત જાગ ૧ માં પ્રગટ થયેલી અને

સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવે તૈયાર કરેલી નકલ. કઈ પ્રત
પરથી તૈયાર કરી તેની માહિતી નથી.

- ૨૨ ગુપ્તે મુસ્તમાંથી મળેલી. ગુજરાતી પ્રેસમાં છે. એમાં
૫૬ ૧૪૨ કાસનાં ૫૬ ૬૨ થી ૧૪૨ છે. (૩)
- ૨૩ કાસં (૫) એક પ્રત ૨૧૬ પદની છે. લખ્યા સંવત નથી.
૫૬ ૨૧૬ વધારાનાં પદો ન. કા. સ. પરિશિષ્ટમાં છે.
- ૨૪ ગુવત્સો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે છે. તેમાં
૫૬ ૧૫૨ 'દારમાતા' સં. ૧૭૧૨માં રચાઈ એમ લખ્યું છે(૩)
- ૨૫ છવિં | એમાં થોડાંક તુટક પદો છે, એની લખ્યા સાલ
૨૬ છવિર | નથી. (૩)

૨

(૧) ઇ. સ. ૧૮૬૪-૬૫ પહેલાં કવિ નર્મદાચંદ્રે હકાં? પરથી
નલા લખી લીધી હતી, અને એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું ગણ્યું હતું. કવિ
દક્ષપતરામે એજ અરસામાં એને નરસિંહ મહેતાનું છે એમ અભિપ્રાય
દર્શાવેલો. ઇ. સ. ૧૮૮૫માં સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ હકાં
પ્રગટ કરી અને તે પ્રેમાનંદકૃત છે એમ પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
એમનો આધાર હકાં? થી હકાં? એ સાત પ્રતો પર હતો. પણ
હકાં? શીવાય કોઈમાં પ્રેમાનંદ કૃત છે એવો ઉલ્લેખ નથી. પણ એ
પ્રત સં. ૧૯૦૦ પહેલાંની હોય એમ સંભવતું નથી. હકાં?માં આપેલો
ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:

(૧) ન. મ. આખ્યાન; ઉપોદ્ધાત

(૨) પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક ૧૮૮૫, ઉપોદ્ધાત

(૩) ન. કા. સં. નો ઉપોદ્ધાત

હારમાળા હરિ હેતે ગાઈ, પદ એક શત અડતાલનં રે;
 ને કોઈ શીખે ને આગે તેની, માન પિતાને ધનં રે.
 સંવત સતર ચોતરીય માહિ, ચૈત્ર સુદી એકાદશી દનં રે;
 હારમાળા સંપૂરણ કીધી, હરિ સાથે રહી એક લગનં રે.
 વડું રાજ્ય વડોદરું કહીએ, તે મધ્યે મારો વાસ રે;
 કૃષ્ણ સુત પ્રેમાનંદે કહ્યું, હરિ દાસનો દાસ રે.

(ઠકાં ૧૬૨)

(૨) સાર પછી સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવે એક અણગણીતી પ્રત ઉપરથી ૮૬ પદો સંશોધન કર્યાં અને તે કાબરોદન ભાગ ૬ માં પ્રગટ થયાં. તેમાં સ્વ. ઇન્દુલાલ સૂર્યરામે ૫૦ પદ ઉમેરી કાસંની પ્રત પૂરી કરી. અને ન. કા. સં. માં એ કાવ્ય પર ઉપોદ્ધાતમાં વિસ્તારપૂર્વક નોંધ લીધી. તેમાં એમણે નગસિંહ મહેતાનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કર્યું. સ્વ. ધ્રુવે શા માટે 'હારમાળા' નરસિંહની ગણી તેનું પ્રમાણ કે છે નહીં.

(૩) મં. ૧૮૫૦ ની પહેલાની કોઈ પણ પ્રતમાં ૯૦ થી વધારે પદ નથી. છ માં ૮૩-૮૪ પદ છે. ત્રિ માં પણ અસલ ૭૫-૮૦ પદ હોય તો નવાઈ જેવું નહીં. આ ઉપરથી મને તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે સં. ૧૮૫૦ પહેલાં 'હારમાળા'માં ૯૦ પદથી વધારે ન હતાં.

હોવા સં. ૧૭૯૫માં લખાએલી છે અને એ જ ચોપાનાં બીજાં કાવ્યો બેતાં તે સં. ૧૭૨૫ પછી લખાએલી હોવી જોઈએ. એમાં ૫૬ ૮૩માં નીચેની દુકો છે :

એ લકન મહિમા સંક્ષેપે વર્ણવ્યો યથામતિ અનુસારજ,
 પૂર્વં જે જે કવિજન વૈષ્ણવે કલાં ચરિત્ર ઉદારજ;
 તે સરગાંતી જોડ કરીને બાધુ' ગુપ્ત આખ્યાનજ,
 જે જે પરચા પ્રસિદ્ધ જૂતળમાહે તે લખ્યું વ્યાખ્યાનજ.

આ જ દુ'કા પ્રેમાનંદની ગણાતી **હફાંટ** ના છેલ્લા ૮૪મા પદમાં છે. હીપા નું પદ ૮૨ મુ પછી આનું ૮૩ મું છે. એટલે એ બે એક જ હોવી જોઈએ.

હવે પ્રેમાનંદસુત વલ્લભ પ્રેમાનંદચરિત્રમાં નીચેનો ઉલ્લેખ કરે છે:

“ આખ્યાઈકા અવનીમાં ઉઁની રે, તેનો અંગ્રહ કરિયો. ”

x

x

■

“ હારમાળા તેનું નામ ધરિયું રે, પછી નદિ માળા પુરી;
ચોરાશી પદે ચોરાશી કાઠી રે, જીવ ઉદ્ધારવા માળા અધુરી. ”

x

x

x

‘ નામ વિષ્ણુ તેના મન્યો રે, ન ગુપ્ત રે’ જ્યમ રેલુમાં રવિ.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આશરે સ. ૧૮૦૦માં પ્રેમાનંદની આશરે ૮૪ પદની ‘હારમાળા’ હતી અને તે ઉડતી આખ્યાયિકાઓને મંધરીને કવિએ રચેલી. પછી તેમાં તેણે પોતાનું નામ આપેલું નહિ.

(૪) તત્ત્રિ માં ૬૬ પદ છે ને ૬૭મા પદનું મથાણું છે. એ ચોપડામાં ઉતારેલા આગલા પદમા લખ્યા મિતિ સં. ૧૬૩૩ પોપ સુદ ૨ ને મંગળ અને લેખક પંડ્યા વચ્છરામ સુત ગંગારામ છે. આ લેખ અને ‘હારમાળા’નો ઉતારનાર એક જ છે. એટલે સ. ૧૬૩૩ માં કે તે પછી થોડે વર્ષે એ લખાઈ છે, અને તેથી સં. ૧૬ ૩ પહેલાં એ રચાએલી હોવી જોઈએ.

હીપાર સં. ૧૭૬૨ ના ભાદરવા વદ ૧૦ ને ચાર રવિએ ઉતારી છે. એ માત્રા ૬૦ પદની છે પણ તેમાં પહેલાં ૨૨ પદ નથી. પદ ૨૩ થી ૬૬ તત્ત્રિ નાં પદેપદ છે. ૭૬ પદમાં (કાસ ૧૪૯) ‘હારમાળા’ પુરી થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે :

સંવત પનર બાર સમગ્રી રવીવારની, માલા ગાર્ધ
 નરસહો ઉતારો પાર રે;
 વૈધુતને વતીપાતે વૈરણુવ આગલ ગાયે રે;
 અગમ આગમ અગોચર તેહેને, પાતગ સવલાં જાએ રે.
 જે જન સાંભલે બાવ ધરીને તે નરનારી નરક ન જાએ રે,
 ભણે નરસહો હર પદ પામે, ગરુડ ચઢી વૈદ્યક જાએ રે.

ત્યાર પછી ૭૬ થી ૯૦ પદ પહેલાં 'કલરાના પદ' કરીને લખ્યું છે.

હીપાઠ સં. ૧૭૮૦ ના ભાદરવા સુદ ૧૫ એ ઉતારેલી છે. નજીવઃ
 ફરફાર સાથે એનો ક્રમ હીપાર અને તત્રિ નો જ છે. માત્ર વચમાં
 કેટલાંક નરસિંહનાં પદો નથી. હીપાર અને હીપાઠ નું ૭૬ મું પદ
 એક જ છે. એની પાછળ આપેલા ક્રમ વિનાનાં ત્રણ પદ જુદા મથાળાં
 નીચે આપ્યાં છે.

• આ ઉપરથી નીચેની હકીકત મળે છે :

(૧) સં. ૧૭૩૪ પહેલાં 'હારમાલા' રચાઈ હતી;

(૨) તેમાં આશરે ૭૬ પદ હતાં;

(૩) તે 'ભાઈમને હરિ જોવાની ટેવ પડી' એ પદથી શરુ થતી.

(૫) હીપારે માં નીચે પ્રમાણે નોંધ છે: પચાસે પદ નિરમળ ગાયે
 તે વૈષ્ણુવ સુખે સુગ્મણીએ રે. આ જોતાં આ પ્રત તત્રિ થી જુની
 પણ હોય. પણ એ ચોક્કસ માનવાનું સાધન નથી.

૩

હીપાર, હીપાઠ, તત્રિ, હોપા, હકાં, ફાસં અને ફાસં
 (૫) એ સાતની સરખામણીમાથી હારમાલાની રચનાનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ

યશે. તત્ત્રિ નું આખ્યાન બધાથી સુસંબદ્ધ અને લુનું છે એટલે તેનું જ ધોરણ લઈ એ સરખામણી કરવી શક્ય થશે.

હીપાર;	તત્ત્રિ	તત્ત્રિ	હીપા; હકા; કાસં
	દ્વીપાઠ	ના પદની નોંધ	કાસં
			(૧)

		પ્રારંભ	દોષક
			૧
		૨	૨
			૩
		૩	૪
૧	નરસિંહ : 'ભાર્ગ મુને હરિ	૫૬	
—	ભોવાની ટેવ પડી ' એમાં	૧	૫ ૨
૧	વિવાદનો ખ્વનિ નથી. લગભગ		
	બધીજ ટુંકી પ્રતો આ પદથી		
	શરૂ થાય છે.		
૨	ભીમ:	૨	૧ ૩
—			
૨			
૩	નરસિંહ: એમાં વિવાદનો ખ્વનિ	૩	૭ ૪
—	નથી.		
૩			
૪	ભીમ:	૪	૮ ૫
—			
૪			

હીપાર; તન્નિ હીપાઃ	નાંધ	હીપા; હર્લા; કાસં કાસં (૫)
૫ નરસિંહઃ — ૫		૪ ૧૬ ૧૨. (ખેવાર)
૬ ભીમઃ આ માત્ર ભીમની — સ્તુતિ છે. એમાં વિવાદનો ૬ હેતુએ નથી. સ્તુતિ પણ કૃષ્ણની છે.	—	— (૫)૧
૭ નરસિંહઃ આનો પદ ૬ સાથે — સંબધ નથી. ૭	૧૦	૨૬ ૨૨
૮ ભીમઃ આ પણ ભીમની — સ્વતંત્ર સ્તુતિ છે અને તે ૮ પણ કૃષ્ણની છે. એમાં દામોદર, ગોપાળ, ગોવિંદ આદિ નામથી વિધ્યુને સંબોધ્યા છે. હીપા ના કર્તાએ છેલ્લી દુક બદલી ભીમના નામને બદલે નરસિંહ લખ્યું છે.	૨૬	— (૫)૨

હીપાર; તત્રિ હીપા૪	નોંધ	હીપા; હકાં; કાસ કાસ (૫)
૯	નરસિંહ : 'હાની વાત હતી	— —
—	તે વીહારિ પ્રગટ કીધી'	
૯	'સકુ જન દેખતાં વાસિ'	
	બોલાવિની લીધી.' એમાં	
	વિવાદનો ધ્વનિ નથી.	
૧૦	બીમ : સ્વતંત્ર વિધ્વની સ્તુતિ	— — (૫)૩
—	છે, ૫૬ ૮ ના જેવી.	
૧૦		
૧૧	નરસિંહ :	— ૯ ૬
—		
૧૧		
૧૨	બીમ :	— ૧૦ ૭
—		
૧૨		
૧૩	નરસિંહ :	૧૪ ૩૦ ૨૬
—		
૧૩		
૧૪	નરસિંહાશ્રમ : 'અમ સરખા	૭ ૨૧ ૧૭
—	નિદ્રકડો નાવિ, તૂર્નિ માલા	
૧૪	આપવી નથી' ૫૬૧-૧૭ માં	
	માલાનો આ એક જ ઉદ્દેશ	
	છે. વખત છે ને પાછળનું ૫૬	
	આગળ આગ્યું હોય.	

હીપાર; તત્રિ હીપા૪	નોંધ	હીપા; હફાં; કાસં કાસં (૫)
૧૫ નરસિંહ :	૮	૨૨ ૧૮
—		
૧૫		
૧૬ મુકેદાશ્રમ :	૯	૨૩ ૧૯
— કાસંમાં અદ્વૈતાશ્રમ છે		
૧૬		
૧૭ નરસિંહ : આટલે મુધીનો	—	૨૪ ૨૦
— ત્રિવાદ સભામાં નથી.		
૧૭		
૧૮ આખ્યાનકાર : સત્તર સંન્વાસી કુડ્યું	૧૨	(૫)
— રાજ પાસે ગથા ને સમાચાર	૨ ૨	૬૩
૧૮ કથા; ત્રાયણનો હાર પદઃ	૩	
મંગાલ્યો સભા મળી. રાજને	૨૬-૩૬	૪
વિચાર થયે. કે માતાને ફેરફાર ફેરફાર		
પ્રધું. નરસૈયાને ખબર સાથે સાથે		
પડી ને ચાર સખી બોલાવી.		
આ વાત હીપા; કાસં		
ને હફાં ત્રણેમાં આગળ		
મુકી છે. હફાંમાં એ જ		
પદ આગળ મુક્યું છે.		

હીપાર;	મત્રિ	મત્રિ	હીપા;	દ્વાં;	કાસં
હીપાઃ	ના	પન્ની નોધ			કાસં (૫)
૧૯	નરસિંદ સુખેનાને આમરે	૫૧	૭૮	(૫)	
—	જ્યા હદે છે તે જ્યાની ના	૬૬	૬૬	૧૪	
૧૯	પાડે છે	૧૦	૧	૧૧	
૨૦	નરસિંદ પ્રાર્થના કરે છે :	—	—	—	
—	‘કુચ વિચિદાઃ અરોપમ દિસિ				
૨૦	નીગખના રેભાદાર મન દિમિ’				
૨૧	રાગ્નજીને હદે છે શ્રી જ્યાન	૫૧	૭૦	(૫)	
—	દે છે કે દશ જાનની વાત ન	૬૬		૧૧	
૨૧	માનવી અને છેલ્લે હદે છે	૩		૧૪	
	‘એ આરે જો મદા માધવી,	૪			
	જેને દરીમું મગ રે ’	૫			
હીપા(૨)	૨૨	ગાન માને જઈ હદે છે (૫)	૫૧	૭૦	(૫)
—	૧૮ ૧-૫ તેજ છે	૬૬	૭૩	૧૮	
૨૨		૬		૬૬	
		૭		૧-૫	
		૮		૧૪	
૨૩	૨૩	ગાન શીધરને જો-સવે છે શ્રીધર	૫૧	૭૩	(૫)
—	—	કુવરમાર્ગના મામેર્ગની વાત હો	૬૬	૭૪	૧૮
૨૩	છે	૯			
		૧૦			
		૧૧			

હીપાન; તત્ત્રિ હીપાઠ	નોંધ	હીપા; હફાં; ફાસં ફાસં (૫)
૨૪ ૨૪ મામેરાં વખતે કુંવરખાઈ ફરીઆદ — કરે છે. 'આપી સમોવણુ ૨૪ નરસૈયા સુચચો એવો સમસ્ત વૈધ્યવને રે તુઠો ' એ પકિતયા ૫૬ પુરું થાય છે. એને ૨૩ની માફકે હુંકાબું છે. આ ૫૬ વિશ્વનાથ જાનીના મામેરામાં (૧૭૦૮) માં ૫૬ ૧હું છે.	હુંક ૭૪ (૫) ૧૧	
૨૫ ૨૫ બાકીનું (૫) ૧૬ તે આ ૫૬ છે: — 'તપારે નાતરે મળાને ઠીગજ ૨૫ માંડી, કાઢોતો એ કપટી સાહીએ'	" " "	
૨૬ ૨૬ નરસિંહ લક્ષ્મીની પ્રાર્થના કરે — છે. 'જનનિ શ્વિ મહેલ્યા નરજીવિ ૨૬ સ્ત્રી મણિલાં મરી જાય રે'	— —	(૫) ૨૦
૨૭ ૨૭ લક્ષ્મીજી તુઠે છે ને જાળ સોનીયે — ભરે છે. ૨૭	— —	(૫) ૨૫
૨૮ ૨૮ સીમંતની જાળમાં ચતુર્બુજ બેસે — છે. નરસિંહ માટે લખ્યું છે: 'એ ૨૮ તો કો એક અદ્ભૂત હોયે, અવતારિ' એહની વાત કોદિ ન માઈ...કીધું માંહામિર્દિનિ આરત	— ૭૪	(૫) ૨૬

હીપાર; તત્ત્રિ નોંધ હીપા; હકાં; કાસં
 હીપાઃ કાસં
 (૫)

ભોગી, સદુ કોણુ વિશ્વરૂપ દીડો;
 નરસિંઆનિ 'લ્યેહવૂં' કીધૂં
 માંદામિરૂં તેદવો સમસ્ત
 વૈષ્ણવને નૂઠો ।'

- ૨૯ ૨૯ રાજા દલી પડે છે. 'અસત્ય — ૭૫ (૫)
 —' હું છું આજ, મુજ બુઝાને નથી ૭૧
 ૨૯ લાજ' શ્રીપાત કહે છે કે નરસિંહની
 કથા માંભગી પ્લહાદત્યાનું પાતક
 ટળે છે. પણ એનું વચન કાર્મ
 માંભગતું નથી.
- ૩૦ ૩૦ ભીમ કહે છે : વૈરાગ્ય વિના '૧૫ — (૫)
 — દાર નહીં મળે. નામરો જુએ છે, ૭૨
 ૩૦ મારે અગ્નીઆરા ભથ્થુ.
- ૩૧ ૩૧ નરસિંહ હકીકત કહે છે કે (કડવું) ૩ (૫)
 મંડળિક સેવક મોક્ષીને બોલાવે ૩: ૭૩
 છે ને દાર લાવવાનું કહે છે. ૧-૭ ૧
 ૩૦ આના પછી આવવું જોઈએ
 તે ૧૮ થી ૩૧ સુધીનાં પદો
 મુખ્યત્વે વાર્તારૂપે છે. દરે પછી
 રાજસભામાં થએલો વિવાદ છે.
- ૩૨ ૩૨ ભીમ : સ્વતંત્ર ઉપદેશનું પદ — — (૫)
 છે 'તુને નીરખિ નિંદ્રા આવે ૧૦

હીપાર; તત્ત્રિ હીપાઃ	તત્ત્રિ નોધ	હીપા; હ્ર્યાં; કાસં કાસં (પ)
-------------------------	----------------	------------------------------------

કપ મ, ચેહનિ માથિ વિરી મરખો
વમ.'

૩૩	૩૩	નરસિંહ : સ્વતંત્ર પદ છે એમા	૨૪	૪૦	૩૬
—	—	હારઅંગનો ધ્વનિ નથી.			
૩૧					
૩૪	૩૪	અચ્યુતાશ્રમ :	૨૫	૪૩	૩૬
—	—				
૩૪					
૩૫	૩૫	નરસિંહ : સ્વતંત્ર પદ છે. હારના			
—	—	પ્રસંગનો ધ્વનિ નથી	૨૮	૧૪	૧૦
૩૩					
૩૬	૩૬	મુકુદાશ્રમ :	—	૬૮	(પ) ૭૪
—	—				
૩૬					
૩૭	૩૭	તત્ત્રિમાં નથી લખ્યું. હીપાર			
—	—	અને ૪ માં 'શુ મદમાતો રે	—	—	(પ) ૭
૩૫		શ્રીધરા તુને વિદ્યા ભક્ત ક્યાં			
		વિસરલા' એ નરસિંહનું પદ છે.			
૩૮	૩૮	ભીમ :	—	—	(પ) ૧૫
—	—				
૩૮					
૩૯	૩૯	નરસિંહ :	—	૧૧૬	૧૦૫

હોપાર;	તત્ત્રિ	તત્ત્રિ	હોપાર;	ઠકાં;	કાસં
હોપાર	હોપાર	નોધ			કાસં (પ)
૪૦	૪૦	રામાનંદ :	—	૭૦	(પ) ૭૫
	—				
	૪૦				
૪૧	૪૧	નરસિંહ :	૬૧	૧૦૨	૮૭
	—				
	૩૯				
૪૨	૪૨	ભીમ :	૧૯	૩૫	૩૧
	—				
	૪૨				
૪૩	૪૩	નરસિંહ :	૨૦	૩૬	૩૨
	—				
	૪૩				
૪૪	૪૪	મુકુંદાશ્રમ :	—	૭૭	૬૫
	—				
	૪૪				
૪૫	૪૫	નરસિંહ :	૪૨	૫૯	૫૩
	—				
	૪૫				
૪૬	૪૬	ભીમ નરસિંહને વૈરાગ્ય વિશે કહે			(પ)
	—	છે. 'અઢી સહસ્ત્ર વીંત્ર ગણી			૧૭
	૪૬	હોપાર, સંન્યાસી સહસ્ત્ર પ્રમિદ્યા;			
		રાગર્ચિ સખા છણીપિરિ' કીધી.			

હીપાર;	તત્રિ	તત્રિ	દીપા;	હકાં;	કાસં
	હીપા ૮	નોંધ			કાસં
					(૫)

સામ્યલીને શિખામણ દીધી
 નરસિંહ કહ્યું નવ્ય કીધું,
 ત્યારિશમગ્નિ ખડગ કરી લીધું.”

૪૭	૪૭	નરસિંહ : ‘ચહોદશે જોઉં તાહારી — વાટડી’ આ પદ્યો છેત્તી	૬૦	૧૦૧	૮૫
	૪૭	પ્રાર્થનાવશિ દરેકમાં શરુ થાય છે.			
૪૮	૪૮	નરસિંહ : આ હકાં ૧માં છે. ૧ થોડાં દવેનાં પદો હીપા ૪માં નથી	૬૧	—	(૫) ૧૬
૪૯	૪૯	નરસિંહ :	૧૮	૧૧૨	૯૮
૫૦	૫૦	નરસિંહ :	૬૮	૧૨૩	૧૦૯
૫૧	૫૧	નરસિંહ :	૬૯	—	—
૫૨	૫૨	નરસિંહ :	૭૦	૧૨૮	૧૧૪
૫૩	૫૩	નરસિંહ :	૪૬	૧૦૬	૯૨
૫૪	૫૪	નરસિંહ :	૬૫	૧૧૫	૮૯
૫૫	૫૫	નરસિંહ :	૬૪	૧૧૧	૯૭
૫૬	૫૬	નરસિંહ :	—	૧૨૧	૧૦૭
૫૭	૫૭	નરસિંહ :	૬૨	૧૦૭	૯૩
	—				
	૨૭				

દીપાર;	તત્રિ દીપાઠ	તત્રિ નોધ	દીપા;	દર્કા;	કાસં; કાસં (૫)
૫૮	૫૮	નરસિંહ :	૪૮	૧૧૦	૯૬
૫૯	૫૯	નરસિંહ :	—	૧૨૫	૧૧૧
૬૦	૬૦	નરસિંહ :	—	૧૨૯	(૫) ૭૬
૬૧	૬૧	નરસિંહ :	—	૧૦૮	૯૪
	૪૧				
૬૨	૬૨	માનમાઈની સ્તુતિ.	૫૪	૮૨	૬૯
	૪૮				
૬૩	૬૩	કાનખાઈની સ્તુતિ.	—	૮૪	(૫) ૩૬
	૪૯				
૬૪	૬૪	સખી :	—	૮૫	૭૨
	૫૦				
૬૫	૬૫	સુરસેના :	—	૮૭	૭૪
	૫૧				
૬૬	૬૬	રામાનંદ : અપદ્ધપાત રહેવાનું	—	૯૭	(૫) ૭૭
	—	કહે છે			
	૫૨				

હીપાર;	તત્ત્રિ હીપા૪	તત્ત્રિ નોંધ	હીપા; હકાં; કાસં કાસં (૫)
૬૭	૬૭ તત્ત્રિમાં આંક છે પણ અહીં આથી — પ્રત અધુરી રહે છે. પછીનાં ૫૩ હકાંના પદ નોધ્યાં નથી.	—	૬૨
૬૮	નરસિંહ : — ૫૪	—	૧૨૩
૬૯	નરસિંહ : — ૫૫	—	૧૨૪
૭૦	નરસિંહ : 'ગોવિંદ ગોપી માલી — ગેહેલાં કરતો'—પછી કૃષ્ણ આવે ૫૬ છે ને સખીઓને આસિંગન દે છે. એમાં કેદારનો ઉલ્લેખ છે.	૭૨ ૭૪ ૫૭	૭૫ — —
૭૧	સખીઓ : 'સખી કંડૂતી હતી — કે કાન પેલા પિંઠારમાં.' ૫૭	૫૬	૭૩
૭૨	કૃષ્ણ કેદારો ચુંકાવી આવ્યા. — ૫૮	૫૮	૭૬
૭૩	નરસિંહ : 'ભગત વાહાલી નાચ, — ભગત વાહાલી, દેવા વૈકુણ્ઠોકથી ૨૬ આપા આવી રે '	— — —	—

હીપાર; તત્ત્રિ હીપાઠ	તત્ત્રિ નાંધ	હીપા; હકાં કાસં કાસં (૫)
૭૪ — ૬૦	નરસિંહ : કાસંની થોડી ટુંકો છે.	— ૮૪
૭૫ — ૬૧		— ૮૬
૭૬ — ૬૨	દાંતણુ કરતી વેળા કૃષ્ણુ આવે છે.	— ૧૨૬
૭૭ — ૬૩	બધાએ કેવા સ્વરૂપે કૃષ્ણુને જોયા. રામાનંદનો શાપ. રામનો પશ્ચાતાપ. એની ઉત્પત્તિ કહે છે.	૭૬ ૭૮ ૮૦ ૧૩૧ ૧૩૨
૭૮ — ૬૪	આની ટુંકો કાસંના ત્રણ પદ્માં વહેંચાએલી છે. રામ શરીરે કાળો થયો.	,, ૧૪૨ ૧૪૦ ૧૩૬
૭૯ — ૬૫	મહિમા. પાને ૨૦ મેં ઉપર આપ્યું છે.	૧૪૬
૮૦ — ક્રમ નથી	હીપારમાં અહીંઆંથી કસસનાં પદ શરુ થાય છે એમ લખ્યું છે. હીપાઠમાં કે મથાળું લખ્યું છે તે વચ્ચાનું નહીં.	૮૧ (૫) ૪૨

હીપાર; તત્રિ હીપાઠ	તત્રિ નાંધ	હીપા; હકાં; કાસં કાસં (પ)
૮૧ — ક્રમ નથી		— ૧૪૧
૮૨ — હીપાઠ માં નથી.		— (પ)૫૧
૮૩ —	”	— ” ૫૮
૮૪ —	”	— ” ૫૨
૮૫ —	”	— ” ૪૩
૮૬ —	”	— ” ૫૩
૮૭ —		— —
૮૮ — કાસં (પ)ની ચાર લીટીઓ છે. ક્રમ નથી		— ” ૪૬
૮૯ —		— ” ૪૭
૯૦ —		— ૭૮ ૧૩૬

૪

આ ચારેની રચના સમજવા એમાંના પ્રસંગોનું પૃથક્કરણ જરૂરનું છે. તત્રિ અને હીપાર જે એકજ પ્રત લાગે છે તેના પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે :

૧. રાજ્યસલાની બહાર વિવાદ [૧-૧૭]; ૨. સત્તર સન્યાસી રામ પાસે ગય છે [૧૮]; ૩. એ ગણી નરસિંહ કુંવરબાઈને સાસરે

જવાનું કહે છે [૧૯-૨૦]; ૪. રાગ રાણીને મળી વાતચીત કરે છે [૨૧]; ૫. રાગ મા બોલે વાત કરે છે [૨૨]; ૬. રાગ શ્રીપાતને તેડાવે છે ને નરસિંહની પ્રશંસા કરે છે [૨૩-૨૬]; ૭. નરસિંહ રાગ્યમલામાં આવે છે [૩૧]; ૮. મલામાં વિવાદ [૩૦-૫૫]; ૯. રાગ ખડગ કાઢે છે [૪૬]; ૧૦. નરસિંહ એકલો પ્રાર્થના કરે છે [૪૭-૬૧]; ૧૧. કુંવરબાઈની સ્તુતિ [૬૨]; ૧૨. સખીઓની સ્તુતિ [૬૩-૬૫]; ૧૩. રામાનંદ અપસ્રપાત ચરાનું કહે છે [૬૬]; ૧૪. નરસિંહની પ્રાર્થના [૬૭-૬૯]; ૧૫. કૃષ્ણ આવે છે, સખીઓને આલિંગન દે છે. કદારો ગીરની મુક્યાનું કહે છે [૭૦]; ૧૬. સખીનું ગીત [૭૧]; ૧૭. કૃષ્ણ કદારો મુકાવી આવે છે [૭૨]; ૧૮. નરસિંહની સ્તુતિ [૭૩-૭૪]; ૧૯. દાતણ કરતી વેળા કૃષ્ણ આવે છે. બધા વિસ્મય થાય છે. રાગને શાપ. તેની મા જન્મ કેમ થયો તે કહે છે. [૭૭]; ૨૦. નરસિંહની પ્રાર્થના [૭૮]; ૨૧. છેલ્લું પદ મહિમાનું [૭૯].

હવે આ ક્રમ સાથે હીપા, હકાં? અને કાસં? પ્રસંગક્રમ સરખાવીએ:—

પ્રસંગ	હીપા	હકાં	કાસં;	તત્રિ; અને હીપાર
૧ ક. ૧૨	પદ ૧, ૨, ૧૨	કડતું	પ્ર. ૨	
૨ ક. ૩	૩-૪	૧-૪	„ ૭	
૩ ૧-૫૦	૫-૭૧	૧-૬૩	„ ૧ „ ૮	
૪ ૪૧	૫-૮	નથી	નથી	
૫ ૫૧	૭૨	૬૪-૬૫	„ ૪	
૬ „	૭૩	„	„ ૫	
૭ ૫૧	૭૪-૭૫.	નથી	„ ૬	
૮ ૫૧-૫૩	૮૦-૮૧	૬૬-૬૮	„ ૩	
૯ ૫૪-૫૬	૮૨-૮૦	૬૯-૭૪	„ ૧૧, ૧૨, ૧૬	

૧૦ ૫૭-૫૯	૯૧-૯૮	૭૫-૮૨	„ ૧૫, ૧૭
૧૧ ૬૦-૭૨	૧૦૧-૧૪૧	૮૫-૧૨૭	„ ૧૦, ૧૪
૧૨ ૭૩-૭૬	૧૫૧-૧૫૯	૧૨૮-૧૩૧	„ ૧૮, ૧૯
૭૬-૮૦		૧૩૪-૧૪૮	૨૦
૧૩ ૮૦	૧૫૨	૧૩૨	
૧૪ ૭૭, ૭૮, ૮૧	૧૪૪, ૧૫૫	૧૩૩	દસરનાં પદો
૧૫ ૮૩	૧૬૦		
૧૬	૧૬૧	૧૪૯	„ ૨૧

૫

ઉપર આપેલી હકીકત બતાવે છે કે :

(૧) હીપા, હકાં૪ અને ફાસ એક રૂતિ છે.

(૨) હકાં૧, હકાં૨, હકાં૩, ફાસ જેમાંથી લીધી છે તે બધી પ્રતો રચનામાં હીપાને જ અનુમરે છે. એટલું જ નહીં પણ હીપાનાં આખ્યાનનાં કડવાં ૧, ૨, ૩ ને પદો ૫૧, ૭૩ થી ૮૨ લગભગ થોડા જ ફેરફાર સાથે એ બધામાં જડે છે. એ સીવાય વિવાદનાં પદો તો એક જ છે. ફેરફાર માત્ર પદોની ટુકડામાં થયો છે. વચ્ચે વચ્ચે જોરફાર પદો ઉમેરાયાં છે. એક પદનાં અનેક ક્યાં છે અથવા એક જ પ્રકારનાં વધુ પદો ક્યાં છે. કોઈકે નજીવાં પદો છોડી દીધાં છે.

(૩) તત્ત્વિના પદ ૧૮, ૩૬ અને ૬૦ માત્ર હકાં૧માં છે પણ ફાસમાં નથી. એટલે હકાં૧માં એ તત્ત્વિ વાળા માત્રામાંથી લેવામાં આવ્યાં હોય એ બનવા જોતું છે.

(૪) હીપા પ્રેમાર્નદનું રચેલું આખ્યાન છે એ બનવા જોગ છે. વસ્તુસનું વર્ણન એને દરેક રીતે સાચુ પડે છે. અને સ્વ. કાંટાવાળા

હકાં ૪ (સં. ૧૮૧૨) ને પ્રેમાનંદના કુટુંબીની પ્રત કહે છે, તે ને એ એકજ છે. કાદો પણ એનીજ ધણી જુની પ્રત છે. એના પરથી જ હકાં ૧, ૨, ૩ વગેરે પ્રેમાનંદની કૃતિઓ કેમ ગણાઈ એ સમજાય છે.

હીપાના સમય સં. ૧૭૨૫ ને ૧૭૬૫ વચ્ચેનો છે એટલે હકાં ૧માં પ્રેમાનંદ મૃત્યુમાં ૧૭૩૪ હારમાલા રચી એ હકીકત^૧ પણ બંધબેસતી આવે છે.

(૫) હારમાલાની એ નીરાળી રચનાઓ મળી આવે છે, એક ત્રિ, હીપાર અને હીપાદવાળા. અને બીજી હીપા, હકાં ૧ ને કાસ વાળા. બંને હારમાલા આશરે સં. ૧૭૫૦-૧૭૮૦ વચ્ચે જાણીતી હતી એ ચોક્કસ છે.

૬

(૧) ત્રિ વાળા અને હીપા વાળા બે મુખ્ય હારમાલાઓમાં ફેર આ પ્રમાણે છે. ત્રિમાં નરસિંહ અને બીમ વચ્ચેના પહેલો વિવાદ રાજસભામાં નહોતો. તે હીપાકારે રાજસભામાં આવ્યો. અને તથા ત્રિનો પ્ર. ૨ ને ૭ કૃતિની શરૂઆતમાં પ્ર. ૧, ૨ તરીકે આણવાં પડ્યાં. ત્રિમાં શ્રી અને મા જોડેની વાતચીત પ્ર. ૩, ૪ અંતઃપુરમાં હતી તેને બદલે હીપાકારે બન્નેને સભામાં આવ્યાં પ્ર. ૫, ૬, અને હાંજ વાતચીત થઈ. ત્રિમાં કુંવરબાઈ ને સાસરે વળાવનાનો પ્ર. ૩ પણ રાજસભામાં પ્ર. ૮ તરીકે આણવો પડ્યો. સખીઓની પ્રાર્થના પ્ર. ૧૨ પહેલાં આણી. પ્ર. ૮ ‘ચહોદસ જોવું તારી વાટડી’ એ પદ્યી શરૂ થતી પ્રાર્થનાવચિ પ્ર. ૧૦ બનાવી પાછળ નાંખી પ્ર. ૧૧ અને કેદારાનો પ્રસંગ ૧૫, ૧૭ વચ્ચે આવ્યા પ્ર. ૧૦. ‘તેજો નર જીત્યું’ એ પદ ૮૨ સાથે છેલ્લું મદિમાનું પદ ૮૩મું હીપાકારે રચ્યું, પ્ર. ૧૫.

(૨) હીપાના કર્તા આગળ તત્ત્વિનું આખ્યાન હોવું જોઈએ.

તત્ત્વિનાં ૫૬ ૧૯-૩૧ સુમંજસ આખ્યાન કહે છે. હીપામાં તેની ત્રુટક ટુંકો છુટે છુટે ઠેકાણે ઉપરનો ફેરફાર કરવા વહેંચી દીધી છે. પરિણામે તેજ વાત અમંજસ રીતે બે બે વાર આવી છે. રાજસભા ખેડી: કડવું ૨૦-૨૨ ને ૫૬ ૫૧; મંન્યામીએ વિચાર કર્યો ને હાર બાંધ્યા: કડવું ૨-૨૭ ને ૫૬ ૫૧; શ્રીધરે રાજાને વાર્યો: કડવું ૨-૪૮-૪૮ ને ૫૬ ૫૧; રાજાએ ક્રોધ કર્યો ને હાર લાવવાનું કહ્યું: કડવું ૮-૭; ૫૬ ૪૧. ૫૧; રાજમાતા આવી શીખ દે છે: ૫૬ ૪૧ ને ૫૬ ૫૧; રાજાએ ખડગ કાઢ્યું: ૫૬ ૫૧ ને ૫૬ ૬૦.

હીપાનું ૫૬ ૫૧મું તત્ત્વિના ૫૬ ૧૦ ને ૩૧ ટુંકાવી જ રચ્યું છે. ખરું જોતાં તત્ત્વિના ૪૬ ને ૪૭ સવાસ જવાબનાં ૫૬ છે. ૪૬ મું ૫૬ હીપામાં ૫૧-૧૧ છે, અને ૪૭મું ૬૦ છે. એ ફેરફાર કોઈએ પાછળથી જ કર્યો હોવો જોઈએ. હીપાનાં ૫૬, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૭૮ ને ૮૦ હીપારનાં ક્રમે ૫૬ ૫૬ ને ૬૩ પરથી જ લેવાયાં છે. હીપાર અને હીપાજ તત્ત્વિની થોડા ફેરફાર સાથેની નક્ક છે. તેનાં કક્ષરનાં ૫૬ હીપાનાં આખ્યાનમાં જ લઈ લીધાં છે.

૭

અગસનો સવાસ એ ઉભો થાય છે કે હીપાકારે આખ્યાન રચ્યું ત્યારે તત્ત્વિ વાળું જે આખ્યાન તેની આગળ હતું તેમાં ઉપર આપેલું નરસિંહના કવૃત્ત્વનું ૫૬૧ (હીપાર ૭૮, હીપાજ, ૭૮, કાસં ૧૪૯) 'સંવત પંદર બારોતરો.....લણે નરસિંયો તે હરિપદ પામે ગરુડે ચહડીને વૈકુંઠ ગયરે' એ હતું કે? સંવત ૧૭૬૨માં તો એ હયાતીમાં હતું (હીપાર).

૧. ૨ (૪) પાટું ૨૦.

હીપાર? પદ ૮૩ તો તેના કર્તાએ રચ્યું એ સ્પષ્ટ છે. 'પૂર્વે જે જે કવિજન વૈષ્ણવે કહ્યાં ચરિત્ર ઉત્તરજી' તેના પરથી એ રચાયું. -નરસિંહે રચેલા આખ્યાન પરથી નહીં. એટલે હીપાર ૭૬ તું નરસિંહના કર્તાત્વનું પદ એની આગળ નહીં હોય. વળી જીએ એક પુરાવો મળી આવે છે. હીપાના કર્તા આગળ જે વૈષ્ણવે કહ્યાં ચરિત્ર હતાં તેનું છેલ્લું પદ ૮૦માં સાચવ્યું છે.

૧સંવત પંદરબારોતરો માધ સુદ સાતમ બોમવાર;
તે દિવસ દિગવીજે મેહેતાને આપ્યો હરિએ હાર.

દેવ ગગન રહી નિરખતા જ્યજ્ઞ વાણી ઉચ્ચરે;
ધન ધન મનુષ્ય નરસૈ નાગર ભક્તિ એ હરિ વશ કરે.

પુષ્પવૃષ્ટિ તાંહાં ઘઈ ઘણી, આનંદ ઉર ન સમાય;
સરવ લોક અતિ હરખ ધરી ઘેરઘેર હાર ચરિત સહુ ગાય.

એહ ચરિત અદ્ભુત પ્રગટ્યું કળલુચ માંહાં કરુણા કરી;
ગાય જે જન સાંભળે તે જાય ભવસાગર તરી.

એટલે 'ભણે નરસૈયો' વાળું પદ હીપાર ૭૬ એ પુરાગામી ચરિત્રમાં નહોતું; અને ત્રિ વાળા આખ્યાનમાં એ પદ નહીં હોય એમ સંભવે છે. પરિણામ સં: ૧૭૬૨ પહેલાં હારમાલામાં નરસિંહના કર્તાત્વ વિષે ઉલ્લેખ હતો તેનો પુરાવો નથી.

૮

નર્મદે અને સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ હારમાલા પ્રેમા-
નંદની ગણી તેનો આધાર હીપાર, હકાં? હતો અને દલપત અને

સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવે એને નરસિંહની ગણી તેનો આધાર આ હીપારનું મહિમાનું પદ હતું એમ માનવાને કારણ મળે છે.

ત્યારે હારમાલા નરસિંહની છે એ પ્રશ્ન પુછીએ તેમાં હારમાલા કઈ? ફાસં ને ફાં? આખી અલ્પિશ્વર તો હોય જ નહીં. હીપા, ફાંઈ ને ફાદો તો બીજાની રચેલી હરી એટલે તત્ત્વિ, હીપાર, હીપાઈવાળી હારમાલા નરસિંહની હોઈ શકે કે કેમ એટલો જ સવાલ રહ્યો.

(૧) તત્ત્વિના પહેલા વિવાદમાં [પદ ૧—૧૭] ૧૪માં પદ શીવાય કોઈ પદમાં હારની વાત નથી એટલે એને દૂર રાખીએ તો પદ ૧૩, ૬, ૭, ૮, ૯ ને ૧૦માં વિવાદનો ધ્વનિ નથી.

(૨) બીજામાં પદ ૬, ૮ ને ૧૦ ગણેમાં વિધ્યની સ્તુતિ છે, અને તેમાં તેણે કૃષ્ણ, દામોદર, ગોપાલ, રાધવ ને રાંમથી સંબોધ્યા છે. બીમ કૃષ્ણને પૂજ્ય લેએ છે

પદ ૬: 'કૃષ્ણસ્વામી એક રાવ સાંભળો, સમરથ સ્વામી શ્રી રઘુનંદન'

પદ ૮: 'દેવ દામોદરા...શ્રીદરિ...સારંગધર ગોવિંદ ગોપાલ તુ ગરૂડામી.'

શ્રી રામ તવ નામ ઉચરે જે ભક્તાજન, મુક્ત સંવત સદા છે જ તેણે; તે તથા દાસનો ચરણ સેવક સદા, બેઠું કર જોડીને બીમ ભણે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વિ ને હીપામાં છે. આ મુશ્કેલી હીપાના કર્તાને નહીં છે અને તેથી એ ટુંક બદલી તેને 'નરસિંહનું બનાવ્યું' છે.

'નંદના નંદ મુકુંદ મુરલીધરી' ગોકુળ ચદ ગોવિંદ ગોપાલ,
નરસિંહ આ પ્રભુ સાહે કર માદરી ચરણાગત તણી લીજે સંભાળ.'

પદ ૧૦. 'સારંગધર' 'રાધવ' 'ગદાધર' 'રામ'
એ જ પ્રકારનું, અને એક જ કર્તાનું હોય એવું બીમનું એક ગાયું
પદ હીપા ૨૭ છે તેમાં છેલ્લી ટુંક આ પ્રમાણે છે:

ભક્ત વિભક્ષણ, પરમ વિચક્ષણ, અંજનીમુત તુલસી રે દાસ;
ભીમ ભણે જોણે રામને જોળાખ્યા, તે વામિયા માતને ગર્ભવાસ.

તુલસીદાસજી સં. ૧૬૭૨માં ગુજરી ગયા એટલે જ ભીમનાં
આ પદો છે તે સારખજી ચયા હોવા જોઈએ. અને ભીમ કૃષ્ણનો
વિરોધી નહોતો. કોઈ ભીમ નામના વિષ્ણુભક્તનાં પદો કોઈ આખ્યાનકારે
વિવાદ રચતાં ઉભેરી દાધાં છે. આ ઉપરથી એ સાગ નરસિંહનો હોય
એ મંભવતું નથી.

(૩) તત્ત્રિનાં પદ ૧૮-૨૬ ને ૩૧ ૨૫૪ રીતે એક નીરાળા
આખ્યાનનો ભાગ છે.

એમાંનું પદ ૨૪ વિશ્વનાથ જનીના મં. ૧૭૦૮ના 'મોહોસાણુ-
ચરિત્ર'માં છે.^૧ તેની છેલ્લી પંક્તિઓ આ છે:—

ચેત્ર મુદ દાદશી, મેઘધરા ચડી, ગડગડીને કુંડી માંહે વુઠો;
સમણ આપી જોહવો નરસૈયા સૂઝ્યો, તેહવો સમસ્ત વૈષ્ણવને તૂઠો.

આ પદ નરસિંહભક્ત કોઈ ભુના કવિનું છે. જો પદ ૨૪મું
વિશ્વનાથમાંથી લીધું હોય તો આ માત્રા મં. ૧૭૦૮ પછી રચાઈ હોય.
નહોં તો બનેએ કોઈ પહેલાંની આખ્યાયિકામાંથી લીધું હોય.

પદ ૨૪ ને. ૨૮ બનેની છેલ્લી લીટીનું અડધીયું 'તેહવો સમસ્ત
વૈષ્ણવને તૂઠો' એકજ છે. એ ઉપરથી એમ સાગે છે કે એ જો કોઈ એક
નરસિંહભક્તના રચેલા સમણ ને મામેરાનાં પદ છે. અને તેમાંથી વિશ્વનાથે
એક લીધું હશે. એટલે એ આખ્યાયિકા તત્ત્રિયા સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ.

એ પદો નરસિંહનાં તો હોઈ જ ન શકે કારણ કે એ પોતે પોતાને
અદ્ભુત ને અવતારી કહે એ તદ્દન અમંભવિત છે. તે જ પ્રમાણે પદ
૨૮માં શ્રીપાત કહે છે: 'નરસૈયાની કયા માંલણી સ્થલહસાદિક પાતક
ટળે' એ પદ પણ નરસિંહનું તો ન જ હોય.

(૪) તત્ત્રિ અથવા કોઈ પણ હારમાલાનું કાવ્ય વિશ્વનાથે ભાગ્યે જોયું કે જાણ્યું હશે. 'મોહોસાળું ચરિત્ર' (મ. ૧૭૦૮)માં એ પ્રસંગ આમ આપ્યો છે:—

“કેટલે હામે કરુણા કીધી વીનતી જાંહાં જાંહાં કરી;
દોશી પરજન અને પારખે હાર આપ્યો શ્રી હરિ. ૬
વળી અનેક હામે લાક પાળ્યાં તે કલ્લો સ્વસ્થ વિસ્તાર;
નિશ્ચલ મમ કરી હરિ આરાધ્યા ન ગણ્યો લોક વહેવાર.” ૭

આ ચાર લીટી પરથી હારનો કોઈ પ્રસંગ વિશ્વનાથના જાણ્યામાં હશે, પણ દામોદર અને હાર આપતા તે કે માંડલિકનો હાર પ્રસંગ, તે મંદિગ્ધ છે. પણ કૃષ્ણદાસની હુંડી ચરિત્ર (૧૭૧૩)^૧ અથવા આધાર ભટ્ટનાં વિવાહ ચરિત્રમાં^૨ કે વિશ્વનાથ જાનીનાં નરસિંહ મહેતાના ચરિત્રમાં^૩ હારપ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી.

એટલું જ નહીં પણ જાનીની કૃતિમાં અમ્બારમા અને તેરમા કડવામાં કાનભાઈ આદિનો અને ‘ઉધાડા શણગાર’નો ઉલ્લેખ છે અને છતાં હારના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી. જ્યાં સુધી ખીન્ને વિરોધી પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી માની શકાય કે સં. ૧૭૦૦ની આસપાસ માંડલિકનો પ્રસંગ નરસિંહલક્ષ્મી કવિઓની જાણમાં ન હતો.

તત્ત્રિમાં જ હારમાલાના પ્રસંગનો પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. એની રચના સં. ૧૭૦૦ પહેલાં મુકવા માટે કે પણ આધાર નથી.

૧ વિસ્તૃત આવૃત્તિ. જુઓ ન. મ. આખ્યાન; ઉપોદ્ધાત, પા. ૧૦

૨ તેજ; કા. દો. ભાગ ૮, પા. ૪૧૮

૩ કા. દો. ભાગ ૮, પા. ૬૦૮

નરસિંહે હારમાલા લખી એ વાત ૧૭૦૮માં વિશ્વનાથથી માંડી હીપાર (સં. ૧૭૬૨) સુધી કોઈપણ કવિએ કહી હોય એમ મારી જાણમાં નથી. હીપા [૧૭૩૪]ને ટકાઈ [૧૮૧૨] જાનેના ઉલ્લેખ પુરવાર કરે છે કે હીપા પહેલાં માત્ર ઉડતી આખ્યાયિકા હતી. વસંત પથુ નરસિંહની એવી એક કૃતિ છે એમ કહેતો નથી; એટલું જ નહીં પથુ એવી કોઈ કૃતિ ન હતી એમ પુરવાર કરે છે.

કોઈપણ પદની ભાષા મં. ૧૭૦૦ની પહેલાંની પ્રજા આવી નથી એટલે પદની ભાષા પર જાંધેલો મત નકામો છે.

૬૧

જુનાગઢની ગાદીએ ઇ. સ. ૧૪૪૦ થી ૫૧ સુધી રા' મહીપાલ અને ઇ. સ. ૧૪૫૧-૭૨ સુધી રા' માંડલિક રાજ ચર્ચ ગયા, અને હારમાલાનો પ્રસંગ ઇ. સ. ૧૪૫૬માં થયો એમ મનાય છે. મહીપાલ અને માંડલિક અને ચૂસ્ત વૈષ્ણવો હતા, અને દામોદરરાયના ભક્તો હતા. માંડલિક દામોદરરાયનું મંદિર બધાનું; માંડલિકનો મિત્ર વિંગલવેળો જે વૈષ્ણવ હતો તે પ્રભાસ પાટણનો ઠાકર હતો; અને મહીપાલ પોતાને ખરેખર યાત્રાળુઓને પાટણ અને દારિકા મોકલાવતો હતો.

જો નરસિંહ સં. ૧૪૭૦ માં જન્મ્યા માનીએ તો ૧૫૧૨ માં ૪૨ વર્ષની ઉંમરના હોય અને હારમાલા પ્રમાણે એ વિખ્યાત વૈષ્ણવ પથુ હોય. તો વિષ્ણુમક્ત માંડલિક આવો જુલમ કરે એ માનવાને કંઈ ચર્ચ પડે છે.

હીપારમાં રામાનંદ શાપ આપે છે: 'ત્રણ મસવાડા માહે મલેજ જ થાયે.' હીપાઈમાં (૫૬) રામાનંદ માંડલિકને 'તાહાર'

જાઓ રાજ્યાસનંજી. ત્રણ માસમાં થાશે કાપજી'. હકાં (૧૫૧) પણ એમ શાપ આપે છે. કાસં (૧૩૨) રાજ્ય જવાનો અને અમુરને હાથે મરવાનો શાપ આપે છે. ૧૭૪૨માં માંડલિક જુનાગઢ ખોઈ ખેડો, મુસલમાન થયો ને જીવે બચ્યો. આ વાતો એ વટલાઈ ગયા પછી કોઈ આખ્યાનકારે એમ્નાડેલી લાગે છે. કોઈ નાનાને પાછળથી થયેલા માંડલિકનો કે પ્રસંગ જુનાગઢના માંડલિક જોડે તો દંતકથાએ નહીં ભેળવ્યો હોય ?

૧૨

હીપાનું કંડુ ૮૦મું ૧ પણ બતાવી આપે છે કે એ કોઈ ખીન કવિએ પાછળથી કરેલા આખ્યાનનો જ ભાગ છે.

(૨) હીપા, હકાં ૧, ૨, ૩, ૪ અને કાસં દરેકમાં શ્રીકૃષ્ણ આખ્યા સારે જુદે જુદે સ્વરૂપે જુદા જુદાને જણાયા તે વર્ણવ્યું છે:—

‘રામાનંદે રામરૂપ દીઠું. મુકુંદશ્રમ રે મુકુંદ રે;
અવધૂતાશ્રમે અવધૂત દીઠા, ગોવિંદશ્રમ રે ગોવિંદ રે.’ વિગેરે

હીપાની આખ્યા યાદી કૃત્રિમ છે, અને પાછળની પ્રતોમાં તેને વળી વધારવામાં આવી છે. આ નરસિંહની ન હોઈ શકે.

(૩) વિવાદવર્ણનમાં અસ્વાભાવિકતા પણ ધણી છે. તત્ત્રિ, હીપા અને કાસં ૨માં ‘આખ્યા દિવસનો રણીખપી આવ્યો’ આ નરસિંહનાં પોતાનાં બધાં કાવ્યોથી વિરુદ્ધ છે. કોઈ ઠેકાણે એણે એવું લખ્યું નથી કે એ તોફારી કરતો હતો.

(૪) હારમાલાનાં ઘણાં પદોમાં નરસિંહને લોકો લખેટ કહેતા, એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આખ્યા પ્રસંગનું મૂલ એની લખેટાઈની ખ્યાતિ છે.

એ સાથે નરસિંહની ખીજ સર્વમાન્ય કૃતિઓ જોઈ એ તો અરાધરીરા વર્ષે તેણે રાસદર્શન કર્યું; પછી જુદો રહ્યો. ઘેર ખાવા નહોતું જતાં. કીર્તન ઓચ્છવ તે કરતો. મહેતી સાંધી હતી. હરિધ્વજ રાખી દીન બની તે જીવન નીશાવતો ૧. પછી બાર વર્ષ રાસનાં અને શૃંગારમાલાનાં ગણીયે. તેમાં એને કાંઈ લ'પટ દહેતું એ વાતનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. પછી આશરે બત્રીસેક વર્ષે શામળદાસનો વિવાહ. તેમાં એની નિર્મળતા-શબ્દરાશ્દમાંથી નીતરે છે. ૨ દિક્ષિતજી એને માટે ઘણો ઉંચો મત ધારાવે છે. ૩

મદન મહેતો ને તેની સ્ત્રી ઘણાં આક્ષેપો એના પર કરે છે પણ એ અનીતિમાન છે એવો જરાય અણુસારો નથી. ૪ પછીનાં વર્ષો તે એની કસોટીનાં અને વૈષ્ણવપદની પચગંજરીનાં. તેમાં એને માથે લ'પટાઈનો આક્ષેપ છે એવો એકે સ્પષ્ટ નથી. ૫ ૬ ૭માં એ પોતાના પરના આક્ષેપો ગણાવે છે. તેમાં પણ 'વેરાગી થઈ નાહક નાચીએ, તુલસીતીલક કેમ ધરીયે રે' એ શીવાય ખીજ વાત નથી, અને આ 'પરસ્ત્રી જેને માત રે' એ શીખવવાનો એનો સમય. એટલે કાંઈ પણ કાવ્યમાં એ લ'પટ ગણાતો હતો એવો ઉલ્લેખ નથી.

સંવત ૧૭૦૦ની આસપાસ કાવ્યો રચનારાઓએ એ રસિક આક્ષેપ કેંક અંશે કર્યો હોતો એ તો ઉપર જોયું.

(૫) નરસિંહ રામને વખોડે છે:

‘રે ધરડા રે થપડું તારે રામજી કહીશું;

આપણા દલાનો મારે ખપ નથી.’

૧ નરસિંહો. જુઓ પાનું ૪૯

૨ " " ૬૫

૩ " " ૬૮

૪ " " ૬૯

૫ " પ્રકાશ ૭૫

આ બધાં પદો નરસિંહના દેવો તરફની આખી દૃષ્ટિને બ્રહ્મ કરે છે. એ શંકર, કૃષ્ણ ને રામ વચ્ચે ફેર જોતો નહોતો.^૧

(૧) વળી બીજાં બધાં મહેતાનાં સર્વસ્વીકૃત પદો કરતાં હારમાલા-માંથી જુદાજ પ્રકારનો નરસિંહ નીકળે છે. આ માલામાં તે અભિમાની, આત્મમંત્રુષ્ટ ને તેજડો છે; આશ્વેષો કરે છે, આશ્વેષો જોરથી પાછા ફેલે છે. ઈશ્વરના બીજા સ્વરૂપે તે નીદિ છે, બીજા સ્વરૂપોના પૂજનારને ડામ દે છે. એ છટાબાજ વાગ્પદ હરદાસનો પ્યાલો આપે છે. સ્વ. ઈશ્વરામના શબ્દોમાં આ નરસિંહમાં 'ઝડાઝ તથા છટા તથા રંગ અને કું કું ધીરોદાતત્વ પણ ધણે અંશે ધીરોદાતત્વ છે.

રે ઘરડા યઈશું ત્યારે રામજી કહીશું (દીપા૪); આપણા કહાનો મારે ખપ નથી (દીપા૧૨); બેસી બેસી રહે રામ દાસીયા (દીપા૬); ભણે નરસૈયો સાંભળાં ભૂર બીમડા (એજ); રહે રહે ભગવા લવરી ફરતો (દીપા૮); દાદી બાળી લાખરી ખા (એજ); રણવાનું તને જોર ન હોય તો રાખ ચોળાને લીખી ખા (કાસં ૧૮); કાં સી મરે, ખાવા દળે ત્યારે, તે પારે ભગુઆ પહેરો...તારા ઝંકારનું કરને અથાણું (દીપા૧૨); રહેવા દે તારો રામ, ભગવા, રહેવા દે તારો રામ (દીપા૩૦); બક બક કરતા બેસી રહોને (કાસં ૬૩); મહારંડનો મુખથી નવ બોલે (કાસં ૧૨૪); આ અને આવી અનેક ગાલોથી હારમાલાનાં પદો ભરપૂર છે.

હવે આની સાથે ખરો નરસિંહ સરખાવીએ. શંકર એને દીન ભક્ત ગણી લઈ ગય છે. પછી લાભીથી છુટો પડે છે દીનતાથી. જે સામગ્રીદાસના વિવાહમાં સરલકુટથી દીનતાથી પ્રભુનો પરચો વર્ણવે છે; જે પોતાને રંક નરસૈયો કહી વર્ણવે છે; જે પોતે મદંત પુરુષ કહેવાય

છે છતાં પોતે, આક્ષેપો થતાં, 'ઝોવા રે ભાઈ અમે ઝોવા' કહી પોતાને 'લગવા કર્મ' નો કહી દીનતા સ્વીકારે છે; સમદષ્ટિનો પયગંબર, જે 'સકળ લોકમાં સહુને વંદે'—તે અપૂર્વ ને મોહક દૈન્યની મૂર્તિ આ હોય ? એ આવું બોલી કે રચી શકે ? હારમાલાના બોલો એના છે એમ માનવું, તે નરસિંહની મૂર્તિને, અચ્છાનના અભિમાનમાં, કલંકિત કરવા જેવું મને લાગે છે.

૯

આ તપાસનું પરિણામ આ પ્રમાણે રજુ કરી શકું :

[૧] સં. ૧૭૮૦—૧૮૦૦ પછી ફાસ' ને ફર્કાની વિસ્તૃત હારમાલાની સંકલના થઈ;

[૨] તેની રચનાનો મુખ્ય આધાર આશરે સં. ૧૭૩૪માં રચાએલા આખ્યાન હીપા પર હતો.

[૩] એ આખ્યાન હીપા પ્રેમાનંદનું હોવાનો સંભવ છે.

[૪] હીપાના આખ્યાનકારનો મુખ્ય આધાર 'કાઈ એક અસલ પૂરોગામી આખ્યાન' પર હતો.

(અ) એ આખ્યાનમાં—આશરે ૫૦-૭૦ પદ હતાં;

(આ) એ આખ્યાન 'ભાઈ મને હરિ જોવાની ટેવ પડી' એ પદથી શરુ થઈ હીપાનું ૫૬ ૮૦, કુલ ૮-૧૩ થી સમાપ્ત થતું;

(ઈ) એ અસલ આખ્યાન લગભગ આખું ત્રિ, હીપાર ને હીપાજમાંથી મળે છે.

[૫] એ અસલ આખ્યાન પણ એક જણની કૃતિ નહોતું.

(અ) નરસિંહનાં ગણાતાં પદો, (આ) શીમ નામના કોઈ રામલક્ષ્મણનાં સ્વતંત્ર પદો અને (ઈ) મામેરાની કોઈએક આખ્યાયિકાનાં પદો ભેગાં કરી કોઈએ એ આખ્યાન રચ્યું હતું.

[૬] એ અસલ આખ્યાન આશરે સ. ૧૭૩૦ પૂર્વે કોઈની જાણમાં હોય એવું મળતું નથી.

[૭] એ અસલ આખ્યાન નરસિંહની કૃતિ હોઈ શકે નહીં.

[૮] માંડલિકના પ્રસંગ માટે એ અમલ આખ્યાન શીવાય ખીજે કોઈ સ્વતંત્ર આધાર નથી.

[૯] એ પ્રસંગ બન્યો હોય એવો સંભવ મળેલી સામગ્રીપરથી દેખાતો નથી.

[૧૦] નરસિંહે હારમાલા લખી એ વાત સં. ૧૭૬૨ પહેલાં કોઈના જાણમાં હોય એમ પુરવાર થતું નથી.

[૧૧] વધારે સામગ્રી જડે તો આ મતમાં જરૂર ફેરફાર પડે. પણ નરસિંહે હારમાલા રચી છે એવું પુરવાર કરનાર સામગ્રી મળતી આજે અસંભવિત લાગે છે.

૩—નરસિંહ મહેતાનો કાવડો

૧

ઇ. સ. ૧૬૨૫માં હું લક્ષ્મીસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા ગેઠા ત્યારે નરસિંહ મહેતાના સમય માટે મને શંકા ઉદ્ભવી, અને તે વીશે મેં એક લેખ લખ્યો. એ લેખ ‘ગુજરાત’ના સંવત ૧૯૮૨ના આવણ માસના અંકમાં પ્રગટ થવા પછી એમાં જણાવેલાં હકીકત, પ્રમાણ અને શંકા માટે અનેક લેખો લખાયા છે. સતોપતી વાત એ છે કે આજે એ મુદ્દા વીશે વિચાર કરવાનો ફરી પ્રસંગ મળ્યો છે.

૨

મેં પુછેલો કાવડો ધણોજ સાદો છે. સ્વ. નર્મદાશંકર, હમ્મીરામ સુરેશમ અને હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા જેવા સમય સાહિત્યપ્રેમીઓએ પોતાના જમાનામાં તપાસ કરી, અને ભેગી કરેલી કથનીઓ અને મળેલાં સાધનો પરથી એવો નિર્ણય કર્યો કે નરસિંહ મહેતા સં. ૧૪૭૦માં જન્મ્યા અને સં. ૧૫૩૬માં મરી ગયા. અત્યાર સુધી એ સમય બધા સ્વીકારતા ચાલ્યા આવ્યા છે.

૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૫ (સં. ૧૫૪૧)એ ચૈતન્ય જન્મ્યા. ઇ. સ. ૧૫૧૧ (સં. ૧૫૧૭)ના ઓગસ્ટ માસમાં તે જુનાગઢ આવ્યા. અને ઇ. સ. ૧૫૩૩ (સં. ૧૫૮૬)માં મરી ગયા.

મેં ૧૬૨૬માં પુછેલો કાવડો આજે આ પ્રમાણે ફરીથી રજુ કરી શકું.

અ. નરસિંહ મહેતાનો કવનકાલ સં. ૧૫૬૭ પહેલાં કે પછી ?

આ. અને આજે મળતી સામગ્રી પરથી એમણે કવનકાલની પહેલી અને છેલ્લી મર્યાદા કઈ ?

એમની એમ માનવાની ટેવ હોય ત્યાં આ કામ ધણું મુશ્કેલીનું થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી આ કાવ્યની તપાસમાં પહેલું ભવિષ્યનાં તે કિંવદંતી છે. કાવિદામ અને બોલ સાથે થયા, વિક્રમની સમામા નવ સાહિત્યગતો હતા, શ્રીકૃષ્ણને મરી ગયાને પાંચ દાનવ વર્ષ થયાં; અકમલ, તુલસીદાસ ને મીરાંનો ભેટો થયો; મીરાં કુંભાગચાની સ્ત્રી હતી—આરી અંતિદામિક પંથા પિનની વાતો મદીઆ મુધી રિદાન પડિતોએ ખરી સ્વીકારી છે એ આ કિંવદંતીનો ભવકર પ્રનાપ દેખાડે છે.

અમલોની આરી જનનીનો કાવ્યએ તો બદ્ધિધાર કર્યો છે; પણ હિતદામમાં છેક તેમ તો ન થાય એ ખરું. છતાં જ્યાં મુધી કહેનારની શાનપ્રાપ્તિના માધન સારી રીતે ન તપાસી શકાય ત્યાં મુધી કહેવી વાનતો અસ્વીકાર થવો જ જોઈએ અહીં આ આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાનો મારો હેતુ એ જ છે કે હવે પછીની તપાસમાં વારે વારે આ મુદ્દો મારે ન દહેવો પડે

૪

નગર્મિદ મ. ૧૪૭૦માં કે તે અગસામાં જન્મ્યા, એ હપીજાને તપાસની પહેલી મર્યાદા કહી શકાય એમને એથી પહેલાં મુકવાને કાઈએ પ્રયત્ન કર્યો નથી

ખીજી તરફ કેટલીક હકીકત છેલ્લી મર્યાદા સ્પષ્ટ રીતે નક્કી કરે છે

મ. ૧૭૦૦ : હારમાવાના અમલ આખ્યાનની રચનાનો સમય.^૧

મ. ૧૭૦૮ : ત્રિશ્વનાથ જાનીનું મોમાગાયરિત્ર રચાયું.^૨

મ. ૧૭૧૦ : નાગપુત્ર કવિ જ્ઞાનમલજીની હતી.^૩

મ. ૧૭૧૧ : કૃષ્ણદાસનું હારચરિત્ર.

૧. ૬ (૪) પા ૪૭

૨. કાવ્યદોહન ભાગ ૮. પા. ૧૦૬.

૩. નટવરતાલ : ત્રિશ્વનાથના કાવ્યો. ૨૫૧.

૧૯૨૬માં મેં ગ્રાયડો આ પ્રમાણે પુછ્યો હતો : નરસિંહ મહેતા ખરેખર ચૈતન્ય પહેલા ચમા કે પછી ! અને જે સામગ્રીઓ મળી તે પરથી મારું કહેવું એ હતું કે નરસિંહ મહેતાનો સગવડ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો કહી શકાય; તેની ભક્તિ તૃતીયનીય ભક્તિથી પ્રગટી એમ બને; ચૈતન્ય પહેલાં ગુજ્જાતમાં શુદ્ધ ભક્તિ પ્રગટી એ ગર્વપ્રદ બતાવવું માન આપણે ખિન્ન હ-યે છોડી દેવું પડે; આ જ હકીકત સ્વાભાવિક છે અને ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિને સાતુફલ છે; અને આ મુશ્કેલીભર્યા વિષય પર વધારે શોધ અને વધારે સામગ્રી વિના અજવાળું પાડવું અધરું છે.^૧

નિર્ણય મુક્તતરી રાખવાની આ સૂચના મેં ધ્યાનપૂર્વક કરી હતી. અને અંતિમ નિર્ણય કરવાનો મારા પર જે આક્ષેપ મુકાયો તે અસુધતો છે. જીવનના કાર્યક્ષેત્રમાં આજુસુતે તુરતાતુરત નિર્ણય કરવો પડે છે. અદાલતમાં મુકદ્દમો પુરો થતાં, ન્યાયાધીશને છેવટનો ચુકાદો આપવાની ફરજ પડે છે. ઐતિહાસિક અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરનારને માથે એવી ફરજ આવી પડતી નથી. નિર્ણયની કામચલાઉ દિશા બતાવી, અંતિમ નિર્ણય ભવિષ્ય પર રાખવાનું કર્તવ્ય ધણી વખત એને માથે આવી પડે છે.

૩

હાથ લાગતા પુરાવાને તટસ્થતાથી તપાસી, શું હશે તે કલ્પના દૂર ઠેલી, શું હોતું જોઈએ એ આદર્શ ત્યજી, સત્ય કેટલું અને કેવું છે એનો નિર્ણય સદા ય અધરો છે. અને ખાસ કરીને અધ્યાત્મિક હિંદમાં ઇતિહાસ કોઈને ક્ષિય નહોતો, અને આજે દંતકથાના દગલામાંથી જ ધણીવાર સત્ય શોધવાનું રહે છે. લોકોના અધ્યાત્મ હૃદયને ધણી વાતો

૧. ગુજ્જાતની સાહિત્ય-મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ; પા. ૩૫૭. મુનશી : ભક્તિ અને ગુજ્જાતની સંહિત.

એમની એમ માનવાની ટેવ હોય ત્યાં આ કામ ધણું મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી. આ કાવડાની તપાસમાં પહેલું લયસ્થાન તો કિંવદંતી છે. કાલિદાસ અને ગોળ સાથે થયા; વિક્રમની સમામાં નવ સાહિત્યરત્નો હતાં; શ્રીકૃષ્ણને મરી ગયાને પાંચ હજાર વર્ષ થયાં; અકબર, તુઝરીદાસ ને મીરાંનો મેટા થયો; મીરાં કુંભારાણીની સ્ત્રી હતી—આવી ઐતિહાસિક પાયા વિનાની વાતો સદીઓ સુધી વિદ્વાન પંડિતોએ ખરી સ્વીકારી છે એ આ કિંવદંતીનો લયંકર પ્રનાપ દેખાડે છે.

અસત્યોની આવી જનનીનો કાયદાએ તો બહિષ્કાર કર્યો છે; પણ ઇતિહાસમાં છેક તેમ તો ન થાય એ ખરું. છતાં જ્યાં સુધી કહેનારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધન સારી રીતે ન તપાસી શકાય ત્યાં સુધી કહેલી વાતનો અસ્વીકાર થવો જ જોઈએ. અહીંઆં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાનો મારો હેતુ એ જ છે કે હવે પછીની તપાસમાં વારે વારે આ મુદ્દો મારે ન કહેવો પડે.

૪

નરસિંહ સં. ૧૪૭૦માં કે તે અરસામાં જન્મ્યા, એ હકીકતને તપાસની પહેલી મર્યાદા કહી શકાય. એમને એથી પહેલાં મુકવાને કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ખીજી તરફ કેટલીક હકીકત છેલ્લી મર્યાદા સ્પષ્ટ રીતે નક્કી કરે છે.

સં. ૧૭૦૦ : હારમાલાના અસલ આખ્યાનની રચનાનો સમય.^૧

સં. ૧૭૦૮ : ત્રિશ્વનાથ જાનીનું મેસાળાચરિત્ર રચાયું.^૨

સં. ૧૭૧૦ : નાગપુર કવિ જોડમજીની હુડી.^૩

સં. ૧૭૧૧ : કૃષ્ણદામનું હારચરિત્ર.

૧. ૬ (૪) પા. ૪૭

૨. કાવ્યદોહન ભાગ ૮. પા. ૧૦૬.

૩. નટવરસાલ : ત્રિકમજીસનાં કાવ્યો, ૨૫૧.

સં. ૧૭૧૩ : કૃષ્ણાસની હુંડી ચરિત્ર.^૧

સં. ૧૭૩૩ : હારમાલાની પ્રત તન્નિના લખ્યા સંવત.^૨

સં. ૧૭૩૪ : પ્રેમાનંદે રચેલી હારમાલાનું વર્ષ.^૩

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સવત ૧૬૭૫ તપાસના ક્ષેત્રની અતિમ મર્યાદા પુરવાર થાય છે. એટલે સં. ૧૨૭૦થી ૧૬૭૫ના વર્ષ સુધીના સમયમા નરસિંહનો આશરે પચાસેક વર્ષનો ક્વનકાલ નક્કી કરવાનું રહેશે.

૫

નાભાજીના ભક્તમાલમા નરસિંહ અને મીરાનાં ચરિત્ર છે. નાભાજીનો સમય હજી ચોક્કસ નથી. કેટલાક માને છે કે ભક્તમાલ સં. ૧૬૬૯માં રચાઈ, અને કેટલાકનું માનવું છે કે સવત ૧૭૬૯માં નાભાજી જીવના હતા અને તેમણે પ્રિયાદાસ પાસે દીકા લખાવી.^૪ પણ સં. ૧૬૭૬માં ગુજરી ગએલા ગુલસીદાસનું ચરિત્ર અને મરણતિથિ, તેમ જ વિદ્વલનાયજી, જે સં. ૧૬૪૨માં ગુજરી ગયા, તેનો અને તેના સાત ભક્તપુત્રોનો ઉલ્લેખ ભક્તમાલમાં છે. આથી ભક્તમાલનો સમય સં. ૧૬૮૦થી આગળ ન જ મુકી શકાય. એટલે બહુબાહુ તો સં. ૧૬૯૦-૧૭૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ ઉત્તર દિશાના ભક્તિનાં ધામેમાં પ્રસરી રહી હતી એમ આ ઉપરથી મનાય.

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મારવાડ, રાજપુતાના અને મથુરાનો પ્રદેશ આ બધામાં આ સમયે સાંસ્કારિક એકતાનતા હતી એ વાત વીસરવી જોઈએ નહીં. એ બધામાં જેને ટેસીટોરી પશ્ચિમ રાજધાની કહે છે અને

૧. તો મો આખ્યાન; ઉપોદ્ધાત.

૨. ૨ (૪) પાનું ૪૭

૩. ૨ (૧) = ૧૮

૪. Lala Sitaram : Introduction to Selections from Hindi Literature. Cal. University

જેને આપણે જુની ગુજરાતી મ્હી મહીએ તે ભાષા વગેરે ભાગે પ્રચલિત હતી અને પાટણ તુલ્યા પત્રી મયુગ અને દારિકા જેવા ધામમા સતો અને ભકનોના ટોળા આખા દિવસથી આવતા, ભક્તિ અને જ્ઞાનનો ગમ ચાખતા, અને તેને દિવસા ગામેગામ પ્રમારતા બગાવી માધવેન્દ્રે અને ચંનન્દ્રે, તેનમણી રાણમે મયુગ પ્રદેશમા ભક્તિ બહેનાવીરે મીંગ દારિકામા આસીને રહી, નરમિદની દષ્ટિ દારિકાના નાથ પર ફરી રહેતી એટલે મથુરા અને દારિકામા પ્રગટેલી કીર્તિ અપાટાબધ ચોમેર પ્રમરી જતી

વિવાદથી તદ્દન અગ્રમ્ન એરી નગમિહની દૃષ્ટિઓ પગથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે જુવાનીથી એ ભક્ત તરીકે પમયા હતા, ગોપીનાથની એમની પૂજા અને એમણે મત્ત માનેની ગમનીનાતુ દર્શન પણ સોમવાયકાએ ચદ્યુ હતું જેમની આધેડ વયમા દારિકા અને વડનગર સુધી પૈમાની મદદ કરે એવા પૈમાનરો એમના પ્રશમકો હતા, જો જ્યા જ્યા નાગરો હતા ત્યા ત્યા તેમને માટે જેમ તિસ્મર હતો તેમ જ્યા જ્યા ભક્તમડ્યો મગના ત્યા ત્યા એમની ભાનની અને ભગવાને એમને દેખાડેના પગ્યાની પૂજા ભાવે ચર્ચા થતી હતી આજમા આજ સાઠેક વર્ષના તો એ થયા હશે એમ 'ગોવિંદગમન' ઉપગથી સ્પષ્ટ જાગે છે તો એમના મગ્યુ પહેના, અથવા ત્યાગ પત્રી થોડા જ વર્ષમા એમની ખ્યાતિ મૌરાધ્ર, ગુજરાત, માગવાડ રાજપુતાના અને મયુગના પ્રદેશમા પ્રમરી રહી હતી એમ માતાવાની વિરુદ્ધ કે વાગ્યુ રહેતું નથી. પગિણામે ૧૬૭૫ ની પહેના થોડા વર્ષ ૫૦ જ નરમિદ ગુજરી ગયા હોય તો પણ દારિકામા અને ભક્તમાનના ઉત્તેજો અસ્વાભાવિક ન ગણી શકાય

૧ Munshi Gujarata and Its Literature Pt.
ii chap I

૨. મુનશી થોડાક ગસદરશો - ભક્તિનો મધ્યાદ

હવે સંવત ૧૬૦૦થી ૧૬૭૫નો સમય લઈએ.

આ સમયમાં પુરાવા માટેની સામગ્રી નીચે પ્રમાણે ગણાય છે :

- ૧ સં. ૧૬૦૦ (?) મીરાંનું મૃત્યુ.
- ૨ સં. ૧૬૦૧ (?) નાકરની ભક્તમાલ.
- ૩ સં. ૧૬૧૩ (?) મોસાળું લખનાર નાગર વિષ્ણુદાસનો જન્મ.
- ૪ સં. ૧૬૧૬ (?) રતના ખત્રીનું ' નરસિંહજી કા માલરા '.
- ૫ સં. ૧૬૨૧ (?) ચારણ કવિ ઈશ્વરદાસનું તિથિકાવ્ય.
- ૬ સં. ૧૬૨૪ (?) વસ્તાની ભક્તમાલ.
- ૭ સં. ૧૬૩૦ (?) નાકરનું મૃત્યુ અને તેના કવનકાવ્યની સમાપ્તિ.
- ૮ સં. ૧૬૩૪-૩૬ (?) વિષ્ણુદાસનું 'મામેરું' ને હુડી.
- ૯ સં. ૧૬૫૮ (?) મીરાંનું મૃત્યુ (જુના મત પ્રમાણે).
- ૧૦ સં. ૧૬૬૦ (?) કલ્યાણરાયજીનો ઉલ્લેખ.
- ૧૧ સં. ૧૬૯૦-૧૭૦૦ (?) તુકારામનો ઉલ્લેખ.

૭

મીરાંનો જીવનકાલ પણ નરસિંહના જીવનકાલની માફક સંદિગ્ધ છે, એટલે સહના 'સંશોધનમાં મીરાંના જીવનકાલનો આધાર તદ્દન અવિશ્વસનીય છે. એક મત પ્રમાણે મીરાંનો જીવનકાલ સં. ૧૬૦૩થી ૧૬૫૮નો છે; દેવીપ્રસાદ મુનશીના મત પ્રમાણે તે સં. ૧૫૫૬થી ૧૬૦૦ સુધી વિસ્તરે છે. ત્રીવિમર્શનનો પણ એવોજ મત છે.^૧ વળી મીરાંની કૃતિઓનું સંશોધન થયું નથી કે જેથી એમને નામે ચઢેલી કૃતિઓ એમની જ છે એમ કહી શકાય. અને 'નરસિંહ કા માલરા'

મીરાંનું કાવ્ય છે કે કેમ એ વીશે હજી અંતિમ નિર્ણય થયો નથી. તે ૧૫૬૫માં દારિકામાં આવીને વચ્ચાં તેનો પણ પુરાવો નથી. હંકામાં,

૧ મીરાંનો કાલનિર્ણય ચોક્કસ નથી;

૨ 'નરસિંહ કા માલરા' એમણે લખ્યું કે કેમ તે ચોક્કસ નથી.

૩ અને મીરાં સં. ૧૬૦૦માં ગુજરી ગયાં, અને 'માલરું' લખી ગયાં એમ માનીએ તો પણ નરસિંહ ૧૪૭૦માં જન્મ્યા કે ૧૫૪૦માં જન્મ્યા તેનો નિર્ણય ઠરવામાં કે મદદ મળતી નથી.

/ /

એમ કહેવામાં આવે છે કે નાકરે આશરે સં. ૧૬૦૧માં ભક્તમાલ લખી છે.^૧ પણ નાકરે ભક્તમાલ લખી છે; તે ૧૬૦૧માં રચાઈ છે; તેમાં નરસિંહ વીશે લખ્યું છે; અને તેના લખ્યાથી તેનો જન્મ સં. ૧૪૭૦ની આસપાસ કરે છે એ ચાર હકીકત જ્યાં સુધી પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી આ કથની કે પણ મદદ કરતી નથી. એક કિંવદંતી ખીજીને પુરવાર કરી શકતી નથી.

પણ સં. ૧૫૫૦થી સં. ૧૬૩૦ સુધી નાકરનો જીવનકાળ પહોંચ્યો, એમ એક મત છે. એ મત ખરો હોય તો એક રીતે મદદ કરે છે. એ પોતાને હરિનો દાસ અને વૈષ્ણવ કહેાવે છે અને છતાં તેની કૃતિઓમાં નરસિંહનો હિલેખ સરખો પણ મળતો નથી. આ મૌન અર્થસૂચક છે. જો નરસિંહ મહેતા સં. ૧૫૩૬માં ગુજરી ગયા હોય, તો તેની ખ્યાતિ સં. ૧૬૦૦ સુધીમાં સામાન્ય રીતે આખા

૧. નટવરલાલ દેસાઈ : ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો, પા. ૨૫૦; અંબાલાલ જાની : નરસિંહ મહેતાના કાવ્યનો નિર્ણય, 'કૌમુદી' કાર્તિક ૧૯૮૩ પા. ૩૨, ઇચ્છનલાલ વિદ્યારામ : સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ ભાગ ૪, પા. ૪૭૨

૨. અંબાલાલ જાની : કાવ્યદોહન, ભાગ ૮, ઉપોદ્ધાત.

હવે સંવત ૧૬૦૦થી ૧૬૭૫ને

આ મમયમાં પુરાવા માટેની ૨

- ૧ સં. ૧૬૦૦ (?) મીરાંનું મૃત્યુ.
 - ૨ સં. ૧૬૦૧ (?) નાકરની ભક્ત
 - ૩ મં. ૧૬૧૩ (?) મોસાળું લખ
 - ૪ સં. ૧૬૧૬ (?) રતના ખત્રીનું
 - ૫ સં. ૧૬૨૧ (?) ચારણ કવિ ૧
 - ૬ સં. ૧૬૨૪ (?) વસ્તાની ભક્ત
 - ૭ સં. ૧૬૩૦ (?) નાકરનું મૃત્યુ
 - ૮ સં. ૧૬૩૪-૩૬ (?) વિષ્ણુદાસ
 - ૯ સં. ૧૬૫૮ (?) મીરાંનું મૃત્યુ
 - ૧૦ સં. ૧૬૬૦ (?) કદમાણરાયજી
 - ૧૧ સં. ૧૬૯૦-૧૭૦૦ (?) તુકારાં
- ૭ ;

મીરાંનો જીવનકાલ પણ નરસિંહ
જે, એટલે સહના સંશોધનમાં મીરાં
અવિશ્વસનીય છે. એક મત પ્રમાણે :
૧૬૫૮નો છે; દેવીપ્રસાદ મુનશીના
૧૬૦૦ સુધી વિસ્તરે છે. ગ્રીઅર્મનનો
મીરાંની કૃતિઓનું સંશોધન થયું નથી
કૃતિઓ એમની જ છે એમ કહી શક

ચોક્કસ હોય અને આ કાવ્ય એનું હોય તોય ૧૬૨૧માં મામેરાનો આવો ઉલ્લેખ, નરસિંહનો જન્મ સં. ૧૪૭૦માં કે ૧૫૭૦માં તેનો નિર્ણય કરવામાં કાષ્ઠપિણુ રીતે મદદ કરતો નથી.

૧૧

વસ્તો કવિ લગભગ સં. ૧૬૦૦ની આસપાસ થઈ ગયો. એમ મનાય છે. ૧ સં. ૧૬૨૪માં એણે શુકદેવ આખ્યાન લખ્યું એમ સં. ૧૭૧૨ આદિની પ્રતોમાંથી મળે છે. ૨ એક પ્રતમાં સં. ૧૬૫૩નો ઉલ્લેખ છે. એણે એક સાધુચરિત લખ્યું છે તેમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાં અને નાભાજી ત્રણેનાં ચરિત્ર લખ્યાં છે એમ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામે સંભળેલું. નથી એની પ્રત અને બીજા કાવ્યમાં એનો નથી ઉલ્લેખ. એ કિંવદંતી ખરી હોય તોપણ નાભાજીની ભક્તમાત્ર રચાવાને વહેલાંમાં વહેલાં સમય ૧૬૭૬નો આપી શકાય એ આપણે જોયું. તો વસ્તાએ એ વર્ષ પહેલાં તો નાભાજીનું ચરિત્ર નહિ જ લખ્યું હોય. એટલે સાધુચરિત જો એનું હોય તોપણ સં. ૧૬૭૬ પહેલાં એ લખાવાનું અનુમાન ગેરવ્યાજની છે.

૧૨

સં. ૧૬૧૬માં રતના ખત્રીએ મારવાડી ભાષામાં 'નરસિંહજીજી માંઘરા' લખ્યું છે એમ સં. ૧૯૨૫માં 'નરસિંહજીજી બડો માંઘરા' રચનાર શિવકરણ મારવાડી કવિનો ઉલ્લેખ છે. અજી શીવાય એ ૧૬૧૬ની કૃતિ માટે બીજો આધાર નથી. એવા આધાર વિના આ નજી કૃતિની મદદ લેવી એ મને યોગ્ય લાગતું નથી.

૧૩

ગોસ્વામી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિકૃલનાથજીના સાતમા પુત્ર ગોવિન્દજીના પુત્ર કલ્યાણરાયજી સં. ૧૬૨૫માં જન્મ્યા હતા. એમણે

૧ કાવ્યદોહન ભા. ૪, ઉપોદ્યાત.

૨ અંબાજીજીની : કૌમુદીવાણી લેખ. કાવ્યદોહન ભાગ ૪, પા. ૨૪૯

વહલાચાર્યની 'પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા' ઉપર દીકા લખી છે ' તેનું વર્ષ
 મને મળ્યું નથી એ ગ્રંથમા 'લૌકિકેષુ ઇદાનીં પ્રસિદ્ધેષુ
 નરસિંહાચાર્યાદિષ્વપિ પ્રસિદ્ધિનો યોગો દિ શબ્દ ।'
 એમ એમણે નરસિંહનો ઉલ્લેખ કર્યો છે 'લક્ષ્મીના હાથમા જેમ જેમ
 ભગવાન પ્રવેશે છે તેમ તેમ તે ઉત્કૃષ્ટ થતા જાય છે' તે વાક્ય પર
 દીકા લખતા લખ્યું છે કે 'આ મિદ્ધાન્ત લૌકિક આજ્ઞાત્ય પ્રસિદ્ધ
 નરસિંહ વગેરેઓમા પ્રસિદ્ધ પણ છે' પચીસ વર્ષે આ દીકા એમણે
 લખી માનીએ તો ૧૬૫૦મા નરસિંહ મહેતા વૈષ્ણવોમા ખ્યાતિમા
 આવતા હતા 'ઇદાનીં પ્રસિદ્ધેષુ' એ એ વચ્ચેનો સમયાંતર
 મર્યાદિત કરે કે? ઇદાનીના અર્થ કોષમા 'હમણા, આ ઘડીએ,
 તરત જ' આપ્યો છે

૧૪

મહારાષ્ટ્રના વારકરી ભક્ત તુકારામ એમના ૩૨૫૦મા અભગમા
 નરસિંહની હુડીનો ઉલ્લેખ કરે છે એમના જન્મના વર્ષ ચાર આપ-
 વામા આવે છે ઇ સ ૧૫૬૮, ઇ સ ૧૫૭૭, ઇ મ ૧૫૮૮
 અને ઇ સ ૧૬૦૮^૧ અને એ પર વર્ષે ગુજરી ગયા વહેવામા
 વહેલો સમય લઈએ તોપણ એમનો જીવનકાલ સ ૧૬૨૪ થી ૧૬૭૬નો
 ગણાય એટલે આશરે સવત ૧૬૫૦મા નરસિંહની કીર્તિ મહારાષ્ટ્રમા
 પ્રસરી એમ મનાય પણ મરોઠાકાના અભિપ્રાયો પ્રમાણે વધારે
 નિશ્ચયનીય જન્મતિથિ ઇ મ ૧૫૮૮ કે ૧૬૦૮ છે અને એમ હોય
 તો ઉલ્લેખનો કાલ સ ૧૭૦૦ની પાસે આવે એકનાથ તુકારામના
 પહેલા થયા એમની જન્મતિથિ ઇ સ ૧૫૩૩, ઇ સ ૧૫૪૮,
 અને ઇ સ ૧૫૬૯ મા મુઝામા આવે છે^૨ એમણે ઘણા
 લખ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ નરસિંહનો કયો હોય એમ મારી

(1) Belvelkar and Ranade History of
 Indian Philosophy Vol VII. p 261

(૧) op cit p 214

જાણુમાં નથી. જો આ વાત ખરી હોય તો માનવાને કારણ મળે છે કે સં. ૧૬૫૦ માં નરસિંહની કીર્તિથી મહારાષ્ટ્રના સતો અગ્રાત હતા અને ત્યારપછી પચાસેક વર્ષમાં તે દેવાઈ. આમ કીર્તિનો પ્રસાર ઉત્તર અને દખણમાં એકજ વખતે, એટલે સ. ૧૬૫૦ ને ૧૭૦૦ વચ્ચે થયો.

૧૫

આ વિવેચનનો સારાંશ આ પ્રમાણે ટુંકમાં આપી શકાય:

(અ) નાકરવાળી સામગ્રી તો હજુ હવામાં છે. વસ્તાનું સાધુ-ચરિત સં. ૧૬૭૦-૧૬૮૦નું હોય તોપણ તે નિર્ણયને માટે ઉપયોગી નથી; કારણ કે તપાસની અંતિમ મર્યાદા-સં. ૧૬૭૫-ની આસપાસ થયું છે. મીરાં અને ઈશ્વરદાસનાં સમય અને કૃતિ અનિશ્ચિત છે અને તેના પર ધોરણ બાંધવું અશક છે. વિષ્ણુદાસનું મોમાળું સં. ૧૬૩૪માં લખાયું હોય એ હકીકત ખરી કરી નથી.

(આ) કલ્યાણરાયજીનો ઉલ્લેખ પ્રથમ સીમાચિહ્ન ગણી શકાય.

(ઈ) જો નાકરના મૌનનું કારણ એ હોય કે એની છેક વૃદ્ધા-વસ્થામાં નરસિંહની કીર્તિ પ્રસરવા લાગી તો સં. ૧૬૨૦ અને સં. ૧૬૩૦ વચ્ચે નરસિંહના જીવનનો કેઈ એક, મામેરા જેવો, પ્રસંગ મુકી શકાય અને નરસિંહનો જન્મ મોડામાં મોડો સંવત ૧૫૮૦માં ગણી શકાય.

(ઈ) એક વાત તો ચોક્કસ થઈ જાય છે કે મીરાં, ઈશ્વરદાસ અને વસ્તો ત્રણેનો વહેલામાં વહેલો સમય લઈએ અને તેમની નરસિંહ વીશેની કૃતિ નિશ્ચિત ગણીએ તોય માંદારાનો પ્રસંગ સં. ૧૫૬૦થી આગળ મુકવાની જરૂર હોવી થતી નથી.

(ઉ) અને પરિણામે, નરસિંહનો જન્મકાલ આશરે સંવત ૧૫૫૦ ગણી શકાય. આમાંના કેઈ પુરાવાથી નરસિંહનો જીવનકાલ સં. ૧૪૭૦થી ૧૫૩૬ સુધીનો હોવો જ જોઈએ એવો નિર્ણય થતો નથી.

તેનો કાકાર વિજય વાળો હતો અને ચૂસ્ત વૈષ્ણવ હતા અને જુનાગઢના ગાંધી પિતા મહેશ્વર દામોદરજીનો ભક્ત હતો, અને પોતાને ખર્ચે ચાણુઓને આપ્યા અને મોમનાથ મોડનનો હતો. ભક્તિનરમણીનો ભીમ આત્રા પાપણુમા હરિવીનામા વિગ્રની સ્તુતિ ગાય છે, અને પત્રી ગધાકૃષ્ણની ભક્તિના ગ્રંથો લખે છે, અને જતા નથી નરસિંહનું નામ નથી નગમિહ પર કૃષ્ણે કૌરી કૃપાનો જ નેષ, નથી દારમાનાનો પ્રયત્ન. મગલુ પત્રી નગમિહની ખર્ચે જુનાગઢથી ચાની ચાની પ્રમામ સુની ચાળીમ વર્ષે પશુ ન પહોચી તે એ કૃષ્ણના ભક્તો પ્રયસામુદ્ર ન કરો ભીમનું માન એ નરમિહના વૃદ્ધમાન્ય સ. ૧૪૭૦-૧૫૩૬ સુધીના જીવનકાળને અસ્વીકાર્ય પુરવાર કરે છે.

૧૮

મ. ૧૪૭૦થી ૧૫૫૦ લાનજીનો જીવનકાળ વિસ્તરે છે એમ ગ. રામનાથ મોદી અનુમાન કરે છે. લાનજીની કૃતિઓમા નરસિંહનો ઉલ્લેખ નથી તેની શૈલી કે કા. ૪૫૨ નગસિંહની શૈલી કે વૃદ્ધાવનીન ભક્તિનો જરાય નથી લાનજી પાપણુનો મોટો પુરાણી હતો એણે ગુજરાતીમા આખ્યાન ગ્રંથાની પદ્ધતિ પહેલી જ કાઢી અને તેને લીધે એને શોષણ પડ્યું હતું.

જો નરસિંહ પુરોગામી હોય તો એનો જ નેષ કે એની નિર્વિવાહ અમર લાનજી પર ખીનકુન કેમ જણાતી નથી તે સમજાતું નથી. લાનજીના અને નગસિંહના કેટલાક પદો નચ્ચે મગખાપણું હોવાથી કેટલાક માને છે કે એ પદો લાનજી નગમિહમાવી લીધા જે પશ્ચિમી બનેમા સામાન્ય છે તેમા નરમિહની કે વિચિત્ર છાપ નથી એને બનેએ પ્રચલન ગીતોમાથી તે લીની હોય એમ સંભવે છે તે જ

૧ Bombay Gazetteer, Kathiawar Vol VIII
p 493 499

૨ રામનાથ મોદી લાપણ.

હવે સંવત ૧૫૪૦થી ૧૬૦૦ સુધીનો સમય લઈએ. આ સમયનું નિરીક્ષણ ઘણું ઉપયોગી છે.

આ સમયને માટે ઉપયોગી દફતરીકત નીચે પ્રમાણે મળે છે:-

- (૧) સં. ૧૫૨૯ પ્રભાસના કેશવ હરેરામનો ભાગવત-દશમસ્કંધ.
- (૨) સં. ૧૫૪૦ ભીમના કવનકાવ્યની શરુઆત.
- (૩) સં. ૧૫૪૫ ભીમનું પ્રબોધપ્રકાશ.
- (૪) સં. ૧૫૫૦ (?) ભાગ્યણનું મૃત્યુ.
- (૫) સં. ૧૫૫૪ શ્રીધરનો કવનકાવ્ય શરુ થયો.
- (૬) સં. ૧૫૬૭ ગોવિંદદાસના કડયાનો ઉલ્લેખ.
- (૭) સં. ૧૫૭૭ (?) ભીમનું મૃત્યુ.

૧૭

સંવત ૧૫૪૦માં ભીમનો કવનકાવ્ય શરુ થયો અને ૧૫૭૭માં પૂરો થયો.^૧ નરસિંહ વ્યાસનો પુત્ર ભીમ પ્રભાસપાટણનો વતની હતો. સંવત ૧૫૪૬માં એણે પ્રબોધપ્રકાશ લખ્યું અને બોપદેવના હરિલીલા-મૃતનો અનુવાદ હરિલીલાપોડશકલાને નામે કર્યો. એ વૈષ્ણવકૃતમાં જન્મ્યો; પોતે અડંગ વૈષ્ણવ હતો અને બોપદેવના ભક્તિપ્રધાન કાવ્યનો અનુવાદ કરવામાં જીવન કૃતાર્થ માન્યું.

કીધા જનમ તણું શુભ કામ,

નિગિ પામ્યું વૈષ્ણવ નામ;

વૈષ્ણવ નામ નર નિવહિ તે મહિમા રિપિ નાસદ કહી.૨

એનાં બાલપણમાં જુનાગઢમાં રા'માંડલિક રાજ્ય કરતો હતો. (સં. ૧૪૮૭-૧૫૨૮); તેને જ તામે સોમનાથ પાટણ હતું, અને

૧ અંબાલાલ બની : ભીમની હરિલીલાપોડશકલા, ઉપોદ્ધાત

૨ પ્રબોધપ્રકાશ.

તેનો કાકાર વિજય વાળો હતો અને ચૂસત વૈષ્ણવ હતા, અને
 જુનાગઢના ગનો પિતા મહેતાન દામો ગાયનો ભક્ત હતો, અને
 પોતાને ખર્ચે ચાણુઓને વારા અને મોમનાથ મોકલતો હતો.^૧
 ભક્તિનરમજીનો બીજા આગા પાળુમા હરિનીનામા વિગ્રની સ્તુતિ
 ગાય છે, અને પત્રી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિના અથો લખે છે, અને જતા
 નથી નરમિહનુ નામ નથી નરમિહ પગ કૃષ્ણે કરેલી કૃપાનો ઉત્તેજ,
 નથી દાગમાનાનો પ્રયમ.^૨ મળ્યું પત્રી નરમિહની કીર્તિ જુનાગઢથી
 ચાની ચાની પ્રભામ સુરી ચાગીમ વર્ષે પૂજુ ન પડેથી ને એ
 કૃષ્ણના ભક્તને પ્રથમામુગ્ધ ન કરો ભોમનું મોન એ નરમિહના
 વૃદ્ધમાન્ય સ ૧૪૭૦-૧૫૩૬ સુધીના જીવનકાળને અસ્વીકાર્ય પુરનાર
 કરે છે

મ ૧૪૭૦થી ૧૫૫૦ જાનચુનો જીવનમન વિસ્તરે છે એમ
 ગ ગમનાન મોદી અનુમાન કરે છે.^૨ જાનચુની જુનિઓમા નરસિહનો
 ઉત્તેજ નથી તેની શૈલી કે કાન્નપર નરસિહની શૈલી કે વૃદ્ધાવનીન
 ભક્તિનો જરાય ગગ નથી જાનચુ પાટણનો મોગ પુરાણી હતો
 એણે ગુજરાતીમા આખ્યાન ગ્યરાની પદ્ધતિ પડેલી જ કાઢી અને
 તેને લીધે એને ગોપલુ પડ્યું હતું

જો નરમિહ પુરોગામી હોય તો એનો ઉત્તેજ કે એની નિર્વિ
 વાદ અમગ જાનચુ પગ બીનકુન કેમ જણાતી નથી તે સમજતું નથી
 જાનચુના અને નરમિહના કેટલાક પગે નચ્ચે મગખાપણું હોવાથી
 કેટલાક માને છે કે એ પદો જાનચુ નરમિહમાથી લીધા જે પશ્ચિમો
 બનેમા સામાન્ય છે તેમા નરસિહની કે વિચિષ્ટ ગપ નથી એટલે
 બનેએ પ્રયત્ન ગીતોમાથી તે લીધી હોય એમ સંભવે છે તે જ

૧ Bombay Gazetteer, Kathiawar Vol VIII
 p 493 499

૨ રામલાલ મોદી જાપણ.

પ્રમાણે આખ્યાનના સ્વરૂપ પર પણ એકબીજાની અસર નથી. ભાલણ પાટણનો રામપૂજક પુરાણી હોય તો એનું મૌન જીમના મૌન જેટલું અર્થસૂચક નથી એ ખરું; પણ એના પર કે પણ અસર દેખાતી નથી એ પરથી એટલું અનુમાન નીકળે કે ભાલણના કવનકાલે નરસિંહની અસર સાહિત્ય પર નહોતી.

સંવત ૧૫૫૪માં જુનાગઢના રહેવાસી મોઢ અડાલજી પાલણ શ્રીધરે પ્રભાસમાં રહી કવિતા રચી. એણે ગૌરીચરિત્ર રચ્યું અને સં. ૧૫૬૪માં રાવજીમ દોદરી સંવાદ લખ્યો.^૧ એનાં ઠાવ્યોમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ કે અસર દેખાતાં નથી.

૧૯

પણ બધાથી નિર્ણયાત્મક પુરાવો ગોવિંદદાસ પૂરો પાડે છે. સં. ૧૫૬૬માં ચૈતન્ય, ગોવિંદદાસ અને અન્ય શિષ્યો લઈ પર્વટણે નીકળ્યા તેની રાજનીશી ગોવિંદદાસે રાખી છે. સં. ૧૫૬૭માં (ઇ. સ. ૧૫૧૧ ના ઓગસ્ટ માસમાં) ચૈતન્ય અને ગોવિંદદાસ જુનાગઢ આવ્યા, રણુછોડજીના મંદિરમાં ગયા, અને મીરાજ પાલણને ત્યાં ઉતર્યા હતા. ચૈતન્ય ગામેગામ વિષ્ણુનાં મંદિર અને પરમ વૈષ્ણવોનો સંસર્ગ શોધતા હતા.^૨ પુના, અમદાવાદ, વડોદરા અને ધોધાની નોંધ બતાવે છે કે ત્યાં પણ ભાગવતપ્રેમી કોઈ મળતું તો તેની નોંધ ગોવિંદદાસ લેતા.

બધા પુરાવા કરતાં ગોવિંદદાસનો પુરાવો અને ઘણો અગત્યનો લાગે છે. એ સત્યપ્રિય નોંધ કરનારો હતો, એટલે એની નોંધ વિશ્વસનીય ગણાય. એ વિષ્ણુભક્તોની નોંધ લેતો હતો તેથી ભક્ત-શિરોમણિ કે તેની માહિતી એના વક્તવ્યની મર્યાદામાં સમાઈ જાય. એ જુનાગઢમાં ગયા ને ત્યાં રણુછોડજીનાં મંદિરે દર્શન કરવા ગયા, એટલે જાણવાની અને સાંભળવાની સીધી અને પાકી તકની ન્યૂનતા

૧ ફા. ગુ. સભા ગ્રંથમાલા, પા. ૧૧૨.

૨ મુનશી : ઘોડાંક રસદર્શનો. પા. ૧૭૨.

નહોતી. અને છતાં નરસિંહ મહેતા, તેમની કીર્તિ, તેમની ભક્તિ કે સ્થાનિક ભક્તિ સંપ્રદાયનો કે પશુ સીધો કે આડો ઉદ્દેશ નથી. જો નરસિંહ સં. ૧૫૪૬ના અરમામાં ગુજરી ગયા હોય, જો હારમાલાનો પ્રસંગ ખરો હોય, જો નરસિંહની કારકિર્દી તે સમયે આજે ગણાય છે એવા કે એવી એટલી પશુ જુનાગઢમાં જાણીતી હોય તો ઉદ્દેશનો આ અભાવ શક્ય નથી. ખીજા ગવા પુરાવા સાથે આનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે સં. ૧૫૬૭માં જુનાગઢના વૈષ્ણવમંડળના કીર્તિપટ પર નરસિંહનું નામ કે નિશાન લખાયું નહોતું.

૨૦

જો નરસિંહનો કાલ સંવત ૧૪૭૦થી ૧૫૩૬નો હોય તો એમને માટેની દંતકથાઓ અને એમની કૃતિઓ જોતા એમના મૃત્યુ પહેલાં કે તરતજ પછી એમની અદ્ભુત ભક્તિ અને ચારિત્ર્ય, એમની અમતકારી કવિતા, ધૃષ્ટિરે એમને આપેલી સહાય, હારમાલાનો પ્રસંગ અને રા' માંડલિક જોડેનો મંત્રબંધ, એમનું રાસદર્શન અને ગોપનાથની તપશ્વર્યા—આ બધાથી આપું ગુજરાત ગાન્યું હોવું જોઈએ; એમનાં પરભાતિયાં, એમનાં આખ્યાન, એમનાં રાસનાં પદોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવનવા તરંગો ઊઠાયા હોવા જોઈએ, ને નવાં ધોરણો સરળતાં હોવાં જોઈએ; એમનાં આખ્યાનના સ્વરૂપે જુનાગઢ, પાટણ ને પ્રજાસત્તા દર્શાવેને નવી કાવ્યપદ્ધતિનો આદર્શ આપ્યો હોવો જોઈએ; નાગરી ન્યાતમાં, અને વૈષ્ણવોમાં એ સારે કે જુડે નામે અદ્વિતીય ચર્યાને પાત્ર થયા હોવા જ જોઈએ. અને છતાં ઇકોતેર વર્ષના હાંબા અરસામાં, ૧૫૨૯થી આશરે ૧૬૦૦ સુધી, ભક્તિમાં તક્ષીન પ્રભાસનો વૈષ્ણવ કવિ ભીમ, પાટણમાં ભાગવતનો અનુવાદ કરનારો પુરાણીશ્રેષ્ઠ લાલણ અને તેનો પુત્ર ઉદ્ધવ, ખુદ જુનાગઢનો રહેવાસી શ્રીધર અને વૈષ્ણવોની શ્રાવમાં નીકળેલા જુનાગઢના રણુઝોડજીનાં દર્શને આવેલા ગોવિંદદાસ : આ બધાએ નરસિંહ વિશે મૌન ધરવાનું કાવતું રચ્યું એટલું જ નહિ પણ તેની કાષ્ઠપિણુ ભાનની અસરથી

અસ્પૃશ્ય રહ્યા। આનો એક જ જવાબ હોઈ શકે. સં. ૧૫૪૦થી ૧૫૬૭ સુધીમાં નરસિંહનાં જીવન અને કવનથી મુજરાત અણગળા હતું. અને નરસિંહની કીર્તિ ત્રં. ૧૫૬૭ પછી જ હસ્તીમાં આવી.

૨૧

ઉપરની સામગ્રી પરથી નરસિંહનો જુદામાન્ય જીવનકાલ (સં. ૧૪૭૦-૧૫૪૦) ખરોખર નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ તેને પ્રુષ્ઠિ આપવા કેટલાક પુરાવા રજુ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેની તપાસ જરૂરની છે. એમ કહેવાય છે કે-(૧) નરસિંહ મહેતા જુનાગઢના હેડલા રા' માંડલિકના (સં. ૧૪૮૭-૧૫૨૮) સમકાલીન હતા; (૨) રા' માંડલિક નરસિંહ ભક્તિ પ્રસારતા હતા તેની વિરુદ્ધ હતા; (૩) રા' માંડલિકે સ. ૧૫૨૮માં નરસિંહની પરીક્ષા લેવા દારનો પ્રસંગ ઉભો કર્યો; (૪) નરસિંહે રા' માંડલિકને સાપ દીધો હતો કે એનું રાજ્ય જશે, અને તેથી રા' માંડલિકે રાજ્ય ખોડ્યું; (૫) અને હાલની 'દારમાલા'નાં પદો નરસિંહનાં છે. આ હકીકતોમાં વાસ્તવિકતા કેટલી છે તે જોઈએ. આમાં પહેલી ચાર હકીકતોનો પહેલો આધાર સં. ૧૮૮૧માં ફારસીમાં દીવાન રજુહોડજી અમરજીએ રચેલી 'તવારીખે સોરઠ' છે. જેમ્સ બર્નેસે તેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. દીવાન રજુહોડજીએ આ હકીકતો ૩૦૦ વર્ષની ભેગી થયેલી દંતકથા પરથી જ ભેગી કરી છે એટલે કિંવદંતીથી વિશેષ એની કીંમત નથી. આ કહાણી એણે નાગરો પાસેથી લીધી હોય, સોરઠી ચારણો પાસેથી સાંભળી હોય કે પ્રચલિત પદોમાંથી ભેગવી હોય, પણ એ નિર્ણયાત્મક તો ન જ ગણાય. બર્નેસ પાસેથી આ હકીકત બધા પાછળના ઇતિહાસકારોએ લીધી છે એટલે પછીના ઇતિહાસકારોનાં નામ હિમેરવાથી એ કહાણીની કીંમત વધી શકતી નથી.

એ હકીકતો માટે ખીજો આધાર દારમાલાનો છે. પણ તેની અવિશ્વસનીયતા વિષે તો આગળ (પાનું ૪૩) સવિસ્તર લખ્યું છે. સત્ય

હકીકત એટલી જ નીકળે છે કે સ. ૧૭૦૦ની આશપાસ માડલિકનો પ્રમગ નગમિહની જીવનકાળમાં વણાયો હતો, અને ૧૮૫૦ પદો નરસિંહનાં તે વખતના ગાયેલા છે એમ મનાવુ હતુ

૨૨

પણ ભાઈ જગજીવન બંધકા ચારણી સાહિત્યની મદદથી આ કોયડો ઝટ ઉકેલી આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે ૨ એમણે એક ચારણુ મીઠા કવિના કાવ્ય પ્રગટ કર્યા છે અને તેમાં મવ૧ ને નિધિના ભારે ભારથી મહેનાનો એકેએક પ્રસંગ ચોખ્ખો કરી નાખ્યો છે અને શ્રદ્ધાળુઓ એ સામગ્રીનો સ્વીકાર કરી લે એમાં શી નવાઈ ? પહેલાં તો ચારણી સાહિત્યની મદદથી પાચસો વર્ષ પગ ચર્ચિત ગયેલા પુરુષનો જીવનકાલ રોધવાનો પ્રયત્ન કરતા એ અને બાવિશતા લાગે છે ચારણો પેઢીધર વાનો કહેલા વસાવચિઓ, પ્રમગો ને અમયો ઉમેરે છે એ તો જગ-નહેર વાત છે. પુગણો જેવા ધર્મગ્રંથોની વસાવચિઓ સમગ્રાલીન લેખોથી ખોટી ફરી છે વસ્તુ મન્યા પછી પાચ પચીસ વર્ષે લખનાર મધ્યકાલીન સાહિત્યકોની વાતો આજે સિવાયેમોથી ખોટી ફરી છે, અને ધણા સિવાયેખના વૃતાંતો તાત્રપત્રોથી ખોટા કર્યા છે તથા ચારણી સાહિત્યની મદદથી કાવ્યનિર્ણય કરવાનો તે હોય !

(૧) આ મીઠા કવિએ ગરમા ને પદ રચ્યા છે તે મૌરાયદ્રમા ભક્તો ગાય છે એ શ્રી બધે ! એ મોટેથી જ બેગા કર્યા હશે એ તો સ્પષ્ટ લાગે છે આગસો વર્ષમાં ચાર હજાર મુખેથી વાગાફતી સમ્રાટાએલી નિધિ એ તો કિંમતીની પગરા કહી શકાય અને ઐતિહાસિક પુરાવા માટે તદ્દન અસીકાર્ય જ લેખાય

(૨) કવિ મીઠો લક્ષ્મી ચારણ હતા તે તખાત પાસે ગહેનો, અને સવત ૧૫૬૭મા ગુજરી ગયો એમ મનાય છે કોણ માને છે ? શા કારણથી ? તે આધારે ?

(૩) આ ગરબી ને પદો બધા એગણીસમી સદીની ગુજરાતી ભાષામાં છે શી ખાતરી કે એ સોળમી સદીમાં રચાયા ?

(૪) મીઠો કવિ જગરો ઇતિહાસનો નોંધનાર છે । રાસદર્શનનુ, કુંવરનાઈના લક્ષ્મી, શામળશાહના વિવાહનુ, હુંડીના લખ્યાનુ ને સ્વીકારનુ. મામેરાનુ, હારપ્રસંગનુ, અને બાકી ગ્રંથો હોય તેમ પોતે નરસિંહને મળ્યા તેનુ વર્ષ ને તિથિ થોડાક જ પદમાં આપી દે છે જાણે આ કાવ્યકાવો ઉકેલ કરવાની જરૂર પડશે એવી અગમચેતી ન થઈ હોય । આટલા નાનકડા થોડા પદોમાં આટલી વર્ષપરપરા જ એ કૃતિઓને અવિશ્વસનીય ઠરાવે છે, એટલુ નહીં પણ કોઈએ કોઈ હેતુસર આટલા વર્ષો ઉમેરા હોય કે પદો રચ્યા હોય એવો સમય પેદા કરે છે

(૫) આ પદોમાં નરસિંહ મહેતા જુનાગઢમાં રહેતા એટલુ જ નહીં, પણ માગરોળમાં પણ અવારનવાર જતા લાખોજવાળા ગોમલજી ગોહિલ નરસિંહના લક્ષ્મી હતા મહાપ્રેમમાં નરસિંહની પૂજા થતી ત્રાપજના રાત્રી બારાજ દોકાર એમનો ઉપદેશ લેતા લક્ષ્મીના ભોગ ગરાસદારે એમની પાસે દીક્ષા લીધી, અને મહેતાજીને પૂજન દેવ તરીકે આમ ત્રણ દીધુ ધોનાના સારગજી અને કુસા કંકવટીના વનનીરજી કાપા એમની પૂજા કરતા કચ્છના ખેગારજીએ નરસિંહનો આશીર્વાદ લઈ કચ્છનો માદી પાછી મેગવી અને મધો પ્રતાપ અને તેજ તે પણ પ્રભાસના કેશવહરેગમ અને ભીમ, જુનાગઢના શ્રીધર, ને પાટણના બાલણથી અણુજણુ, નરસિંહની કીર્તિના ગાયક વિશ્વનાથ જાનીથી છુપાએલા, અને ક્વાના મર્જન માટે નરસિંહના જીવનપ્રસંગો સંશોધતા પ્રેમાનંદની નજરથી બહાર ક્યા નરસિંહના કાવ્યોનો 'એવો

રે ભાઈ એવો' દીન વૈષ્ણવજન ! ક્યાં શામળચાહના વિવાદનો સરળહૃદયી, ગાંડિયેલો નિર્ધન ભક્ત ? ક્યાં વિશ્વનાથ ને પ્રેમાનંદનો ભાવજીનો મહેતાજી ? અને ક્યાં ગરાસીયાઓને સિધ્ધ કરતો, ચારે તરફ આસીર્વાદની લ્હાણું કરતો, મંડપમેળામાં અર્ધ્ય લેતો, રાજવીઓને યુદ્ધપ્રોત્સાહન આપતો કાડીયાવાડનો વૈષ્ણવી ચોપ ? બોટમે ક્યારે ? ગધેડાનું માથું પદેથું ત્યારે એક જથ્થે તેને કંથ્યું હતું તેમ, મીઠાનાં નગસિંદનું દર્શન કરતાં પણ કહેવાનું મન થાય છે : ' નરસૈયા ! તારો તરણુમો ખરેખર થયો છે.'

૨૩

વળી એક નંબા પુરાવો? આણવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને તે પર્વત મહેતાના આખ્યાનનો. એમાં પણ નરસિંહમાંડલિકાની મમકાલીનતાનો છુટે હાથે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકાશકે સ્વીકાર્યું છે કે પરવન મહેતાનું આખ્યાન તો ભક્તો પાસે સામગીને લખ્યું એટલે એ કિંદાંતી તો કિંમત વિનાની છે.

ખીન્ને આધાર ત્રિકમદાસ કવિ જે સં. ૧૭૬૦થી ૧૮૫૫ સુધીમાં જીવી ગયા તેની ' પર્વતપચ્ચીસી ' છે. એમાંનો ઉપયોગી ઉલ્લેખ આમ :

છરણુમડ, મનજપુરવાસ, નરસૈનાગર પરખતદાસ
એકના કારજ આપ્યા કરી, એકને ઘેર વધાર્યા હરિ !

પછી,

નરસૈ માટે નાગર ઉપર હરિને દેત ધણેક રે;
પદખતને અકાર પ્રેમનો, આદિ ચક્રી પણ ચતર માહે.
મહેતાજી શું મનુષ્ય ધણેક, હટે હવો તે સગમસાથ.

૧ Shakespeare: *Midsummer's Night's Dream*.

૨ નરવરતાલ : ત્રિકમદાસના કાવ્યો.

વળી,

ધન્ય મન્ય સવત પદર એક મન્ય ધન્ય માનસાર માસ વિરોધ;
ધન્ય ધન્ય જન્મજળ વધી સાર, ધન્ય મન્ય જે જન્મલો ભુવવારે.
ચાર ધડી દિન ચડતે બાણ, સમે પધાવો શ્રી સારગપાણ.

કદિ પોતાને ' પરવતનો પરિવાર ' કરાવે છે, પણ તે નરસિંહના
' કાકા હતા એવો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી.

વિશ્વનાથ જાનીએ (સં. ૧૭૧૪) નરસિંહચરિત્રમાં લખ્યું છે
કે જુનાગઢના પરવત મહેતાએ નરસિંહ મહેતાને ભુવને કીર્તન કરવા
તેડ્યા હતા, તેણે પણ પરવત ને નરસિંહ સગા હતા એવા ઉલ્લેખ
નથી. અને પ્રકાશકે જુનાગઢનું માંગરોળ કરી બધું બેસવું કરી દીધું !

એટલે હકીકત આમ નીકળે છે : સં. ૧૭૧૪માં વિશ્વનાથ જાની,
મહેતાની એક દંતકથામાં, જુનાગઢનો પરવત આણે છે. એ દંતકથા
ધીમે ધીમે વધી; અને વધેલી દંતકથાને આધારે આસરે સં. ૧૮૨૫માં
ત્રિકમદાસે પોતાના માંગરોળના પૂર્વજ પર્વતદાસને જાનીવાળા પર્વતદાસ
માની, પર્વતપચ્ચીસી લખી; અને કૃષ્ણ મજ્યા તેનો સંવત પણ
નરસિંહના મનાતા કાલની આમપાસ મુક્યો. ત્રિકમદાસનાં કાવ્યોમાં
આપેલી બધી હકીકતોને ઐતિહાસિક સમર્થન મળ્યું નથી, અને
કાવ્યનું વસ્તુ જોતાં ન જ મળે.^૧

પણ આટલાથી સંતોષ ન પામતાં ત્રિકમદાસનાં કાવ્યોના સહ-
પ્રકાશક નવનસુખરામે વળી એક વધારે હકીકત આપી છે. પોતે
ત્રિકમદાસના, એટલે માંગરોળના પર્વત મહેતાના વંશ જ છે. અને
એ જ જુનાગઢના પરવતદાસ નરસિંહના કાકા એમ પુરવાર કરનારી
એક વંશાવલિ એમણે પ્રગટ કરી છે. એમાં એમણે બતાવ્યું છે કે :

૧ હીરાલાલ પારેખ, ત્રિકમદાસના કાવ્યો અને ચરિત્ર. જુષ્ઠિપ્રકાશ
૧૯૩૧ ફેબ્રુઆરી, નટવરલાલ દેસાઈ-તેનો જવાબ જુ. પ્ર. ૧૯૩૧. માર્ચ-એપ્રિલ.

પુરુષોત્તમદાસ પંડ્યા

કૃષ્ણદાસ

(૪-મ આશરે
સંવત ૧૪૨૮)

(૧) પર્વતદાસ

(૪-મ આશરે સં. ૧૪૩૩)

(૧૧) ત્રિકમદાસ (સં. ૧૭૬૦-૧૮૫૫)

જીવજીરામ નરભેરામ નરસિંહ મહેનો
ઉર્ફે મંગળજી (૪-મ ૧૪૬૬)

= માણેક મહેતી

શામળશાહ

(પરણ વડનગરના
દીવાન મદન મહેતા
અનેબચીમાઈની પુત્રી કમળાબાઈ
ઉર્ફે મુરસેના

કુંવરમાઈ

(પરણી બિનાના શ્રીરંગ મહેતા
અથવા ઓઝાના પુત્ર વચ્છરાજતેનો વંશજ હાલ અંગ્રેજી નિશાળમાં
નોકરી કરે છે.શો વિગતનો વૈજવ । જો થોડીક નાની નાની મુશ્કેલીઓ ન હોત
તો કાપડાનો નિકાલ આવી જ ગયો. ૧પહેલાં તો પુરાવા વિનાની વંશાવલિ રચવી એ મનુષ્યસ્વભાવની
એક લહેર છે. મોટા માણસ જોડે વંશાવલિથી સંબંધ બાંધવાનો કોને
મોહ નથી ? પુરાણકાર મહાત્માઓએ કેટકેટલા રાગ્નઓને ગમે તેમ૧. આ લખ્યા પછી મુંબઈમાં એક દિલ્લી કથાકાર પાસે સાંભળ્યું કે
નરસિંહ એના પૂર્વજ થાય; તે અસલ મારવાડના હતા; અને બાપે
પવાસ લાખ વારસામાં મૂક્યા હતા તે જાનમાં આપી દીધા. નરસિંહના
વંશજોના સંગોત્રસંધિટા દિલ્હિસ્તાનમાં કેટલા તેની તપાસ જરૂરી
નથી જણાતી ?

બાપ-દીકરો. બનાવી સૂર્ય ને ચંદ્રમાંથી અવતરાવ્યા છે ? અનેક મુકદ્દમામાં મેં જોયું છે કે પાંચ પેઢીનું વંશવૃક્ષ સાબિત કરતાં નવનેજન પાણી થાય છે, અને લાંબાં વૃક્ષ બનાવી કાઢવાનો ધણાં માણસમાં સ્વાભાવિક શોખ હોય છે. એટલે આટલી મોટી વંશાવલિનો ઐતિહાસિક અર્થ સાવચેતીથી કાઢવો જોઈએ.

આ વંશવૃક્ષ શ્રી. અમૃતલાલ જટારાંકર ભુચના 'વડનગરી નાગર વૈષ્ણવનું વંશવૃક્ષ' (૧૯૦૩)માંથી ઉતાર્યું છે. આ વંશાવલિ કૌટુંબિક વંશાવલિઓ પરથી ઉપજાવી દેખાય છે. એ કર્તા માને છે કે કાઠીઆવાડના વૈષ્ણવ અવટંકી નાગરો પરવત મહેતાના વંશજો છે, અને નરસિંહના કુળના છે. આ માન્યતા ૧૯૦૩માં પ્રચલિત હતી એ વાત ખરી; એ સત્ય છે કે કેમ એ વાત જુદી. પણ માન્યતા પોતાની મેળે તો સત્ય બનાવ જ કેમ ?.

હવે આ વંશાવલિ વિષે અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. (૧) વૈષ્ણવોની વંશાવલિઓ કોણે લખી ? કોણે સાચવી ? ક્યારે છેલ્લી લખાઈ ? છેલ્લા લખનારે કોની પાસે સાંભળી ? તે પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી આ વૃક્ષ મદદ રૂપ ન થઈ શકે. વર્ષો તો પર્વતપત્નીસી પરથી ગોઠવી કાઢ્યાં એમ પ્રકાશક કણુલ કરે છે. (૨) જનનીના જુનાગઢના પર્વતદાસ અને ત્રિકમદાસના માંગરોળના પર્વતદાસ એક કેમ ? (૩) નરસિંહ મહેતાના દાદા પુરુષોત્તમદાસ અને તે અને પર્વતના પિતા પુરુષોત્તમદાસ એક એનો પુરાવો શો ? (૪) નરસિંહ મહેતાના દાદાનું નામ પુરુષોત્તમદાસ, એના ભાઈઓનાં નામ, એની પુત્રવધૂનું ઉર્ફે સાથે, કુંવરબાઈના પતિનું નામ ઉર્ફે સાથે : આ બધાં જો જુના કાઈ કવિએ ન લખ્યાં તેનો સ્વતંત્ર પુરાવો શો ? એ બધાં કોને સાંપડ્યાં ? તે ક્યારે ? (૫) વળી વંશવૃક્ષમાં કેટલાક અંતર્ગત દોષો છે. લાંબી વંશાવલિમાં દરેક પેઢી માટે સામાન્ય રીતે ૨૫ અને વધુમાં વધુ ૩૦ વર્ષથી વધારે શક્ય નથી. ૧૭૬૦માં ત્રિકમદાસ (૧૧)ના જન્મથી, નયનસુખરાયનો જન્મ ૧૯૬૦ લેખીએ તો ૭ પેઢી માટે ૧૭૦ વર્ષ થાય, એટલે પેઢી.

દીઠ ૨૮ વર્ષ થયાં. પણ સં. ૧૪૩૩ એટલે પર્વતદામના (૧) જન્મથી ૧૭૮૦માં ત્રિકમદાસના (૧૧) જન્મ સુધી દસ પેઢી માટે ૩૬૭ વર્ષ એટલે પેઢી દીઠ ૩૬.૭ અસ્વાભાવિક છે. વધુમાં વધુ ૩૦ વર્ષ ગણીએ તો કૃષ્ણદાસનો જન્મ લગભગ સં. ૧૫૦૦માં આવવા જાય. અને વંશરક્ષો આપેલા અંતર પ્રમાણે નરસિંહનો જન્મ સં. ૧૫૪૦માં આવે.

પણ આ તો એક કસોટી. આ વંશરક્ષ ભલે કૌટુંબિક ગર્વપર હોય કેમ કે; ઐતિહાસિક સંશોધન માટે એ તદ્દન નિરુપયોગી છે.

૨૬

પ્રતોમાં આપેલી હારપ્રસંગની તિથિઓ વિશેનું ગણિત મેં જ્યોતિર્મંથ જગજીવન નરભેરામ બધેકા પાસે કરાવ્યું હતું.^૧ Indian Ephemeridesમાં એ ગણિત જુદી રીતે કર્યું છે.

જુની પ્રતના વાર	બધેકા	એશીમેરીકા.
સં. ૧૫૧૨ માગશર સુદ ૭ સોમવાર	શનિવાર	રવિવાર
સં. ૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદ ૭ સોમવાર	શુક્રવાર	શનિવાર
સં. ૧૫૧૨ વૈશાખ સુદ ૮ સોમવાર	શુક્રવાર	સોમવાર

મેં ગઈ વખતે સૂચન કર્યું હતું કે બારોત્તરીને બદલે બારોત્તરા વાંચીએ તો નીચે પ્રમાણે વાર આવે.

સં. ૧૫૭૨ માગશર સુદ ૭ સોમવાર	સોમવાર	સોમવાર
સં. ૧૫૭૨ ચૈત્ર સુદ ૭ સોમવાર	મંગળવાર	સોમવાર

પણ ૧૫૭૨માં જ હારનો પ્રસંગ થયો એવો મેં નિર્ણય સ્વીકાર્યો નથી. હું એટલું જ બતાવવા માગું છું કે ૧૭૦૦ની પછીની જે પ્રતો હાથ લાગી છે તેમાં એક સરખી તિથિ આવતી નથી, અને વાર પણ

ખોટા આપ્યા છે. એટલે એ તિથિઓ જુદી જુદી દંતકથા પ્રમાણે કવિઓએ લખી છે. એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે તે નોંધવી જોઈએ કે અદારમી સદીમાં '૧૫૧૨' નું વર્ષ કવિઓએ સ્વીકાર્યું હતું, અને તેનું કારણ માંડલિકના હારપ્રસંગની દતકથા લાગે છે.

૨૫

કવિ વલ્લભદાસે ૧૮૭૦ની આસપાસ 'નાગર ખંડ' અને 'શામળશાહનો વિવાહ' (સ ૧૮૭૦) લખ્યાં છે. તેમાં પરવત મહેતા અને નરસિંહના પ્રસંગ અને તેમનાં સગપણ વીશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પરવત ને નરસિંહના મગપણની માન્યતા ત્રિકમદાસ અને વલ્લભદાસ વચ્ચેના સમયમાં હમ્તીમાં આવી.

વલ્લભદાસ કવિએ નરસિંહના જીવનની તિથિઓ આપી છે તે મીઠાએ આપેલી તિથિઓ જોડે સરખાવીએ.

પ્રસંગ	તિથિ	તિથિ
જન્મ	૧૪૭૦	જુના મત પ્રમાણે
	૧૪૬૯	નયનસુખરાયની વંશાવલિ પ્રમાણે
લગ્ન	૧૪૮૮	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
૪ વૈશાખ સુદ	૧૪૮૨	મીઠા પ્રમાણે
મહેશ્વનો પ્રસંગ	૧૪૯૫	મીઠા પ્રમાણે
શામળદામનો જન્મ	૧૫૯૪	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
	૧૪૮૬	મીઠા પ્રમાણે
ગણગણ પર્વત	૧૧ વૈશાખ સુદ	
મહેતાને ત્યાં પધાર્યા	૧૪૮૪	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
	૧૫૦૧	મીઠા પ્રમાણે

હુડી	૫ માસ સુદ ૧૪૯૯	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
	૨ પોષ વદ ૧૫૦૨	લખી મીઠા પ્રમાણે
	૦)) પોષ વદ ૧૫૦૨	સ્ત્રીકારાઈ ,,
સામગદાસ	૫ વૈશાખ સુદ ૧૫૦૭	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
નાં લમ	૭ માસ સુદ ૧૫૦૩	મીઠા પ્રમાણે
શ્રાદ્ધ	૭ કાર્તિક સુદ ૧૫૦૪	મીઠા પ્રમાણે

વલ્લભદાસ કવિની તિથિ ખરી કે મીઠા કવિની ? કે બનેની ખોટી ? અને ચારસો વર્ષ પછી વલ્લભદાસ તિથિઓ ક્યાંથી લાખ્યા ?

૨૬

જો સં. ૧૪૭૦ નો વૃદ્ધમાન્ય જન્મકાલ સ્ત્રીકારીએ તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે પ્રેમ અને કલાના ભક્તિસાહિત્યના નાના તારકામાં એકદમ શુદ્ધ ભક્તિનો ઝમઝમનો તારો ઝળક્યો, અને કેં પણ તેજ કે અમર પાછળ મુક્યા વિના અસ્ત કેમ થયો ? સં. ૧૪૭૦માં નગસિંહ જન્મ્યા; મં. ૧૫૩૩માં મુજરી ગયા; ને આગળ ને પાછળ હતું તેવું ને તેવું જ રહ્યું; અને દોઢસો વર્ષ પછી એકદમ સાહિત્યકાની કલ્પના થેલી થઈ ગઈ ! વિચિત્ર બનાવ, સ્વાભાવિકતા અને ઉત્ક્રાંતિ બંનેના નિયમોને પડકાર કરતો !

ખીજ બધા પ્રકારની ભક્તિથી શુદ્ધ ભક્તિની નિરાળી વિચિત્રતા જો સમજ્યા જ નથી તેમને આ આશ્ચર્ય લાગતું નથી શુદ્ધ ભક્તિમાં ગોપી થઈ, મખીલાત્વ કેળવવાનો આત્મલક્ષી તત્ત્વસાદ છે. પૂજ્યભાવે કે કલાપ્રિયતાએ કેળવેલી ભક્તિ તેનાથી નિરાળા છે. બંનેનાં રીત ને ઉદ્દેશ ભુલ્યાં છે. ભાગવતકારની કલા અને ચૈતન્યના તત્ત્વસાદ વચ્ચે, અને તેનાથી જોછે અંશે પ્રજામના બીમનાં ભોપદેવપ્રેરિત મદિમાગાન અને નરસિંહના તત્ત્વસાદ વચ્ચે ફેર છે તે પ્રભુપ્રકાશના

ગસિક લેખકની અનુભવી રસવૃત્તિ અને પ્રિયાને પત્ર લખતા વિરહવિદ્વદ્વ પ્રણીની વૃત્તિ વચ્ચે ફેર છે તેટલો, બહુ તેથી પણ વધારે છે

જ્યારે પહેલા લેખમાં મે લખ્યું કે નરસિંહમા ભાગવત, દરિદ્રી-મૃતની છાપ નથી' ત્યારે 'પૌરાણિક ભક્તિની' એ શબ્દો મે અધ્યાદાર ગણેના તેમજ 'અઘાવૈવર્ત' અને પદ્મપુરાણ એમની પહેલા યથા દોષ તો તેની પણ છાપ નથી' એમ લખ્યું ત્યારે તેનો અર્થ મારા આખા લેખ 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય'ના મધ્યવર્તી સિદ્ધાંતોને અને કનાકારની ભક્તિ અને શુદ્ધ ભક્તિનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખીને થશે એમ મે માન્યું હતું કાણુ કહેશે કે ભાગવતમ્ભર, બોપદેવ કે પેલા મે પુરાણના કર્તાઓમાં ચૈતન્યનો સખીભાવ, આત્મલક્ષ્મી પ્રણયતલસાટ અને કૃષ્ણ માટે 'માધુર્ય' હતા ?

શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ મારું આ દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખ્યું નથી, અને ભાગવત અને ગીતગોવિંદની કાર્ષ્ણ્ય પ્રકારની અસર નરસિંહ પર થઈ નથી એમ મે કહ્યું છે મારી વિદ્વાપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે ૨ બીજાજ પ્રશ્નમાં મે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે 'ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતાની બધી કૃતિઓ પર પડેલી જ છે અને તેમ ગીતગોવિંદની પણ સ્પષ્ટ છાપ છે ૩ ભાગવતકાર શુક અને જયદેવ દ્વિને પોતાના સમોવડીયા અને મિત્ર ગણે છે એ વાત ટેકેકાણે કવિએ ગાઈ છે

૨૬

પણ વિદ્વાનની જુન લાભદાયક નીરડે છે આ જમને પરિણામે ભાગવત ને ગીતગોવિંદમાંથી નરસિંહે કેવી રીતે પ્રમગ્ધો ને કલ્પનાચિત્રો

૧ ગુજરાતી સાહિત્ય-મ યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ ગુજરાતી ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય

૨ નરસિંહ મહેતાના દોષકાલનો વિચાર-પ્રસ્થાન ૧૮૩૩ વૈશાખ અને અષાઢ

૩ ગુજરાતી સાહિત્ય-મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ પા ૩૫૮

લીધા કે તે મનાવતો એક સવિસ્તર બેખ એ માનનીય વિદ્વાન તરફથી
આપણને મળ્યો છે

આ વિષય પર ઉપયોગી ચર્ચા પડે એવા કેટલાક એમના મુદ્દાઓનો
વિચાર કરવો જરૂરનો ચર્ચા પડે ન આ વિષયમાં ત્રણ મુદ્દાઓ છે
નરસિંહની શુદ્ધ ભક્તિ સ્વયંભૂ પ્રકૃતિ વૃદ્ધવની ભક્તિમાયી પ્રગતિ, કે
ત્રીજા માર્ગ રીતે પ્રગતિ

જે હકીકતો પરથી મારૂ દૃષ્ટિનિદુ એ રજુ કર્યું હતું તે હકામાં
આ પ્રમાણે છે

(૧) ચૌદમી સદી પહેલાં શુદ્ધ ભક્તિના જેવી મનોદશા બગાડના
સહજિયા પદ્યમાં મળે છે

(૨) સત્તની પદરમી સદીમાં વૃદ્ધવનમાં બગાડી માધવેન્દ્રે શુદ્ધ
ભક્તિ હૃદયમાં ઉતારી મનનો વૈષ્ણવ મત બગાડના પ્રચલિત સહજિયા
પદ્યની ભાવના અને વિનાશમહોત્સવો એ ત્રણેથી ઉદ્ભવતા સરકારોમાં
એનું મૂલ્ય હતું

(૩) ચૈતન્ય (સ ૧૫૪૧-૧૫૮૯) આ શુદ્ધ ભક્તિ માધવેન્દ્રના શિષ્યો
પાસેથી લીધી, બહુવાની અને તેનાથી વૈષ્ણવોના ધામો ગળાવ્યા એનામાં
એ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી, અને એનું અનુકરણ કરવા ધણા પ્રેરાયા

(૪) ચૈતન્ય અને રૂપસનાતનાદિએ વૃદ્ધવનમાં રહી સ ૧૫૭૨
થી ૧૬૪૬ સુધી આ પ્રકારનાં ભક્તિનો ધણો પ્રચાર કર્યો^૧

(૫) ભાગવતમાં ને ગીતગોવિંદમાં ચત્રાવલી, લલિતા અને ત્રિશાખાનું
નામ નથી બગાડી નિધાપતિની કૃતિઓમાં લલિતાનું નામ આવે છે
પણ તે કૃતિઓ પદરમાં સૈમમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત ચર્ચા હોય એવો કોઈ
પુરાવો મળતો નથી કેટલીક ગ્રંથોમાંના નામ ભવિષ્યોત્તર ને રકદપુરાણના

૧ મુનરાળી ચોટાક રસદર્શનો શુદ્ધ ભક્તિનો મન્યાનું અને ગુજરાતી
સાહિત્ય પા ૧૪૫-૧૯૦

પ્રભાસખડમા મળે છે રૂપદેવ ગોસ્વામી (સ ૧૫૭૨ પંખી)
 ઉત્તરવંશની નમણી માનમો આ પ્રમણે અ પે છે તત્ર ગાદ્યમસિદ્ધાસ્તુ
 રાવાચન્દ્રાવલીસ્તથા વિગ્નાસ્વા લલિતા રૂપામા ... અને શ્રી
 ગોસ્વામી આ નમો માટ બારિષે તર અને ચક્રદુરભોનો અવાર આપ
 છે અને શ્રી આનંદશર ધ્રુવનો અગિપ્રાર ૮ કે બવિગ્નાતર પુરાણના
 એક પુણ્યામાથી નરસિંહ મહેતાને એ નમ મળ્યા હોય જે નામ તે
 વખત સુધીના બીજા ઠોઠીશુ પ્રસિદ્ધ સહિત્યપ્રથમા ઉતારેના નથી એમ
 માનવા કરતા એમના સમયમા ચૈતન્યસપ્રદાયે એ નામ પ્રસિદ્ધિમા આપ્યા
 હતા અને ત્યાંથી એમને એ મળ્યા એમ માનવું વધારે યામ્ય
 લાગે છે ૧

(૧) વળી તેજ ઠેકાણે બજાન્યુ છે તેમ રૂપદેવ ગોસ્વામીના
 વિગ્ધમ પ્રથમા સ્ત્રવધારના મુખમા આ શબ્દો મુક્યા છે

અથાહં સ્વપ્નાન્તરે સમાદિષ્ટોસ્મિ ભક્તાવતારેણ
 ભગવતા શ્રી શઢકરદેવેન, યથા-અયે ... નન્દનન્દનસ્ય
 પ્રેમભક્તિકૃષ્ટદ્વયો નાનાદિગ્દેશત સાંપત રસિક સંપ્રદાયો
 વૃન્દાવનવિલોકનોત્કળયા કેશિતોર્યોપકળે સમીપિવાન્ ।
 રૂપાસીતકાલિન્દીપુલીનવલયે રાસરખસ ।

આ વિશે શ્રી આનંદશર કહે છે

‘ પ્રસ્તાવનાની તરેહ અન્ય સ રૂપ નાટકોના જેવી જ છે, પણ એનો
 પ્રસંગ પાઠના પ્રેક્ષક નાટકોમા કૃત્રિમ રીતે કદખી લેવામા આવેલો,
 તેવો કાંપત નહિ હોય કારણકે ચૈતન્યે રાસ-રીસા ગાવા બળવવાનો ખાસ
 રીવાજ દાખન કર્યો હતો અને તદનુસાર એના અનુયાયીઓ કૃષ્ણ-લીલાના
 નાટકો ખરેખર બજાવતા હશે એમ લાગે છે ચૈતન્યસપ્રદાયના સાધુઓ આ
 અથવા આ પ્રકારનું બીજું કોઈ નાટક દેશના જુદા જુદા ભાગમા બજાવત

હોય, અને નરસિંહ મહેતાના આ ચાત્રમેત્રે જોએલી આ ચાત્રમરહસ્યરૂપ રાસધીવાની ઉદ્બોધ રચૂન રાસનીના દ્વારખમા ભજનાએના ટાઈ નાટકમા એમણે જેઈ હોય એ મ કા છે વિશેષમા આ વાત પણ વ્યાન ખેંચે એવી છે કે ઉપરના ઉતારામા યકર મહાદેવે નાટક ભજવવાની આજ્ઞા આપી હતી, અને તે યકર મહાદેવનું નામ દીક્ષકાર ‘ગોપીશ્વર’ આપે છે અને નરસિંહ મહેતા પણ સાધુના કહેવાથી ‘ગોપનાથ’ મહાદેવ પાસે ગયા, અને મહાદેવજીએ એમને કૃષ્ણની રામલીલા દેખાડી, એ બે બાળકો એકઠી મૂંઝીને વિચાર કરવા જેવો છે કાઠિયાવાડના ગોપનાથ મહાદેવનું નામ પૂર્વોક્ત ‘ગોપીશ્વર’ ઉપરથી પડ્યું હોય એમ સદ્ગજ કદવના થઈ આવે છે.’

આ હકીકતો પરથી અનુમાન તો એમ થાય છે કે નરસિંહ મહેતાને વૃદ્ધાવનીમ ભક્તિમાયી પ્રેરણા મળી.

૨૭

આ મુદ્દાઓમા રહેલી દમીકતો ટાઈ ખોલી ઠેરની શક્ય નથી; પણ એમાથી મેં કરેનું અનુમાન અરોગ છે એમ કહેવામા આનુ છે. અને તેના કારણે આ પ્રમાણે આપવામા આવ્યા છે.

(૧) દુરુ ભક્તિ અનુભવવા માટે ભાગવત અને ગીતગોવિંદ ખમ છે અને નિમ્નાર્કમતીન વેળ્યુર ભકતો પણ આ પ્રકારની ભક્તિ પ્રેરતા હતા.

નિમ્નાર્કમતના વેળ્યુર ભકતો મધાકૃષ્ણની ભક્તિ કરતા એ ખરી વાત પણ એ પચની પ્રેરણાથી શુદ્ધ ભક્તિ ઉદ્ભવી હોય, એની ભક્તિના દર્શાતો એ પચના અનુયાયીઓમા મ ૧૫૫૦ પહેના થયા હોય, અને તેની પ્રેરણા ગુજરાત સુધી પહોંચી હોય, એ દેખાડવાને એક પણ ચોક્કમ હકીકત ગને મળી નથી અને મારી જાણ પ્રમાણે કોઈ એ આપી નથી.

વધારામા શ્રી અબાનાથ જની મારા જવાનમા કહે છે કે નરસિંહને પ્રરણા વારકરી સત નામદેવ અને રામાનંદી ભકતોએ

પ્રવર્તીવેના ભક્તિમાર્ગ માથી મળી ૧ એ આખી દૈવીશ ગૌરાણિક ભક્તિ, ઉપાસના અને શુદ્ધ લાકિનના બેદ અને તેથી પ્રસરેલા જુદા જુદા પ્રવાહો દિશાએ ન સમગમવાથી કરાએલી છે રામાનદી અને વારકરી ભક્તિનું એક પણ અંગ નરસિંહમા નથી ૨ જે સપ્રદાયની સામગી અસર તો અકલ્પ્ય જ છે

() સખીબાનભરી ભક્તિ ચૈતન્યે આખા હિંદમા પ્રસારી નથી અને નરસિંહમા સખીબાન મુખ્ય નથી ભક્તિના આવેશમા પુરુષપાત્ર મળી જન એવી માન્યતા તે કાળે બધા ભક્તોમા હોય એમ લાગે છે

ભાગવતે વ્રજની ગોપી સમાન ભક્તિથી ઈશ્વર ભજવાનું શીખના પત્રી ૧૪ થી ૧૬મા સૈકામા જે મહાન ભગવદ્ભક્તો થયા છે તેમાના કયાએ શુદ્ધ ભક્તિનો સ્વાતુભરી તનસાટ અનુભવ્યો છે ? મારી જાણમા તો માધવદ્ર ને ચૈતન્ય તીવાય બીજે કાઈએ નથી અનુભવ્યો અને એ બેએ જ શુદ્ધ ભક્તિની સક્ષમતમ આવના સિદ્ધ કરી, વૃદ્ધાવન ને બાળા બનેમા પ્રચલિત ભક્તિને એવો અજન્મ એક આપ્યો અને તેને જ લીધે તે વૃદ્ધાવનીય ભક્તિનું મુખ્ય અંગ થઈ પડી.

નરસિંહની ભક્તિનું પણ અંગ એજ છે,^૩ અને એ બીજેથી આવ્યું એમ ન જણાય સાસુધી વૃદ્ધાવનીય ભક્તિના પરિચયથી આવ્યું એમ માનવું વધારે વાસ્તવિક ગણાય

(૩) ચૈતન્યની માફક નરસિંહ મૂર્ઝા પામતા નથી અને એના જેની મનોદશા ક્રેળનતા નથી-નરસિંહ જેમ જયદેવ અને શુકનો ઉત્તેજ કરે છે તેમ ચૈતન્ય, રૂપ કે સનાતનનો કરતા નથી ચૈતન્ય સપ્રદાયની પરિભાષા નરસિંહ વાપરતા નથી દાખના તરીકે એ સપ્રદાય રાધાને આદ્યાદિની મહારાકિત ગણે છે ત્યારે નરસિંહ ભક્ત ગણે છે 'ભક્તિ તે રધિક'

૧ અબાનાવ જની હરિનીના પોડરાકલા, ઉપોદ્યાત

૨ મુનરો થોડાક રસદર્શનો પા ૧૩૩, ૧૬૦. જુઓ પાગારકર દુકારામ (મરાઠી)

૩ નરસૈયો (પાઠન) પાનુ ૩૫.

આ વાનો ખરી. ચૈતન્ય કે રૂપદેવની અંગત પ્રેરણાથી નરસિંહ ભક્ત થયા કે તેમણે ચૈતન્યનો અંત્રપ્રય સ્વીકાર્યો એ અનુમાન મેં કયું હોય તો ખોટું જ. નરસિંહને પ્રેરણા ભક્તો અને સંતોષી મળી તે ખામત પર પણ મતભેદ નથી. પણ તેની ભક્તિપર વૃદ્ધાવનીય ભક્તિની અસર નથી એમ એ દલીલો દુરવાર કરતી નથી.

(૧) રાધાની સખીઓનાં નામ સૂતેએ દૃષ્ટેશ્વર છે તે આખા દેશનાં ધન હતાં અને તેથી નરસિંહે સ્વતંત્રપણે લીધેલાં હોવાં જોઈએ.

રાધાની સખીઓનાં નામ દેગનું ધન હતું એનો શો પુરાવો ? એમ હોય તો રૂપ ને જીવ ગોંસાઈને પુરાણનો આધાર બતાવવા જવાની શી જરૂર ? પશ્ચિમ દિંદિમાં, પંદરમા સૈકાના કોઈ પણ લેખકમાં એ નામો નરસિંહ પહેલાં મળે છે ? ગુજરાતનું કેટલુંક રાધાકૃષ્ણનું સાહિત્ય મળ્યું છે તેમાં દૃશ્યામાં એ ધન શા મારે નથી દેખાતું ?

(૫) ગોપીશ્વર અને ગોપીનાથના પ્રસંગનું સગખાપણું અર્થસૂચક થાય ખરું, એ નરસિંહ પર ખીજી રીતે ચૈતન્યની અસર દેખાતી હોય તો.

ગોપીશ્વર અને ગોપીનાથનો પ્રસંગ તો એક જ છે. અને એમાં રહેલું નિર્ણયાત્મક તત્ત્વ તો સ્વીકાર્યા વિના કોઈને છૂટકો જ નથી.

પરિણામે હકીકતો સ્પષ્ટ થાય છે કે—

(૧) નરસિંહમાં જે શુદ્ધ ભક્તિનો અંશ હતો તે વૃદ્ધાવનીય ભક્તિનું જ પ્રબળ અંગ હતું, અને તે ખીજા કોઈ ભક્તિસંપ્રદાયનું હોય એમ જાણવામાં નથી.

(૨) ગોપીશ્વર ગોપીનાથનો પ્રસંગ એક જ છે; અને આકસ્મિક રીતે એક થયો હોય એ અસંભવિત છે.

કાલનિર્ણય કરવામાં આ હકીકતો જાઝી ખપ લાગે એવી નથી. છતાં એક વખત વૃદ્ધાવનીય ભક્તિની અસર નરસિંહ પર છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો એક અગત્યનો મુદ્દો સાબિત થયો ગણાય.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એની કૃતિઓ વિચારવાની રહી છપાએલી કૃતિઓ ॥ જાપા તો યોગણીમગી સદીની છે, અને છપાનારાઓએ જુની પ્રતની બધા જદલી અક્ષમ્ય મુતો કર્યો છે

(૧) ગરુઆનમા રચાએલા જાવણુ અને બીમના અનુવાદરૂપ આખ્યાન અને પછીના નવીન કૃતિ જેવા આખ્યાન એ જે વચ્ચેના ભેદ ધ્યાનમા રાખીએ તો નરસિંહના આખ્યાન આરબની દશાના નથી પણ પાછળની પંચિકવ દશાના લાગે છે

(૨) નરસિંહના પદના ઢાળની છાયા સોળમી સદીના બીમ અને બાવળના ઢાળો કરતા સત્તરમી સદીના ગોપાલદાસ (૧૬૨૬-૩૧)ના ઢાળને વધારે મળે છે.

નદનદન રૂપે રાસલીલા કરી, થોતે ન હચ્ચગી છાની રાખી,
દિવસ એકાદની ઉત્તરા, કુવરપ્રત, બ્યાસનદન વિમળ વદન બાખી

પ્રભાતી-ગતો ઢાળ એટલો આકર્ષક છે કે સવત ૧૫૦૦મા પ્રચલિત સાહિત્ય* ॥ એ રચાન પામ્યો તો સો વર્ષ સુધી એનું અનુકરણ કેમ ન થયું ? હાલની સાહિત્યની સ્થિતિમા આ તરવો નિર્ણયાત્મક ભેખી રાકાય નહિ પણ એનું વલણુ તો નરસિંહ સ. ૧૪૭૦મા જન્મ્યા તેની વિરુદ્ધ છે

આ ઉપરાંત અત્યારે નરસિંહ મહેતાનાં જે પદો છે ગેમા કોના કોના ઉત્તેષ છે તે જોઈએ એક પદમા તો તે સિદ્ધનાથજીના શિષ્ય હોય એવું વર્ણન છે

શ્રીમદ વલ્લભ શ્રી વિઠ્ઠલા, શ્રી ચિરિધરજી .
પુષ્ટિમારગ સુધારકરજી

x x x
પુષ્ટી પરશોત્તમ વિપ્રવસનુ ધરી, શ્રી માહા પ્રજુ
નામ બેદાત વરણે

શ્રી કૃષ્ણના શ્રી મુખે તે વિસ્વનર જાણવા

શ્રી વલવા પદ લવ સિંધુ તરવા.૧

આ પદની શૈલી જુદી પડે છે, અને એ જાગ્યે જ એનું ગણાય. પણ ચાતુરી છત્રીમાં એક પદમાં 'પુષ્ટિમારગ' શબ્દ વાપર્યો છે. બે સ્થળે 'નામદેવ' નો ઉલ્લેખ છે.^૨ એક ઠેકાણે 'રામો ને નામો' એમ રામાનંદ ને નામદેવ માટે ઉલ્લેખ છે.^૩ એક ઠેકાણે 'મીરાંત્યાઈ'નાં વિષ્ણુ અમૃત કીર્તિમાં એમ લખ્યું છે.^૪ નરસિંહને સો વર્ષ વહેતા જન્મ અપાવવા માટે પ્રક્રમકોને આ પદ પ્રક્ષિપ્ત ગણવાં પડ્યાં છે. હારમાળામાં એ નામો આવે છે; એ કાવ્ય જ પાછળથી લખાયું એમ સ્વીકારીએ તો વાત જુદી.

૩૦

હવે તો આ બધી સામગ્રીનો સાર જ કાઢવાનો રહ્યો.

- [૧] દાસ મળતી સામગ્રીઓ જેતાં નરસિંહ મહેતાના જીવનનું અન્વેષણ-ક્ષેત્ર સં. ૧૪૭૦ અને સં. ૧૬૭૫ વચ્ચે મુકી શકાય.
- [૨] સં. ૧૪૭૦થી ૧૬૦૦માં હસ્તીમાં આવેલો ક્ષેત્ર પણ સમકાલીન પુરાવો નથી કે જેમાં નરસિંહના જીવન અને કવન વીશે પરાક્ષ પણ ઉલ્લેખ હોય. અને બધી જ સામગ્રી એની અસરથી અસ્પૃશ્ય રહે છે.
- [૩] સં. ૧૫૬૭માં એક સમગ્ર પણ નકારાત્મક પુરાવો એના પુરોગામીત્વની વિરુદ્ધ છે.
- [૪] સં. ૧૬૧૬, ૧૬૨૧ અને સં. ૧૬૨૪માં નરસિંહની હસ્તીનો અને 'મામેઈ' ને 'હુડી'ના પ્રસંગના પહેલા આધાર મળ્યા કહેવાય છે.

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય-મંચકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ પા. ૩૫૨

૨. નં કાં સં પા. ૫૫૬

૩. " " " પા. ૧૦૪

૪. " " " પા. ૪૭૨

આ આધાર પાયા વગરના છે. છતાં આ અરસાથી મોડો નરસિંહનો જીવનકાલ ન જ લંબાવાય. એટલે એનો જન્મ આશરે સં. ૧૫૮૦ થી મોડો તો ન જ મૂકી શકાય

[૫] સં. ૧૬૫૦થી ૧૬૬૦ સુધીમાં સંશયથી અગ્રસ્ત એવો એનો પહેલો ઉલ્લેખ મળે છે.

[૬] સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૨૫ સુધીનો દ્વારમાળાની રચનાનો સમય આજે ગણી શકાય

[૭] સં. ૧૭૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ આખા ગુજરાતમાં અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રસારેલી માયમ પડે છે. એ જ અરસામાં માંડલિક સાયેની સમકક્ષીનનાનો પ્રસંગ માન્યતામાં આવેલો દેખાય છે.

[૮] આખ્યાનનું સ્વરૂપ, ઢાળ, ઉલ્લેખો વગેરે પરથી નરસિંહની કૃતિઓ સં. ૧૬૦૦—૧૭૫૦ના સમયની લાગે છે. એની કૃતિઓ પર સં. ૧૫૦૦ના સાહિત્યની છાયા નથી.

[૯] વૃંદાવનીય ભક્તિ જે સં. ૧૫૫૦ પછી પ્રબળ થઈ તેની અસર નરસિંહ પર સ્પષ્ટ જણાય છે.
આ સાબિતી જોતાં—

(ખ) નરસિંહના કવનકાલની મર્યાદા સં. ૧૫૬૦—૬૫થી પહેલાં અને સ. ૧૬૩૫—૪૦ની પછી ન હોઈ શકે;

(ગ) અને પરિણામે, એનો જન્મ ૧૫૩૦થી વહેતો તે ૧૫૮૦થી મોડો ન હોઈ શકે.

અને છતાં ઘણી સામગ્રીઓ હજુ મેળવવાની બાકી છે. જે એ મળે તો જરૂર આ પ્રશ્નની ફરી તપાસ કરી શકાય.

નરસૈયો : ભક્ત હરિનો.

નરસૈયો : દાવડીઆ.

નરસૈયો : સહત હરિનો

નરસૈયો મહેતો સુખાનનો મહાપ્રતાપી જ્યોતિર્ધર છે. એનો પ્રતાપ, છેલ્લાં ત્રણેય વર્ષે યથાં સુખાનને દિલ્લે છે. સત્તાની સ્ત્રીમાં, તે કદિઓને પ્રેરે છે; વિશ્વનાથ જનીને અમરતા આપે છે. અદારનીમાં, તે પ્રેમાનંદની મેધાને ઉત્તેજે છે, પાપે છે, કુદનીકાદની ક્ષી મુકે છે; કવિદુદને અને વલ્લભ સંપ્રદાયને સ્તુતિ કરે છે. યોગદીપ્તનીમાં એ દયારામને પ્રેરે છે; નર્મદની મેધાને નવી દૃશ્યપદ્ય દે છે; દશપતરામ, મનમુખરામ ને કચ્છારામને સુગ્રાધવા દોરે છે; ગાંધીજીને વૈષ્ણવમંત્રથી આકર્ષે છે. વીરનીમાં નાનાદાદ પાપરદારને હલિનને કાલિ બનાવી મુકે છે. મને પણ એની સજ્જાનાં રહસ્ય ગ્રાંથવા, એના અદુર્લભાચર્ય દેખ્યા ઉકેલવા, એનાં ઉર્મિમાનોથી રમતમુલક થવા, ફરીથી ને ફરીથી પ્રેરે છે. તમારે મેળમાં એના જો સુખાનનાં ક્યાં નરસૈયો

એને દારિકામાં રાસલીલા બતાવી-બ્યાં બ્યાં મેળા હોય ત્યાં ત્યાં એવું જોવાનું મળે છે. તે પાછો આવી, જૈરીને લઈ, લાઈથી જુદો રહ્યો; નહીં કમાયો, નહીં ધંધો કર્યો, નહીં બહાદુરી મારી; અવતાર બધો ગાયું ને વગાડ્યું. પ્રતિષ્ઠાવાન દોકોએ એને તિરસ્કાર્યો, અવગણ્યો, ભુખે માર્યો; પ્રતિષ્ઠાના ઈબ્જર-દારો કેને શું નથી કરતા? એની ગરીબી જોઈ કોઈ ધનાડ્યે ઉઠાર દીસે એની છોકરીનું મામેરું પુર્યું, એના પુત્રને પરણાવી આપ્યો. આજે પણ રોજરોજ આ ભવે કીર્તિ ને પેસે ભવે મોક્ષ ખરીદવા ધનાઢ્યો એવું કંઈ ક્યાંઈ કરે છે. એ હતો એવો રંક, ને ગાતો ગાતો મરી ગયો. એના જીવનની હકીકત આટલીજ, -પુરી થઈ.

પણ જે ત્રણેય વર્ગમાં કેઈ ગુજરાતી પાસે નહોતું તે એની પાસે હતું. એને હતાં દિવ્ય ચક્ષુઓ-સ્વપ્ન જોવાનાં; એને હતું રસભીનું હૃદય, પ્રેમથી ઉતરાતું અને વાસનાનું ભુખ્યું. એને હતી જીભ, એ બધાંને સજીવ કરવાની શક્તિવાળી. એણે એક સ્વપ્નું જોયું, સાચું માન્યું. એ 'સાચા સપન' વડે જીવન બધું સ્વપ્નું કર્યું. અને એ સ્વપ્નાની સનાતન સાચાઈનો પ્રવાહ આપણાં હૃદયોને સ્વપ્નો સેવવાની અને તેની સાચાઈ પર જીવન રચવાની પ્રેરણા દઈ રહ્યો છે.

મને દંતકથાની પરવા નથી. મને ધુળા ધોનારાઓનું બીક નથી. હું એનાં સ્વપ્નાંમાં મારી કલ્પનાને સ્નાન કરાવું છું. એનાં જીવંત શબ્દચિત્રો પર હું અનુદાન કરું છું. અને એ શબ્દાવલિઓને એના સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ અસલ હતું એવું સજીવન કરવાને આવાહન કરું છું.

પ્રકરણ ૧ હું

રાસદ્રષ્ટા

૧

જુનાગઢ પાસે નાનકડું તળાવ ગામ અને તેમાં થોડાં-એકજ નાગરનાં ઘર. એક ઘરમાં દોઢાદોઢ થઈ રહી છે. એક નાગરણ પ્રસૂતિની વેદનાથી ખુબ મારે છે.

મહેતા ઓટલે બેઠા ભાગવતનાં પાનાં ફેરવે છે, પણ એમનું ચિત્ત અંદર પીડાતી ઘરવાણીમાં છે. શું આવશે ? પુત્ર કે પુત્રી ? એક પુત્ર તો હતો. બે ભાઈઓ થાય તો ખોટું નહીં. આ કળીકાલમાં કૃષ્ણ-હજારની ભેડી થાય.... ઘણુંજ નાનું, ગરીબ ઘર. વધારે છોકરાં થાય તેમ વધારે તાણવું પડે. પણ મહેતાને કુલના ઇષ્ટદેવ શંકરમાં શ્રદ્ધા છે. તે હસે છે. દરેક પોતાનું નશીબ સાથે લઈ આવશે.

એક લાંબી ચીમ સંભળાય છે. મહેતાથી વંચાતું નથી એટલે પાનાં ભેગાં કરવા માંડે છે. અંદરથી તરતના જન્મેલા દીકરનું રુદન સંભળાય છે. મહેતાની આંખમાં સ્નેહનાં ઝરણાં ફેરે છે, ને તે હસે છે.

અંદરથી એક વૃદ્ધ સ્ત્રી આવે છે.

“ભાઈ ! ગમેા આવ્યો.”

“ જેવી લોખાનાથની મરણ. ” મહેતા નીસાસો નાંખે છે.
ખાલક મોટો થાય છે ત્યારે આ પ્રસંગના સ્મરણમાં ગાય છે :
ગામ તળાજમાં જન્મ મારો થયો

૨

આ ખાલકનાં પગલાં સારાં નથી ગણાતાં. મા મરી જાય છે, ખાપ મરી જાય છે. લાઈ ને લાલી એને જુનાગઢ લઈ આવે છે. જુનાગઢ રહ્યું મોટું શહેર અને નાગરી ન્યાતની ત્યાં પ્રતિષ્ઠા ઘણી મોટી. ત્યાં જેવી પ્રાપ્તિ હોય એવી કે તળાજમાં હોય ?

જુનાગઢના નાગરો મોટા માણસો છે. શિવભક્તિમાં ચુસ્ત, વેદાંતનાં અધ્યાત્મી, અઠંગ વિદ્વાનો એ ન્યાતમાં છે. ઘણા પાસે પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા છે. ન્યાત તરીકે આડંબર ઘણું અને અભિમાનની પણ ખોટ નથી. પોતાની મોટાઈમાં મુગ્ધ રહેવું, બધાથી અજાણ અને અતડા રહેવામાં ગર્વ માનવો, શિષ્ટાચાર અને આત્મનિયોજિત શુદ્ધિમાં મરગુલ રહેવું એ આ ન્યાતનાં સ્ત્રી પુરુષોનું મોટું લક્ષણ છે. વિદ્વતા, પૈસો ને પ્રતિષ્ઠા અને સાથે સર્વોપરિતાનો પેઢીધર કરેલો દાવો-પછી શી ન્યૂનતા રહે ?

લાઈ ખીચારો ગરીબ અને લાલી જરા તકરારી, એટલે ગરીબ ખીચારા નરસૈયાની કોણ દાઝ જાણે ? પણ છોકરે રાંક સ્વભાવનો છે. પાઠશાળામાં જઈ સંસ્કૃત ને દેશભાષ બંને શીખે છે અને ઈષ્ટદેવ શંકરને પૂજે છે. કોઈ સામું જોતું નથી. કોણ જુએ ?

ઉમર થયે ભાઈ જનોઈ દે છે, ને કુળની લાજ રાખવા એક વહુ પણ લઈ આવે છે. નરનૈયો મોટો થાય છે, પણ લાલીની આંખ ઠરતી નથી. એ સ્વચ્છંદે ભણે છે અને ફરે છે. નાગરી ન્યાતનો શિષ્ટાચાર એને ખીલકુલ આવડતો નથી. એનાં કપડાંનો ઢંગ નહીં, એની સોજતનાં ઠેકાણાં નહીં, એની રીતલાતમાં ચવ નહીં. વર્ષો વહે છે તમ નાગરનો એકે ગુણ એનામાં નથી દેખાતો. નથી નટખાટ, નથી દાવ-પેચ, નથી પ્રતિષ્ઠાપ્રેમ, નથી માણસો પર સત્તા બેસાડવાનો શોખ કે શક્તિ. ગરીબડો, ગંદો, સ્વચ્છંદી નરનૈયો કોઈની નજરમાં ખુંપતો નથી.

એ રઝળેલ છે. સવારે ઘેર નહીં, આંજે ઘેર નહીં; ઘણી વખત તો પરાઈએ ઘેર આવે. ભાઈ લાલીના કપડાંની એને પરવા નથી, અને ભટકવાનો શોખ અતિશય જળરો. શેરીનાં અને સગાં, નાગર અને નાગરણું એની વાત કરી કરી થાકે છે. આટલો મોટો થયો ને હું લાન નહીં. આજે ઉઘાડે માથે ભટકતો હતો. નશામાં હોય તેમ લથડતો ઘેર આવ્યો હતો. એકે એને એકલો હસતાં જોયો હતો, ખીલતે એને તાળી પાડી ગાતો સાંભળ્યો હતો. એની હારનાઓએ તો ગડાસીઆનાં કારભારાં કરવા માડ્યાં, અને ન્યાતની પંટલાઈ પણ શરુ કરી; પણ આ તો મૂર્ખજ રહ્યો. ભાઈ નિઃશ્વાસ મુકે છે. ગરીબનાં નશીબ ગરીબજ રહેવાનાં.

પણ આ બધી ચક્રચાર એ સાંભળતો નથી, અને સાંભળવાની એને પરવાએ નથી. એ તો પોતાના મનમાં હમેશાં

“ મગ્ન રહે છે. એનો સંસાર એનો પોતાનો છે, જે કોઈ જાણતું પણ નથી. સવારે એ રણછોડજીને મંદિરે જાય છે. ખપોરે કોઈ પુરાણી ખાવાની ભાગવતની કથા સાંભળે છે. સાંજે તે ધુનમાં ને ધુનમાં ગામને પાદરે, જ્યાં પ્રભાસ ને દ્વારકા જતાં સાધુઓ ઉતારો નાંખે છે ત્યાં, જાય છે. ત્યાં એની ખરી દુનીયાને એ મળે છે. એક કોઈ જયદેવતું ‘ગીત ગોવિંદ’ બોલે તો તેને પાઠે કરે છે. બીજે કોઈ રાધાકૃષ્ણનાં લજનો ગાય છે તો તે ઝીલે છે. કોઈ કીર્તન કરતા હોય તો તે કરતાલ લઈ વગાડે છે. કોઈ નાચી કુદીને લજન ગાય તો એ નાચવા લાગે છે.

જે કોઈ વેળા રાસધારીઓ આવે તો એનો આનંદ માતો નથી. રાધાકૃષ્ણના જ્યાં રાસ થાય ત્યાં એ તક્લીન ખને છે. રાધાની ઝાંઝર સાથે એનો પગ ઠમકે છે. લલિતાની કમર લચકાય ત્યાં નરસિંહની પણ લચકાય છે. એને ગોપી ધવું ધણું ગમે છે. કોઈ કોઈ વાર તો એ રાસમાં સામેલ પણ થઈ જાય છે. એક ઓઢણી પહેરી, પગે ધુધરા ખાંધી એ નાચે છે. તે વખતે તે સુખની પરાકાષ્ટા અનુભવે છે. જગતનો તિસ્કાર વીસરી, તે ગોપીભાવે પ્રણયમસ્તીનાં ગાન ગાય છે. એનો મીઠો અવાજ ગોપીના ભાવે ભાવ દર્શાવવા મથે છે. અને જ્યારે રાત પુરી થાય ત્યારે ઘરભંણી ઉઘેટો ઉઘેટો તે પાછો વળે છે ખરો, પણ એના કાનમાં તેનાં તે ગીતનો ધ્વનિ સંભળાય છે અને એની આંખ આગળ રાધાકૃષ્ણ રમે છે. ઘણીવાર તો એકલો એકલો એ બોલે છે. કોઈ કોઈવાર તો રસ્તે ચાલતાં કમર પર હાથ

મુકીને લટકો કરી દે છે. અને લહેર કરીને ઘેર જતો દોઈ પ્રતિષ્ઠિત નાગર આ ગાંડીયા સામું તિરસ્કારથી જોઈ રહે છે.

પણ નરસિંહ કેં જોતો નથી.

જગતના લોક જેમાં જગતા તેને એ નિશા માનતો. જે જગતમાં તે જીવતા તે સંસારની કૃષ્ટિએ પડતું પણ નહીં.

૩

નરસૈયો હંમેશાં લજનકીર્તનનો બહુ શોખીન છે. દેવને પૂજવા કરતાં તેની જોડે લાવવિનિમય કરવાનો એને બહુ ચસ્કો છે. એ શિવનો લક્ષ્મી છે ખરો, પણ પાપાણી પ્રભુનો નહીં. એના હૈયામાં તો જીવતા શિવજી, ઉમિયા સાથે, વિરાજે છે. એ ભોળાનાથને બહુ આદર છે, અને ઘણી વાર પૂજા કરતાં કરતાં શિવના ઘરસંસારમાં શું શું થતું હશે તેના એને વિચાર પણ થઈ આવે છે. મહાદેવ ગંગાને લાવ્યા ત્યારે પાર્વતીજીને શું થયું હશે ? એકદમ તેના મનમાં પાર્વતીના લાવો ઉદ્ભવે છે અને તે લટકો કરી ગાય છે :

ભોળા ભોળા ચંભુ, તમને વિશ્વ વખાણે રે;

મૂલની વાતો તમારી, કાઈ નવ જાણે રે.

જોગીન્દ્રપણું શિવજી, તમારું મેં જાણ્યું રે;

જટામાં પાલીને શિવજી, આ ક્યાંથી આવ્યું રે.

પાર્વતી જેવી અનુલવી અને પાકટ સ્ત્રીનો વિનોદમય ટાક્ષ પણ એને મોઢે આવે છે.

કાઈ લાવે કેડે ધાલી, કાઈ લાવે હાથે ઝાંઝી રે,

માયામાં ધાલીને શિવજી, ક્યાંથી તમે લાવ્યા રે...

...

...

...

ભભૂત ચોળીને શિવજી, વાળ્યો આડો આક રે.

અને તે વૃદ્ધ શિવજીની મળક કરવા બેસે છે.

મહેતા નરસૈયાના સ્વામી, તમે જુના છો જોગી રે.

શિવ એને મન બીહામણા, દ્વરસ્થ કૈલાસવાસી નથી,
પણ લાડકવાયા પુત્રના બુદ્ધા સ્નેહાળ પિતા છે. દેવ જોકે
એને દોસ્તી બાંધવી ગમે છે.

એને જૈરાંઓની વાત ઘણી ગમે છે. જ્યારે 'પણ કોઈ
ધનગનતી યુવતી જાય કે એ ધ્યાન ઈર્ષ્ય ને જુવે છે, અને એનાં
નખરાં ને ચાલ તેના હૈયામાં છપાઈ જાય છે. જૈરાંઓ મંદિરે
આવે ત્યારે એ ખૂબ કરતાં કરતાં પણ તેમને જુએ છે, અને
ગરબે રમવાને ગોરીઓ નીસરે એટલે મહેતો પુઠે ધાય છે.
ઝાંઝરના ઝમકાર સાંભળી અને હસતી, નાચતી સ્ત્રીઓને જોઈ
એના હૈયામાં તાન ઉઠે છે. ત્યારે એની કલ્પના ઉત્તેજાય
છે અને તેમનો વેશ ને હાવભાવ તેનાં બની જાય છે. તેમનાં
મરકલ્લડાં પર તે સદાય મોહે છે.

નાનકડી મહેતી-ભવિષ્ય એને માણેક મહેતીને નામે
ઓળખે છે તે-મોટી થાય છે, અને સાસરે રહેવા આવે છે.
બીચારી પતિભક્તિપરાયણ છે એટલે આ રઝળેલ છોકરાને
પણ પૂજે છે. રાતના નાનકડી મેડીએ પતિને કોઈ વાર
ગાતાં, કોઈ વાર ઠમકો કરતા તે જુએ છે ત્યારે તે જુગ ખુશ
ધાય છે. એનો રાગ ને લહેકો એના મનમાં વસી જાય છે.

જગત ભલે એને તુઠાં જડે પણ એના જેવો વગ ડોઈને નથી ને પાછો રમિકન્મણુ !

વહુ મોટી વાય છે, પણ નરમંથાએ એની ટેવો ઠોડી નથી તે નથીજ કોડીની પણ કમાણી કન્નાની કન્થા એ દેખાડતો નથી લાઈને ત્યાં પૈસાની ખટુ તાણુ છે અને મોટો થગ્ગેયો નન્સેયો તા કુટી બદામ ૧૩ કમાતા નથી શુ કરવુ ? અને તેમા વળી એને એ, છોડરી વાય છે નાગરી ન્યાતના મોહલા મુજબ લાલી નામ તા કુવરખાઈ પાડે છે, પણ આ ખાનાગઓનું વધતુ જૂથ જોઈ તનો છુન ખાટો થઈ જાય છે એ ખીચારા શુ કરે ? દીયને આટલુ શાક લઈ આવવાનું કહીએ તા પાજ મુધી ઘેર આવવાનું વીસરી જાય ને ધોતીઆ ધોવાના સોપીએ તો કુવાવગ જઈ, ધોતીઆ વીસરી, રાગડા તાણુ આને તે શુ કરવુ ?

એક વગત લાલી ચીઢવાય છે આ શુ ? કામ ન થાય તો જુદો જડે અમે શુ ચકાનન કાઢ્યુ છે ? કમાવુ નહી, ધમાવુ નહી આખા ગામમા રજગવુ ને તાબોટા પાડી રાગડા ખેતવા ! અમે તે ક્યા મુધી તાગે લાર ખેચીએ ? આમ ભયગ અને વીખી નાગણુ ઘણા વર્ષનો દખાવેલો • પિત્તો ઉછાળે છે

‘ લાલીએ મૂગ્ય કહી મહંણુ દીધુ ’ તે નન્સેયો માલજે છે ચકાગુ ઝીણી મહેતીને પોત આમુએ રડતા તે જુએ છે

નન્સેયો શુ જાણે ? એ તો પોતાની મૂખઈના ભાનથી કથગઈ ગયો છે એનું જે કે હાપણુ હવું તે તો એના

મનમાં, પણ એની આ નજરમાન લાલી આગળ તેની શી ક્રીંમત? લાલીનાં મહેલું હૈયામાં સોંસરાં વાગે છે.

મર્મ વચન કહ્યાં મુજને લાલીએ, માગ મનમા રહ્યા વધુધી રે,
લાલીએ મૂરખ કહી મહેલું દીધું, તે વચન વાગ્યું.

અને એનો ઘા ક્યાં સુધી રળાશે નહીં.

તરત તે ઘરની બહાર ચાલી જાય છે. હવે આ મહેલું સંભળાતાં નથી. પણ શું કરવું ને ક્યાં જવું? ગામમાં કોઈ એક એવું નથી કે એને મદદ કરે, અને કમાવાની તો શક્તિ નથી. એનો જીવ મુંઝાઈ જાય છે. પણ એક વાત તો ચોક્કસ. એ લાલીના ઘરમાં હવે રહેવું નથી. પણ ક્યાં જવું? માણેકને ક્યાં લઈ જઈ નાંખવી?

૪

શુંગળાતો તે ગામબહાર નીકળે છે. તે કેટલું આદ્યો તેનું પણ એને લાન રહ્યું નથી. આખરે પગ થાકી જાય છે. તે એક ઝાડ નીચે બેસે છે અને માથે હાથ દઈ રહે છે. કોઈનો આશરો નથી એ ખ્યાલે તેની છાતી રુંધાઈ રહે છે. એના મહાદેવજીએ પણ એને છોડ્યો....મુસ્કાં પર મુસ્કાં તે ખાય છે. રોજ શિવની પૂજા કરી, સોમવારે સોમવારે રૂંદી કરી, શ્રાવણ મહિનામાં બીલીપત્ર ચઢાવ્યાં, અને છતાં ભીડલંબન લોળાનાથ સામું પણ જોના નથી?

એને શંકર જોડે જુગ પહોં વળે છે. આટલાં વર્ષ લક્ષિત કરી અને અત્યારે આમ મને નોધારો છોડો છો? એ થાકીને

નરસૈયો : ભાગ દરિના

શિવ લિંગ આગળ માથું ઘુસી જાતીકાં રહે છે.

કાપીરાષ્ટ્ર જ અ મહેતા]

ઉંચું જુએ છે. થોડે દૂર એક શુર્ય મંદિર છે તેના પર તેની નજર પડે છે. એનું અકળામણુ વધે છે. ભોળાનાથ જોડે વદ્યા વિના આરો નથી. તે ઉઠીને મંદિરમાં જાય છે.

તે નાનકડા, લાગલા મંદિરમાં જાય છે. ત્યાં એક અપૂજ્ય શિવલિંગ પડ્યું છે. આ જ એનો દેવ, એનો માવિતર અને એનો તારણહાર મને ભુલી ગયો છે. ‘મને ભુલી ગયા મારા ભોળાનાથ ?’

તે કપડાં કાઢે છે. પાંચેના કુડમાં સ્નાન કરે છે. ખીલી લાવી શંકર પર નાંખે છે અને લિંગ આગળ માથું મુકી છાતીફાટ રહે છે દયા નથી આવતી દિનાનાથ ? જન્મ ધરી તારી લક્ષ્મિ વિના મે કશું કર્યું નથી, અને હવે હું ક્યાં જઈ ? ભાભીએ કઠણ વચન કહ્યાં તે નથી સહેવાતાં. મને તારા શીવાય ખીજે આશરો નથી. તારા નામ શીવાય ખીજી ગમ નથી. તું હાથ નહીં ઝાલે ત્યારે કેણુ ઝાલશે ? આમ આકંઠ કરતાં, તેની ઉની અશ્રુધારાઓથી તે શંકરને ભાવભીની રુદ્રી કરી રહે છે.

એક અપૂજ્ય શિવલિંગનું, વનમાહે જઈ પૂજન કર્યું-

તે પાછળથી મોંઘે છે.

આ છોકરાને મન આ પથ્થરનું લિંગ નથી, હાજરા-હજુર કૈલાસનાથ છે સૂર્યાસ્ત યર્ષ જાય છે પણ નરસૈયાનું આકંઠ સમાર્તું નથી. તે શંકરને વિનવે છે, મહેણાં મારે છે, ગાળ દે છે. પાર્વતીનો પક્ષ કરી શંકરની સામે ધાય

છે. તે પોતાનો સકલ્પ બહેર કરે છે. પ્રસન્ન થાઓ નહીં તો બુખ્યો ને તરસ્યો અહીંઆં મરીશ. મહાદેવજી ! આ પ્રદક્ષિણ તમારે માથે.

રાત પડે છે, પણ નરસૈયાની વિનવણી અટકતી નથી. ખીહામણી રાતની એને પરવા નથી. રાત, જંગલનાં જાનવર આ મહિરમા સુઈ રહેવા આવે છે. તે આ કલ્પાંત કરતા માનવીથી ડરી ચાલી જાય છે. અંધારી રાતની ભય-જનક શૂન્યતા એનાં હૃદયમાં અને આકંઠથી લેદાઈ રહે છે.

ઉગતા સૂર્યનાં કિરણો આ મહિરનો અંધકાર લેદતાં આવે છે ત્યારે પણ આ પ્રાણીઓનો છોકરો, તેજ સ્થિતિમાં પિંડિ આગળ માથું ટેકવી, હૃદયમાં ખાતો પડ્યો છે. ઉગેલો સૂર્ય અસ્તાચલે જાય છે પણ નથી ત્યાંથી એ ખસતો અને નથી એનાં આંસુઓની ધારા અટકતી. બુખ લાગી છે ખરી, પણ તે એકજ નિશ્ચય કરી બેઠો છે : મારો પ્રભુ રીઝે નહીં તો મારે ખાવું નથી.

દિવસ ગયો અને રાત આવે છે. રાત ગઈ અને દિવસ આવે છે. પણ નરસૈયો તો ત્યાંનો ત્યાંજ કલ્પાંત કરી રહે છે. થાકનાં માર્યાં તેનાં આંસુ સુકાય છે અને બુખની મારી તેની કાય સુકાય છે. થોડી થોડી વારે તે વેનમાં આવી જાય છે, જાગે છે અને પાછો આરાધના આરંભે છે.

સૂર્ય ઉગે છે, ને આથમે છે. પક્ષીઓ કલ્લોલ કરે છે અને સુઈ જાય છે. જગત જાગે છે અને ઉઘે છે. પણ

નરસૈયો તો ત્યાંનોત્યાંજ પડી રહે છે, શ્રદ્ધામાં અને સંકેદપમાં અવિચલ. આમ સાત દહાડા ચાલી ગય છે.

એક સાધુ આવે છે, અને મંદિરમાં આવતાં એક બ્રાહ્મણ યુવક પિંડિને વળગી, બેભાન દશામાં લવતો તેની નજરે પડે છે. સાધુ તેને પાણી છાંટી બચત કરે છે. “બેટા !”

નરસૈયો લાનમાં આવે છે, આંખો ઉઘાડે છે, અને જટાધારીને ત્યાં બેઠેલા જુએ છે. હર્ષવેશો તે તેને પગે વળગે છે. “મારો ભોળાનાથ આવ્યો ! આવ્યો મારો શંભુ !” નરસૈયો પગે પડી રહે છે.

જટાધારી મમતાથી હસી તેને ભેટે છે, તેની વાત સાંભળે છે, ને તેને આશ્વાસન આપે છે. આટલાં વર્ષોની શિવભક્તિ, આત દિવસની તપશ્ચર્યાથી તીવ્ર ગતી, તેને ઘેલો બનાવી મુકે છે.

શિવજી આગળ જઈ એક મનોરથ, સ્તુત્ય કીધી દિવસ સાત મુધી.
... ..

હરજીએ ધરી, દીન જણી કરી, પ્રગટ દરશન દીધું ચાલપાણિ.
તારી ભક્તિ ઉપર હુંજ પ્રમુગ્ધ થયો, માગ રૂ માગ મુખે વલત વાણી.

પણ એ શું જોલી શકે ?

ગદગદ કંઠે હું જોલી ચડું નહી, મસ્તક કર ધર્યો મુગ્ધ જણી.

એના પ્રભુ સદેહે આવ્યા એટલે એના આનંદનો પાર રહેતો નથી.

અચેત ચેતન થયો, ભવતણો અવ ગયો, સ્તુતિ ઉઠી માદરી આદવાણી.

દીન ભક્ત દુઃખ અને લાલીનું મહેલું ભુલી જાય છે અને ઈશ્વરને આધીન બને છે.

તમને જે વહલ હોય જે દુર્લભ, આપો રે પ્રમુજ મુને દયા રે આણી.

સાધુ હસીને કહે છે : ગભરા નહીં, બધું રુકું થશે. નરસૈયો ખુશ ખુશ થઈ જાય છે.

ગોપનાથે મુને અભેદ આપીયું, નરસૈ હરિસ રહ્યો વખાણી.

જટાધારી દારકા જવાના છે. નરસૈયાને ખીનું શું જોઈએ ? એ પણ સાથે જાય છે.

૫

નરસૈયાની સમૃદ્ધ કલ્પના અપવાસ, ઉજાગરા અને કલ્પાંતથી ઉત્તેજાયેલી છે. જટાધારી સાક્ષાત્ શંકર છે એની તેને ખાત્રી થઈ ગઈ છે; અને તેની ભક્તિને આધીન થઈ તે સ્વયંભૂ ઉતરી આવ્યા એ વીશે એને શંકા નથી. એ શંકર જોડે જાય છે, તેની સેવા કરે છે, તેના પગ ઘોઈ ચરણામૃત લે છે. સતયુગમાં ભક્તોને લોભો નાથ મળતો હતો તેમ તેને પણ મળી ગયા છે. એનાં ભાગ્ય ઉપડયાં છે. એની ભક્તિ ફળી છે. એ તુચ્છ રજીણ નથી, નાગરોના તિરસ્કારનું પાત્ર નથી, લાલીનાં મહેલુંનું શરમ્ભાન નથી. એ મહાન ભક્ત છે. ઈશ્વરે પ્રહ્લાદ, અંગરિષને દીધું હતું તેમ એને દર્શન દીધું છે. મનમાં મલકાતો, ભક્તવત્સલ ભગવાનના સાંનિધ્યમાં હર્ષધેલો, મસ્તકલ્પનાની નશાના ધૂનમાં, તે જટાધારી જોડે દારકા આવે છે.

આ દારકા, એના શ્રીકૃષ્ણનું દારિકા, યાદવોની અમ-
રાપુરી-એ એણે લાગવતમાં બાણી હતી તે-આવે છે.
નરસૈયાને ખાત્રી છે કે શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રાજ્ય કરે છે,
અને રસ્તે ચાલતા બધા યાદવો છે. જટાધારી એને એક
મંડપમાં લઈ જાય છે. મુઘ્ધ નરસૈયો ઉભો ઉભો તેજસ્વી
સભા ભેઈ રહે છે. આ પેલા કૃષ્ણ, આ પેલા ઉત્તમેન, આ
પેલા અકૂર ! જટાધારી ત્યાં જાય છે, અને તેને સભા
આવકાર આપે છે. કોઈ જટાધારીને પુછે છે કે આ કોણ છે ?
જટાધારી હસે છે: “ એ મારો ભક્ત છે.”

ધણે વર્ષે એ ભક્ત આ પ્રસંગનું વર્ણન કરે છે :

કનકની ભોમ, વિદુમના ચાંભલા, રત્નજડીત તાંડાં મોહોલ મેડી.

...

...

...

ધર્મસભામાં જહાં, ઉત્તમેન તહાં, મંકરપણુ સંગ ભેડા;
તાહાં વસુદેવ ને દેવકીનંદન, રાજરાજેશ્વર કૃષ્ણ ભેડા.
અકૂર ઓધવ વિદુર ને અરજુન, શીઘ્ર ઉભા થયા હરને ગણી;
સોળ સદસ સન આઠ પટરાણીઓ, મધ્ય આઘ્યા ઘસપાણી.

...

...

...

ધાર્મને જઈ મળ્યા, આસનેથી ચળ્યા, કર જોડીને કૃષ્ણે સનમાન દીધું;
... ..

ભક્ત આધીન તમે હો સદા ત્રીકમ, પ્રસન્ન ચર્ચને સિવ બોલ્યા વાણી;
ભક્ત હમારો ભૂતલલોકથી આવીયો, કરો તેને કૃપા દીન ગણી.

...

...

...

તેજ વેળા શ્રીહરિએ મુજને કરુણા કરી, હસ્તકમલ મારે શીઘ્ર આંખો.

જેને નરસૈયો શ્રીકૃષ્ણ માને છે તે આટલેથી કેં અટકે ?

..... મુજને દારકાં માંહે રાખ્યો,
અંતરપુરમા મુજને તેડી ગયા, વૈભવ કૃષ્ણનો સર્વ દાખ્યો;

નરસૈયો ઘેલો તો છે, અને તેમાં આ અનુભવથી એની
ઘેલછા વધી પડે છે. એ તો ત્યાં હરિહરના ચરણકમલોર્માજ
રહે છે ને આનંદ કરે છે. એટલામાં,

શરદ પુનમ તણો દિવમ તહા આવીઓ, ગમ મરયાદનો વેણુ વાખ્યો.

રાસલીલાનો પ્રારંભ થાય છે.

રુકમણી આદિ સહુ નારી ટોળે મળી—

નરસૈયાને ખીજું શું જોઈએ ? રામધારીઓમાં ગોપી
થતાં તો તેને પહેલેથી સરસ આવડે છે.

નરસહીએ તદાં તાલ સાખ્યો.

તે પણ સ્ત્રીવેશ ધારે છે.

પુરખ પુરપાઘ્ય લીન થયું માહરું,
મખી રૂપે થયો ગતિ ગાવા,
દેહ દિશા સૌ ટળા, ગોપીમાં ગયો મળી,
દુતિ થયો માનિનીને મનાવા.

અને તે અનુભવમાં રસગ્રસ થઈ જાય છે.

હું સુખે લાગુ ગાન કરવા, પ્રમત્ર ચયા ગોપાળ.

...

...

...

ભામનીમાં ભળી ગયો, જેમ માગરમાં રતન;
મહારમમા ઝીલીયો, આનંદ પામ્યો મન.

રાસ કરનારાઓ પણ આવો રસિક ને શ્રદાધેસો લકત
જોઈ ખુશખુશ થઈ જાય છે, અને એને એક બક્ષીસ આપે છે:

પ્રેમે પીતાંબર આપીયું શ્રી હરિ, રીઝીયા કૃષ્ણજી તાલ વાડાતાં.

રાસ સવાર સુધી ચાલે છે. નરમૈયાએ હા કરી છે.
થોડીવાર તો તે મશાલ ધરે છે—

દીવી તે મહારે હાથ દીધી, કહે નરમૈયો આ નિધ જોઈ.

નરમૈયો એવો રસમગ્ન થઈ જાય છે કે એને હાથે
આળ લાગે છે તેનું પણ ભાન રહેતું નથી.

આખરે અમુકિદે સખનાદ કર્યો,—

અને ખુશ થએલાં રુકમિણી એને હાર પણ આપે છે.

ધન્ય તું ધન્ય તું એમ કહે શ્રી કૃષ્ણજી,

નરસિંહ ભગત મુજ તોલ મળ્યો.

રામલીલા પુરી થાય છે અને નરમૈયાને અણુમોલો
અનુભવ થાય છે. એનું આખું જીવન આ અનુભવનો
પ્રચંડ પરછાયો બની રહે છે. તે પહે તો એનાં ગાંડાણમાં
જરાય કેં આણું રહેતું નથી.

ધન્ય એ ગોપી ને ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ રામમાં રમાડે રે;
ગોપીશ્વરની કૃપા થકી રે, નરમૈયો તાગ વગાડે રે.

મહિના સુધી એ દારિક્ષમાં રહે છે ને આ રાસ
રમનારાઓમાં મહાલે છે. આખરે ‘માસ વીતી ગયો’ અને
એ ‘ચંચલ થયો ઘરલાણી ચાલવા.’ એ શીશ નામી
પ્રાર્થના કરે છે:

જે રંગ અનુભવ્યો, ગાઈ તે નિત નવો,
પ્રગટ ભૂતળ કરું અંતરગમી.

શ્રીકૃષ્ણ ખુશ થઈ જાય છે—

ધન્ય તું નરસૈયા ભક્ત મારો.

અને,

સ્સગુપ્ત જ્ઞાતિક નવ જાહે પ્રગટ ગાજે તું હૃદયે વચન દીધું.

પછી તો ઘણાં એને સ્નેહવચન કહે છે. રુકમિણીને પણ
તે મળી લે છે ને આખરે—

શીશ નમાવીને ત્યાં થકી નીસર્યો, પૂરણ જાણું પ્રીત સાધી.

૬

ઘેર જુનાગઢમાં બધાં આશા મુદ્રીને બેઠાં છે. ભાભી
કડવા બોલો માટે પસ્તાવો કરે છે. માણેક મહેતી તો રડતાં,
કકળતાં પીએર જાય છે. લાઈ પોતાની સ્ત્રીને રોજ ડામે
છે: તેં જ મારા ગરીબ બીચારા નરસૈયાને હડધુત કરી
કાઢી મેડ્યો.

એક સાંજે ભાભી ઘરમાં બેઠાં બેઠાં કામ કરે છે. ગાંડીયો
તો ગાંડીયો, પણ ઘરમાં હતો ત્યારે વસ્તી તો હતી. અરે
ભગવાન....ને ગ્રેરીમાંથી કરતાલનો અવાજ આવે છે. ને
નરસૈયાનો પરિચિત અવાજ ગાજે છે :

લાંકા રે વાંસલી વાઈ રે, મધુરું ગાયે ક્લાન.
લાંકા રે માંહે માંહે જો, માનની રાખે રંગ;
ધુણધુણધુણ ઉપાંગ વાજે, તાલ નિશાન મૃદંગ.

શેરીનાં બધાં ઝોટલે જોવા નીકળે છે. પેલો માંડ્રીયો ખોવાયો હતો તે આવ્યો કે શું ? લાભી પણ કામ છોડી બહાર આવે છે. એજ નરસૈયો, પણ હતો તે તો નહીં જ. એના મુખ પર તેજ છે. એની આંખોમાં ઘેન છે. એના પગ ને હાથના લહેકામાં શરમ નથી. એના રાગમાં તલસાટ છે. અરે, આ તો હતો તેનાથીએ જુરો થઈ આવે છે !....

હાં હાં રે વિંછીઆ ઇમકે રે, કાને મળુકે ઝાળ;

એક એકને દે આલિંગન, ચામે મધુરી ચાલ.

હાંદા રે વાંસલી વામે રે.

શેરીની નાગરણી ઠીસીચાડી કરતી, લેગી મળી હસવા માંડે છે. લાભી આ ઠકા નોઈ ખીસીચાણી પડે છે. પણ નરસૈયો તો ચલાવ્યે રાખે છે—

હાં હાં રે જંદાવન રસ રચ્યો, ત્રોપી ધૂમે મરક્યાંવાળી.

બધીઓ ખુબ હસે છે; અને લાભી એને ઘરમાં લઈ જઈ બારણાં બંધ કરે છે.

“ દિઅરજી ! ક્યાં ગયા હતા ? હું તો મોઈ શીકર કરતી હતી. મેં ક્યાં તમને મહેણાં માર્યાં ? ”

નરસૈયો જવાબ દે છે :

ધન્ય લાભી. તમે ધન્ય માતા પિતા,

કબૂત મળણી મને દયા રે કીધી :

તમારી કૃપા મહી હરિહર બેરીવા,

મુશ્કુલએ મારી સાર કીવી.

ભાઈ આવે છે ને ખુશ થઈ જાય છે. તે પત્નીને ઠપકો આપે છે. તેને પણ એજ જવાબ મળે છે.

ભાભીએ ભાગ્ય હૈં કર્યો,
મને ક્યાં તે કંઈ વચન;
ત્યારે નરસૈયો નિરભય થયો,
પામ્યો તે જગજગન.

તે અનુભવ વર્ણવે છે ને જુદું ઘર માંડવાનો નિશ્ચય જણાવે છે. ભાઈ ભાભી રકઝક કરે છે પણ તેનો સંકલ્પ ફરતો નથી. હવે એને પ્રભુની ઝોથ છે એટલે કોઈનું દાસત્વ જોઈતું નથી. ભાભીનું વચન વાગ્યું હતું તેનો ધા હજી રુઝાયો નથી. તે ‘ગૃહસ્થના ધર્મનો મર્મ આણે છે’. સ્તુતિ કરી શ્રીહરિ સમરે છે ને આખરે જુદો રહે છે—

મંદિર લીધું જહાં નાત છે નાગરી,
સુખદુઃખ કરમચા ભોગ જાણી.

પ્રકરણ બીજું

દીવેદીઓ

નવા ઘરમાં નરસૈયો ને માણેક મહેતી રહેવા જાય છે.
ત્યાં રોજ એને એકજ ધંધો છે—

લક્ષ્મીનાથની નિત્ય સેવા કરે.

...

...

...

હરિગુણ ગાય, ન મળે ખાવા તાંદાં, હરિની ઇચ્છાનો મનોપ લાવી;
કરમયા ભોગ દેહે ભોગવે છુટકો, નીપજે સરવથા હોય ભાવી.

ઈશ્વર મળ્યા છે એટલે ઇશ્વરપ્રસિધ્ધાન એને સરલ થઈ
ગયું છે. સદ્ગાથે સહધર્મચાચિણી પણ સારી છે.

ધેર દારા એક મુંદર સામી,
હરિ અંશ તો એને અધિક વાદાસો;
નહીં કાંઈ વેગ વિચાર મનમાં ધરે,
ન લહે પરપંથ સીનો યાગો.

હવે જીવનમાં ખામી નથી. માત્ર,

માત્રુ મુપન મેહે દ્રષ્ટ દીકું, ને જે નરસહીયોને મન લાગ્યું મીકું—
તે ગાવાનું રહ્યું છે.

૨

નરસૈયો દ્વારકામાં આપેલું વચન પાળે છે. એ રાસનું વર્ણન કરવા માંડે છે. તે રાતે, અને આખા જીવનમાં, લટકાળી સ્ત્રીઓના હાવભાવ જોએલા તે બધા તેની નજર આગળ રમ્યા કરે છે; અને એ બધાને તે શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવા માંડે છે.

નરસૈયાને કવિ તરીકે કે શિક્ષણ મળ્યું નથી. એને કાવ્યપદ્ધતિની જાણી બજાર નથી. એને ઝમકતા શબ્દો પ્રિય છે. એને માત્ર લોકગીતનાં જોડકણાં યાદ છે, ગરબી ને પદો થોડાજંથ આવડે છે. એના સમયમાં પ્રચલિત રાસકો અને ફાણુઓ એને મોઢે છે. અને ‘લાગવત’ તેમજ ‘ગીત-ગોવિંદ’ની ટુકોનો તેને પરિચય છે. એ રાસ વર્ણવવા માંડે છે, કાવ્ય લખવા બેસતો નથી. એક ચિત્ર આવે છે તેવું પદ બનાવે છે, ને લલકારે છે. બીજું આવે છે ત્યારે બીજું લલકારે છે. તેના તે શબ્દો આવ્યા જાય તેની એને ચિંતા નથી. તેના તે ભાવ આવે તોય શું ? એને ક્યાં કોઈ ને રીઝવવાની પરવા છે ?

નરસૈયાના હૃદયમાં વિલાસની અફલુત લાલસા ભરી છે. એણે વિલાસ અનુભવ્યો નથી પણ તેની કલ્પના તેનાથી હમેશાં મુગ્ધ છે. ગરીબાઈમાં, તુચ્છકારાયલા જીવનમાં, ગરીબ બીચારી માણેક મહેતીની સોડમાં, એની તૃષ્ણા અણખીપી રહી છે. એ આજે જે પદો રચે છે તે દ્વારા રુદ્રપુટ, સૂળદેહી વિલાસની આકાંક્ષા બહાર નીકળે છે. એ વિલાસથી પર એના

સૂક્ષ્મ લાવેા એણે અનુભવ્યા નથી એટલે તે એને મુઝતાં નથી. દેહના લોગમાં એનો તલસાટ પડ્યો રહે છે; તેનાથી ઉચે તે ઉડી શકતો નથી.

કવિની કલ્પનાથી તે રાતનું દૃશ્ય ખડું કરવા જાય છે. નરસૈયો ઉભો છે ને એનો સ્વામી વૃંદાવનમાં વેણું વગાડી ગોપીને વિશ્લેષ કરે છે.

મધ્યરાત્રીએ મધુરી રે, વદાલજીએ વાંસલડી વાલી રે;
કામિની કામધેલી ચર્ષને સૌ વૃંદાવન ધાર્ષ રે.

ખધી ગોપીઓ આકુલવ્યાકુલ થઈ જાય છે.

મંદિર માંહે મેં ન રહેવાય, કેમ કરી બેવા મનડે રે;
હું વેધાણી મધુર નાદે, અનંત ઉવણ્યો અંગે રે.

એમણે—

સાસુ નણંદની લાજ તજીને, ભૂવણ અંગે સજ્યાં રે.

અને

યર આખ્યો તે વચન પાળવા

...
જીવતીનાં જૂથ મળીને, ચાલી સાહેર નદી પૂર રે.
...

એક આવે છે અન્ન ખુકીને, નાદની મોહી. એક રોતાં
ખાલ મેલે છે. એક અંજન કરતી ચાલી આવે છે.

એક અવળાં તે અંતર પહેરીયાં ને નેપુરીયાં આપ્યાં કાન.
એકે કુંડળ પહેર્યાં છે પાયે. એક—

સેધે કાજલ નયને સિંદૂર, એવા વિપ્રીત વેગે ધાર્ષ.

એક—

કાનજી કાનજી કરતી હીડી.

એક કહે :

લઈ ચાલો મને વૃંદાવનમાં, મદન મૂરત રૂડી દીડી રે;
પીતાંબરનો કાજ કચ્છી, અમૃતપેં અતિ મીડી રે.

વળી કેટલીક બોલવા લાગે છે :

ઝાકમઝોળ કરી, ઝાકમઝોળ કરી રે,
વહાલો વશ કરશું રે.

અનેક હાવભાવ કરીને હળવે ઉરપે ધરશું રે.

. બીજી કહે છે :

ચાલો સહીયર સામટી આપણુ મુદિર વરને જોઈએ રે;
એકલડા એકાંતે મળીને કાંઈક કદાનને કહીએ રે.

...

...

...

વૃંદાવનમાં વહાલા સાથે, રંગભરી રેણી રમીએ રે;
અધર સુધારસં પાન કરીને, વહાલો ઉરપર ધરીએ રે.

નરસૈયો જોઈ રહે છે. ગોપીઓના તલસાટનું એકજ
લક્ષણ એને નજરે ચડે છે—‘વહાલો ઉરપર ધરીએ રે.’

અજવાળી રાતે ગોપી પગલાંઓ ખોળે છે—

જેમ દહાડે ધોળે રે.

...

...

...

ગોપી આવી રે આવી રે, વહાલાનું મુખ જોવા;
અદ્ભૂત ખેલ રમ્યો પુરુષોત્તમ, માનનીનાં મન મોહવા.

ગોપીઓ સન્મુખ જઈ ઉભી રહે છે; ને,

નયણે નીરખ્યા નાય;

તન મન ધન સહુ સોંપીઆ અને હરિશું જોડ્યા હાય.

અને કહેવા લાગે છે :

અમને રાસ રમાડ વહાલા,

મધુરો જસ વગડ વહાલા;

ચૈ ચૈ નાય નચાડ વહાલા,

વૈકુંઠથી શંદાવન રુડું, તે અમને દેખાડ વહાલા.

શ્રીકૃષ્ણ કેં કાચા છે ? તે તો બિચારા નિર્દોષ !

શાને કાજે સહુ મળી આવ્યાં, શું છે તમારું કામ રે,
પતિવ્રતાનો નહીં રે ધરમ, જો ગોપી જાઓ તમારે ધામ રે.

મોહનનાં વચન સૂણીને ણાળાઓ નીચું જુએ છે, મુખમાં
આંગળી ધાલે છે ને વિમાસે છે: વનમાળી આ શું કહે છે ?
આખરે તે કહે છે :

બ્રહ્મર અમને નહીં લગ્ને તો, તજશું દેહ અમારી રે.

વળી,

શા માટે શામળીયા વહાલા, સાન કરીને તેડી રે;
બ્યાકુળ મર્ષ વનિતા સહુ અંગે, વેણુ વગડી રુડી રે,

...

...

...

વચન વિચારીને જોલો પ્રભુજી, અમો અજાણા બળ થોડું રે.

પછી કૃષ્ણ પલળે છે.

શંદાવન રણીઆમણુ છે ને વળી શરદ પુનમની રાત.

કામની સર્વ ટોળે મળી અને રાસ માંડે છે. પાસે માધવ રમે છે. બધીઓ કોકિલ કંઠે સ્વર કરે છે ને ગોવિંદના ગુણ ગાય છે. ચંદ્ર સ્થિર થઈ રહે છે.

કામનીઓ કાછ વાળે છે. સકળ શશુગાર સોહિ છે. હુયાના હાર લહેકે છે, ને ઝાંઝરના ઝનકાર થાય છે. ગોરી ને શામળી નાર, કુંડલાકાર કરી, મોરારિને મધ્યે આણે છે. અને ત્રિભુવનપતિ ચરણે ચાલતાં, દુમદુમકાર થઈ રહે છે.

માનની મોહનને મધ્યે રાખે છે, ને કંઠે પરસ્પર બાહુલડીઓ રાખે છે. નેપૂરની ધુન વાગે છે. એક આલાપતી આવે છે. એક રંગે નાચે છે. એક મધુર સ્વરે ગાઈને રંગે તાલ આપે છે.

એક ભામિની આલિંગન લઈને ભાવથી ભીડે છે. કોઈ મરકલડાં કરીને કૃષ્ણને લલા ભાવથી જગાવે છે. બધીઓ યૈ યૈ કરે છે ને ઉરના હાર હલાવે છે. અને શ્યામાઓ અને શ્યામને વદને શ્રમજલ સોહાવે છે.

કામી કૃષ્ણ ત્યાં સંચરે છે. મંડલ માંહે મલખીને વાંસલી વાય છે, અને રસાળ પ્રેમ વાધે છે.

તાલી દેતાં તારુણી, ઝાંઝરનો ઝમકાર;
દટિ કિંકણી રણુજણે, ધુવરીના ધમકાર.

રંગે મહારસ વાધે છે. મન્મથ માન મુકાવે છે અને રમણને રસાળ કરે છે. ગોપી ગોપાળ નાચે છે અને નેહઝડી લાગી રહે છે. પ્રેમદા-પિયુનાં અંગ મળે છે ને બંને

રસપાન કરે છે. ચતુરા અંપકવેલનો હાર ગુથે છે ને મરકલો કરી—

નેણું નેણું મીઠાવીને ચરપે કુસુમના હાર રે

...
શરદ્દ સોહામણો ચાંદલો રે ને સોહામણી નાર રે;
કેલી કરતાં કૃષ્ણ શું કરે ચંપૈકાર રે.

સુરનર જય જય કરે છે. અપાર કુસુમ વરસે છે. પ્રજ્ઞા ને શારદા આદિ દેવો રંગ જુએ છે. નાદ વાજ રહે છે. સાથે મૃદંગ પણ તાલ આપે છે. મુનિજન મનમાં વિભાસે છે કે—

ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણ અવતાર.....
મયંક મોયો ને ચહી રહ્યો ખટ માસ.

અને—

નરસૈયો ત્યાં દીવી ધરી રહ્યો, કરે હર્મિનું માન.

૩

નરસૈયાને આટલું યાદ છે અને આટલુંજ કહેવાનું છે. પણ એને સપ્રમાણતા કે શિષ્ટતા સાથે ક્યાં લેવાડેવા છે ? એને ક્યાં કવિ તરીકે કીર્તિ મેળવવી છે ? એ દીનલક્ષ્મીને માત્ર ગોવિંદના ગુણ ગાયા કરવા છે, એટલે કરી કરીથી તેની તે વાત તે ને તે શબ્દોમાં કે એવા ળીળ શબ્દોમાં, સંકુચિત કલ્પનાથી અને ગણ્યાગાંઠ્યા લાવોથી, કહેજ રાખે છે. વળી તે રોજ કીર્તન કરે છે, એટલે નવાં નવાં પદોથી સમૃદ્ધિ વધારવી પડે છે.

ગોપીઓ કેમ આવે છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણ જોડે કેમ વર્તે છે તેની ચિત્રપરંપરા તેની કલ્પના ચીતરે છે—

ઝાંઝરને ઝમકે રે, ગોપી ગજગમની ચાલે;
માન ધણું મનમાં ધરીને રે, જઈ સેવર શું મહાલે.

પછી રુમઝુમ કરતી ગોપીઓ આવે છે તેનું ચિત્ર
ચીતરવા નરસૈયો બેસે છે :

ઝાંઝરીયાં ઝમકાર કરે, રવીજદા વાળે રે;
બાહોડીયાં કેવળ કંકણ, બોલતા નાદે રે.

વળી,

ઝાંઝરનો ઝમકાર મનોહર, રંગ જામ્યો મહાજમ રવણી રે;
ત્રિકમને તાલી દે તારુણી, ચતુર ચપળ મુગનપણી રે.

પછી તે હરેકને છુટીછુટી વર્ણવે છે.

ઝાંઝરી ઝમકે છે ને—

શામા શણગટડો વાળે રે;
મરકલડે શું માન ધરીને, નારી નાથ નીહાળે રે.

...

...

...

વિવિધ વિદ્વાસ કરતી કામા, કંઠે બાહુલડી વાળી રે.

વળી ઝાંઝરિયાં ઝમકે છે. ગોપી લટકતી બાહુલડી હલાવે
છે. શામા સાન કરીને શણગટડો સંકોરે છે. વહાલા સાથે
વાત કરીને, લટકે તાળી દે છે.

વળી ઝાંઝર ઝમકે છે ને ચુડી ખળકે છે, અને 'પીન,
પયોધર ઉર પર રાખી અધર અમૃત' એ છે.

વળી ઝાંઝર ઝમકે છે. એક સાં
છે ને કહે છે :

મેં વહાલાને સરવસ મોંધું, અવર ન જાણું કાંઈ રે.

વળી ઝાંઝરીયાં ઝમકે છે. ને—

વહાલા કેરું વદન નીહાળી, નારી નેણુ નયાવે રે.

વળી ઝાંઝર ઝમકે છે. ને—

રાખલડી ઝળકતી દીસે, મોડલણે ધુધરી ધમકે રે;

લણે નરસૈયો નળવટ દીળી કાને જાલ જથુકે રે.

એમ વારાફરતી ઝાંઝર ઝમકે છે ને ગોપીએ આવે છે. પણુ એની કલ્પના ઠમકામાં, હસવામાં, તાળી દેવામાં, શણગટડો સંકારવામાં, મરકલડાં કરવામાં અને ઉર પર ધરવામાંજ સમાપ્ત થઈ જાય છે. કોઈકોઈમાં થોડોક થોડોક ફેર દેખાય છે. એક ગોરી ગજગતિએ આવે છે. એકે અંપાવરણી ચોળી પહેરી છે. એકને ‘નાકે અનોપમ મોતી રે.’ એક ‘બોલંતી ભર નાદે રે.’ એક આવી ‘તણુ રે મન અભિમાન રે.’ એક વળી, ‘આજસ મોડે, અંગ સંકારે, ને અંજોડો વાળે રે.’ એક ‘અભિમાન તણુને આવી રે.’ એક—

મુખ અભિમાન ધરે મૃગનેણી, વહાલાને મન જાવે રે.

વળી એક—

નાનકડી નાર નમતે ચાલે રે

એક—

કેશપામ કુસુમે અતિ ગુચ્છો, પુષ્પ ઝરંતી ચાલે રે.

અને કોઈ,

અડપડી ચાલે આંગલડી રે, કુચ ઉપર પાલવ દાલે રે.

મુખ તંબોલે ભર્ષાં અતિ સોંહે, કટિ ક્રમળતા ભાંવે રે;
પિતાંબર પહેરીને ચાલે, ઇક્ષસન ડોલાવે રે.

ફરી ફરી તેનાં તેજ બાહ્ય લક્ષણો તેનું ધ્યાન ખેંચે છે.
સૂક્ષ્મ વર્ણન કે ભાવ કે વ્યક્તિવૈવિધ્ય નરસંધ્યાની ધ્યાનમાં
આવતાંજ નથી.

૪

ભાગવતમાં આપેલા રાસનો અનુવાદ રચતાં રચતાં તે
પદો વધારતો જાય છે અને ધીમે ધીમે એમાં રાધાકૃષ્ણનો
નવો પ્રસંગ પણ તે લાવી દે છે. એટલામાં એક આવે છે
ને તે નરસંધાનું ધ્યાન ખેંચે છે. તેનું વર્ણન પહેલાં તો તે
સામાન્ય રીતે કરે છે. પણ પછી તેની કદપના ખીલે છે:

ભાડકડી લડસડતી ચાલે, માગ સહુ રે સોહે રે.

...
લડસડતી લહેકા કરે રે, મોરલીએ મન હરતી રે;
નયણે નીર વેહ નેહ જણાવે, ચંચળ નયણે જોતી રે.

એ સુંદરી સુંકોમલ દીસે છે, પણ ‘ મેઢની ધમકતી
ચાલે છે ને ડગલે ડગલે દેહી નમાવે છે.

લહલહકીને લટકે ચાલે, મુખ મધુરું મધુરું બોલે રે;
અનેક સુંદરી સુંદર દીસે, પણ નહિ કાચ એને તોલે રે.

એ નિલાંબર ને ચંપાવણી ચોળીમાં શોભતી
‘ ઘુંઘટડામાં ગર્વ ઘહેલી ’ ગજગમનીનું વર્ણન નરસંધો ફરી
ફરી કરે છે. પછી એ ગોપી હિંમતથી આગળ વધે છે, અને,

સામળીયા કરકંઠ ધરીને, વનિતા વિલસે રે;
વંદાવનમાં જીવતી-જીવન જોડું સુંદર દીસે રે.

આમ રાસમાં કૃષ્ણ પહેલીવાર આકર્ષાય છે. ‘ પ્રગટી
પ્રીત પરસ્પર. ’

ક્ષણું એક વહાસો વેણુ વગડે, ક્ષણું એક મધુરું ગાય રે;
શામા સાથે સ્નેહ ધરીને, બીડે હૃદયમાંથી રે.

રાધાકૃષ્ણને નાયતાં જોઈ નરસૈયો કહે છે :

નાર નાચે મંગ નાથ તે સ્વર ભરે, તાલ મૃદંગ રસવેણું વાજે;
અણસારા કરતી રામળા સન્મુખે, માનની મુખ ધણો મનહર જાજે.

પછી,

નાથ નાચે શીર મુકટ તે ઝળકતો અબળા આસાપીને મધુર ગાયે.
નેપુર કીકણી શબ્દ સોદામણા, કર ધરી કામની તાલ વાજે;

...
...
...
નરસૈયાને મન આનંદ વાખ્યો ધણો, નરખતાં નાયતાં લુગલજોડી.

અને—

નાયતાં, નાયતાં નયણે નયણાં મળ્યાં, મહલયાં નાથને બાથ ભરતાં;
પ્રેમદા પ્રેમમું અધર મુંબન કરે, પિયુ મંગ પરવયાં અમલખાળા.

પછી તો કામની સંગ કૃષ્ણલીલા માહિ ટળવડ્યો ને
‘ મન્મથે માન મુકાવ્યું. ’

નાયતાં નેહજડ લાગી રહી, ગાયે ગોપી ગોવાળ રે.

અને,

પ્રેમદા પીછેને અંગમળા, કરે પ્રેમરસપાન રે.

...
...
...
મધરાતે મોહનજી મોહ્યા, માનની સાથે રે

નાના ભાત રમે મહારસીયો, હસી હસી બીડે બાથ રે.

પછી શું જોઈએ ?

સાહેલડીને સાન કરીને, વહાલો વૃંદાવન આપ્યો રે;
જૂઝતાજૂઝતું જોડી દીધે ને, વાહલે દાર દેવાનો ધાલ્યો રે.

નરસૈયો હર્ષમાં પોકારે છે :

ધનધન જૂવતી ધન એ જીવનજી, વૃંદાવનમાં મહાને રે;
ધનધન નરસૈયો નેજી સોહાગી, રંગરેસ રસ નિહાળે રે.

ધનધન હરિસંગ વિદ્યસે પ્રેમદા.

ધનધન ઉરપર મહાલે મુરારિ:
નરસૈયાંયા સ્વામિપે જાઉં જક્ષીદારી.

પછી,

પરવશ પ્રેમે બરાણી ચામલકી

શામલિકાની સેજે આવી, ઉલટ અંગ ન માએ રે;

રીઝવીઆ સેજડીયે શાંમા, વહાલાને વશ કીધો;

ખીજી ગોખીઓ હાંફલીફાંફલી કૃષ્ણ રાધાને શોધવા
ફરે છે. એક કહે છે :

આંણી વાટડીએ ગયા વનમાળી રે, બાર્હ મારી બેહનડીયાં;
કોણે દીકડો હોય તો દેખાડો રે, સખી સાહેલડીઆં.

ખીજી કહે છે :

આ જોની આ કેનું પગલું, પગલે પગતણે એધાણું;
પગલાં પાસે ખીજું પગલું, તે રે સોહાગલુ નૌતમ જાણું.

એમ—

ચાલી ચલુરાં સરવ મળીને, વનમાં જોળે નંદનો લાલ.

પણ માત્ર એકલી એક સાંહેલડી મળી;

ધૂતારાનાં લક્ષણ જોળે, ગયો એકલડી મેલી.

નાથને ન દીઠો એટલે બધી પાછી આવી. પણ,

બાળલીલા કીધી તેવારે, પ્રગટ્યા હજારનીર.

પછી સર્વ સામા મળી રાસ આરંભે છે. સુરીનર ફરી
જે જે કરે છે અને કવિ ઉચ્ચારે છે :

ગોપીમાં હું તો નરસૈયો, પ્રેમસુધારસ પીધો ર.

૪

પછી તો સામાન્ય રાસ ચાલે છે.

કોણ રસ ઉલટયો, તીર જમુના ત્રે,

વાર્ત વાજે બહુ શુભે;

બાંહે કંઠે ધરી, ગાય પ્રેમે કરી,

મેળવતાં નેણ ને માન રાચે.

તાલ મૃદંગ વેણા વંસ વાજે, ઝંઝરનો ઝમઝર રે.

—અને હુર્ષધેલો લકત પોતાની પ્રશંસા કરે છે :

દિવેદીઓ રે દિવેદીઓ, નરસૈયો હરિનો દિવેદીઓ;

પૂર્વ પ્રીત ધરી મન માંહે, તો રસનાએ રસ ભરીઓ.

મનગમતું ભોગવતાં ભામની કરે નેણના ચાળા રે;

નરસૈયાનું પુરુષપણું રે ગણ્યું ગયું તેણી વેળા રે.

ફરી ફરીથી નરસૈયો એનું એ ગાય છે.—

ચૈઈ ચૈઈ કરે, અગણિત અંગના, ગોપીગોપી પ્રત્યે સોહૈ કહાન;
 ઝાંઝર નેપુર કરી તણી કીકણી, તાલ મૃદંગ રસ એકતાન.

સુરિનર મુનિવર પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે; શાંકર હસે છે;

ચક્રિત થયાં ત્યાં વનનાં પક્ષી, નાદ સણી શ્રવણે;
 ધન નરસૈયો ઊભો નીરખે, સદાસિવ ચરણે રે.

અને છેલી વારે નરસૈયો ઉચ્ચારે છે :

ધન્ય ધન્ય વૃંદાવનની શાલા, ધન્ય રે કડો આસો માસ રે;
 ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણ તણી જે લીલા, ધન્ય ગોપીયોતો રાસ રે.

ધન એ ગોપી ને ધન એ લીલા, ધન એ રાસ રમાડે રે;
 ગોપીશ્વરની કૃપા થકી રે, નરસૈયો તાલ વગડે રે.

• પ્રકરણ ત્રીજું

ઘેલી ગોપી

નાનપણથી નરસૈયામાં સૈણનો અંશ તો છે જ. શંકરનું પદ બનાવતાં પણ એણે પાર્વતીની મનોદશા ખીલવી હતી. પણ જ્યારે એણે રાસ જોયો ત્યારે, પલવાર, પોતે સ્ત્રી છે એવો એને જામ થાય છે :

પુરુષ પુરુષારથ લીન મયું માદરું, સખીરુપે થયો ગીત ગાવા.

પણ એમાં નવાઈ શી ? મોટા ભકતો ગોપીલાલે જ કૃષ્ણ ભજતા એણે સાંભળ્યા છે. ભાગવતમાં પણ ગોપીલાલે જ કૃષ્ણ ભજવાનું કહ્યું છે.

એ રાસતો સ્વાદ તો શંકર જાણે કે જાણે શુક જોગી રે;
કોઈ એક જાણે મજની રે ગોપી, ભણે નરસૈયો ભોગી રે.

એને તો ખાતરી છે કે એના પર શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા છે; કારણ કે એ સખીલાલે એને ભજે છે. રાસમાં પણ એ ફરી ફરી આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે :

ગોપીમાં હું તો નરસૈયો, પ્રેમ સુખારસ પીધો રે.

વળી કહે છે,

નરસૈયાનું પુરુષપણું રે, જાણ્યું મયું તેણી વેળા રે.

એની આ મનોદશા સ્થિર થવા લાગી. એ પોતાને ગોપી સમજીને પદો ગાય છે.

‘ચાતુરી છત્રીશી’માં એ ગાય છે કે ‘સખી રૂપે નરસૈયો નીરખે’ કારણ કે—

ભામનીમાં ભળી ગયો, જેમ સાગરમાં રતન.

‘સુરત સંગ્રામ’માં પણ એ વાત એ નથી વીસરતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે જ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે પણ એ જ વાત એ પ્રેમથી સ્મરે છે :

જે રસ વ્રજતણી નાર વિકસે સદા, સખીરૂપે તે નરસૈયે પીધો.

એટલે રાસ બેઈ આવ્યો ત્યારથી તે મધ્યાવસ્થા બેઠી ત્યાં સુધી પોતે સખીભાવે હરિમધ્યા એ વાત એના મનમાં ઘર કરી રહે છે.

૨

આ વાત સ્મરણપટમાંથી ન ખસી તેનું પરિણામ એક એ આવે છે કે એની મનોદશા ગોપીની થવા માંડે છે. જ્યારે રાસ યાદ આવે અથવા હૃદયમાં ઊર્મિના સંચાર થાય કે તે ગોપી બની બેસે છે, અને પ્રેમચેત્રી સ્ત્રીની માફક પદો બનાવે છે. એ જ રીતે એ ભક્તિ કરે છે. એ જ પ્રકારે એના ભગવાનનાં એ સ્મરણ કરે છે :

લક્ષ્મીનાથની નિલ સેવા કરું,
સાધુનો સાથ ન્યાં આવે પાઈ;

આણી દયા મન લાવશું વીનવું,
લેવ પ્રસાદ કિરતન ગાઈ.

અને દીરતન કરતાં એ નવાં નવાં પ્રેમલકિતનાં પદો રચે છે અને લટકાં કરી ગાય છે. એના હૃદયમાં ભરાઈ રહેલી કામવાસના કૃષ્ણ પર ઉભરાઈ ઉભરાઈ ઢોળાય છે.

આ દશા બહુ વર્ષ પહોંચે છે, અને ત્યાં સુધી એ પોતે ગોપી બની રહે છે. ગોપી, તે ચૈતન્યના જેવી સૂક્ષ્મ તલસાટ-ભરી નહીં; મીરાંના જેવી માર્દવથી છલ્લોછલ્લ નહીં; પણ, એના જ શબ્દોમાં, ‘આહીરડી માતીતાતી’ જેવી; સૂક્ષ્મ વિલાસની ભુખી, ઝાઝા સંસ્કાર વિનાની, ધૂધને મર્યાદિત રસિકતાવાળી ગોપી. અને એનાં સંસ્કાર અને ઊર્મિઓ શૃંગારમાલામાં એ પ્રતિબિંબિત કરે છે.

રાસ વર્ણવતાં એને આત્મલક્ષી ઉભરા થઈ આવે છે, અને ગોપી બની તે પોતાના લાવ દર્શાવે છે :

ત્રાંસલડી વાઈ મારે વહાલે, મદિરમાં ન રહેવાય રે;
બ્યાકુલ થઈને વહાલાને, જોવા શું કરું ઉપાય રે.

પછી જમુનાં જલ ભરવા જાય છે, પણ પાછળ શામળીઓ આવે છે :

શાન દરીને હું સાંચરું ત્યાં, પાતળીયો પાછળ આવે રે.

એ ગોપીને તો એટલું જ જોઈએ છે—

કંઠે વિલાળી કહાનજીને, અધર અમૃતરસ પીધો રે.

અને તે પ્રશંસામુગ્ધ બને છે :

કંદપ કોટ સરીખો દીસે, દીસતો નહાનડીયો રે.

અને પછી આટલી બધીમાં કેક સરસ પંક્તિઓમાં તે
અંદરને ઉદ્દેશે છે :

દીપકડો લાઈશ મા રે ચાદસિયા, સ્થિર થઈ રહેજો આજ;
વહાલોજી વિવસ્યો હું સાથે, લોપી સઘળી લાજ.

...

...

...

રખે જ્યોત તુ ઝાખી કરતો, પીઉંડે માંડયું હાસ્ય.
તે હર્ષથી ઉચ્ચારે છે :

માણુનો આણુ તે, આજ મુજને મળ્યા;

વળી કહે છે :

ધનધન દહાડો આજનો, મને પ્રેમ ઘણો મારા નાથને.

...

...

...

નરસૈયાનો સ્વામી અતિ ઉદાર, રંગભર રમણી કરે વિહાર.

થયું. આમને આમ એની જીર્નિકથનની સારીજમ પૂરી થાય છે.

એને પહેલાં કૃષ્ણ મળ્યા તે યાદ આવે છે.

આણે મારગડે જતાં, એણે સેરીયે સાચું જોયું;

અને જોવારે ‘ ઘુંઘટ આઘો તાણ્યો તેવારે મન મોહ્યું. ’

ખરી વાત છે—

જેને જોશુ પ્રીત જ હોયે, તે તે સાચું જોયે રે.

પછી તો વાલાજીને કંઠે વળગી, મંદિરમાં તેને લાવે છે:

પ્રેમ ધરી બેમાડીયો મે, સોમણ પાટ ઢળાવી રે.

વહાલા કેર વદન નીહાળી, ભામણડે હું ચાલી રે.

પછી, આરતી ઉતારી, ગાય દોહીને દુધ કાઢે છે, ને સરસી સાકર લેખે છે....

ફરી એ મળ્યા :

જનનાને તીરે રે દરિ સામા મળ્યા રે,
મસ્તક ખેવડીયાનો બાર;
નરસૈયાનો સ્વામી રે, બાઈ મને ત્યાં મળ્યો રે,
વહાલે મારે પ્રેમે લગાવ્યા લાડ

પછી શું બન્યું તે એ સખીને કહેવા બેસે છે:

માલગ બહેની વાતવડી, મીઠામાં અતિ મીઠી રે,
જુમના પાણી હું ગઈતી, તદ્દા નદકુવડે દીવી રે.

એ આગળ આવે છે, પગમાં આંટી ઘાલે છે એ કહે છે :
મારા વાહવા એમ જોઈ ન આણો, અમો અબવા તમો મારી રે
અને જવાબમાં,

અધર અમતગસ ગ્રહીને દાખી, મારી નવલ પટોલી ફાડી રે.

એ ગોપીભાવે ફરિયાદ કરે છે :

કેમ જાઉં જળ જમુના ભરવા, વાસવડીએ વેધાણી રે,
કામજુમારો નેણ નયાવે, લટકે હું લોભાણી રે

પણ ફરીયાદ તો માત્ર કહેવાની જ. એનું હૈયું ફુલી આવે છે. ગર્વથી પ્રણયી પોતાનો પ્રેમ પોકારે છે જેને બણવું હોય તે ભલે બાણે—

વરિયો, કૃષ્ણવગ મે વરિયો, બીજો તો હું નવ જાણુ રે,
સાસરીવામાં સાદ પડાવું, નણદીનો બે ન આણુ રે.

...
માને હોય વખાણતી હોંકુ, સામળીયા શું થઈ સાધું રે.

જેને પ્રેમ સ્પર્શ્યો છે તે કદી મુશું રહી શક્યું છે ?
તેને તો ગગનમાં પોતાના પ્રણયનો પ્રતિશબ્દ જ સાંભળવો
ગમે છે, એની રાત પણ નીસંતે જતી નથી. મુતામાંથી તો
એ ઝખડીને જાગે છે—

જાણે મારા વહાલાજીને કંઈ વિલાગી.

પછી તો નિશ્ચય જ કરે છે :

આંખલડીથી ન કરું જાગો, મારો જીવનપ્રાણ રે;
રૂઢ્યા સરસો બીડી રાખું, સામળિયો મુજબ રે.

એ જઈને કૃષ્ણને નિમંત્રણ દે છે—

આવતી સુંદર સામળા, તારી આંખલડી અણીઆળી રે.
પછી શું કરશે તેનો વિચાર કરે છે :

વાત રસાલી કરતા મારા, પીઉં સરવસ સોંપી રે;
રંજની રંગભરી રમતાં, મનનું ગમવું કરવું બોધી રે.

...
મહારા વહાલાજીને સાથે, મગસું માન નીવારી રે.

એના કોડ સ્ત્રીહૃદયના છે. પછી તો નાનાવિધની સેજ
એ સમારે છે.

વાટ જોતાં એને કૃષ્ણની આંખનું સ્મરણ થયું :

લોચન એનાં રે, ન તુલે કોઈ આવે.

શું કરવું ? એની આંખો એવી છે !

લોચન માંહે કાંચ કામલુ ભરીયું, તે તો હું નેહયું રે કરીયું રે;
કમ કરી મંદિર ગર્ભ મારી સુગની, મારું મન એણે હરીયું રે.

૪

પણ હજી કૃષ્ણ આવતા નથી ને અણુયધેલી ગોપી
અધીરી થાય છે :

આવો રે અણુયેવા વાહલા, મોહન મારા રસીયા રે;
આવડી વારે તમે ક્યાંકાં રે લગાડી, મને તે મંદિર વસીયા.

એટલામાં તો—

વહાલોજી આંમણીએ આવ્યો, વેણુ ધુમધુમ વહાતો રે.

અને,

આવતો વહાલો દેખીને, કુદી અંગ ન માળિં રે.

પછી તો મોહન મંદિરમાં વિકસે છે. એણે તેને લાવે
લોચન કરાવ્યું અને સરવસ મોંધ્યું. ‘શામળીયાને લણું
રખે કોય લણે રે.’

પણ પ્રેમ ઈર્ષ્યાખોર છે. પેલી બીજી સાંભરે છે:

સાચું બોલો શામળિયા વહાલા, કહેને ક્યાં ગયાંતા રે;

...
હમણું હેત ઉતારું હરજી, પેલી નવલ નારયું મન મોહું રે.
...
તમે વિના અમે તલસિ મરિયે, તોલ તમારું નેયું રે.

અદેખાઈ પ્રેમની પરિસીમા છે તેનું લાન થાય છે.

કૃષ્ણ લલેને ના કહે, પણ પારડી પરના પ્રેમનાં ચિહ્ન
એને દેખાય છે.

આજ ઉમર, અંગ આજસે ભર્યા,
માઠરે મંદિરે. કેમ આવ્યા;
ભુવન ભૂલ્યા અવર ભામની ભોગિયા,
સાથ સાહેલડી શે ન લાવ્યા.

આ બધી નીશાનીઓ રહી. કહો તો ખરા—

પરમ પુણ્યવતી કાણુ તે મુંદરી, તમ સંગતે નાથ રજની ભગી ।

એવા પ્રણયીને તો શિક્ષા જ ઘટે :

તમ સાથે નહીં બોલું મહારા વહાલા, પ્રીત બણી પાતળીયા રે.

પણ કરવું શું ?

તરકરનો લઈ છેડો ત્રહિયે, જુડાબોલાને શું કહીએ રે;

મણા ધરનો જે હોયે પરણ્યો, તેહનું મન સ્થિર ન હોય રે.

પણ કહો તો ખરા,

એ તો નવલ નારી કાઈ દીસે રે.

પણ કૃષ્ણ તો નટરાજ. એ તો મુંગા બેસી બાય છે.

વાહ ! અબોલડા શે લીધા ? કાઈ કામણગારીએ કાનં ભર્યા
કે શું ? પણ કૃષ્ણ તો બોલતા જ નથી. હાય હાય !

મારો નાથ ન બોલે બોલ, અબોલા મરીયે રે;

હું ક્યમ કરી વેઠું વિનંત, હવે શું કરિયે રે.

કે નહીં. એને રસ્તો સુઝે છે. કૃષ્ણ છેડે અડકે છે.

વાહ !

છેડો ન તાણ મારા જાલનો, છેવપણું મેલ મારા વાહલા;

અમોને આહીરડા નાર પીંડારી, ને તુંને લોક કહે બાંધારી.

...
હા રે તમે વળગો મા વિઠ્ઠલગૃહ, હમે નદિ તમાગં રે.

કૃષ્ણ હવે તકરાર પતાવવા માંગે છે. વારુ, પાણી તો પાઓ, પાણી !

નદિ પાઉં પાણી રે, જાઓ હરિ નદી પાઉં પાણી;
અમને તો અણુગમતાં કીધાં, કીધી કુળજ પટરાણી રે.
અમને દેખી હરિ આંખ ધીંચો છો, તે રોને રોષ મનમાં આણી;
અણુગમતીનું હરિ નામ શીદ લીધું, કીધી મનગમતી રાણી રે.

પણ ગુનેહગાર કષ્ટુલ કરતો નથી એટલે ગોપી તેને શિક્ષા દેવા બેસે છે :

પલંગ પામે તને કુસુમમાળા વડે,
બેઠુ કર બાધ્યો લાજ લોપી;
માહરે મંદિર થકી કાણુ મૂકવશે,
શું કરશે સહુ ગોક્ય કોપી.

તું વનમાળા કઢાવે, હું કુસુમ વનવેલડી,
નીર નિત સીંચતો કાં આરોપી;
ભર જાએ ફુલ, ફુલ મકરંદ વસ,
કમળમાં હેત ન રહ્યો રે રોપી.

કૃષ્ણ કે ગાંજ્યા લાય એવા છે ?

માંલજો કામની કૃષ્ણ કામી કહે,
તાહરા મંદિર થકી નહીં જાઉં;
અવર કો નાર નહીં તુજ મારખી,
જેદને પુલ કરી હું બંધાઉં.

માન તું માનની, માન માગી કહું,
નહીં તમું મંદિરમાં બોલ દીધો.

ગોપીને બીજું શું જોઈએ ? આખરે કહેવાઈ જાય છે:

રંગ લાગ્યો મને તારો, રંગીલા, રંગ લાગ્યો મને તારો;
જનમેજનમ સામળીઆ વા'લા, સંગ ન છોડું તારો.

...
રજની થોડી ને રંગ ધણેરો, જોખન જાએ.

પછી—

વાત કરતાં વહાલ જણાવી, કર મહી તાળી દીધી રે;

ને—

ઉપર લીધો સામળીયો રે, કું માનેતી કીધી. રે.

પણ વખત તો આજ્યો જાય છે. ગોપી ચંદ્રને ઉજ્જોધી
કહે છે:

ખમખમ રે આંદલા મા કરીય વહાણું;
મારા પ્રાણજીવન ધેર આગ્યા રે.

...
કું તને વારું કુકલા રે, રખે વહાણું પ્રકારો રે.

સવાર પડી ને ગોપી જાગે છે. બાપ રે !

પ્રાત થયો પ્રાણપતિ, ઇંદુ ગયો આશ્રમી,
હાં રહે ^{૬-૧} કંઠ
નાથ મુકો જાવમાંથી, મુજને
શું દર

આ જુવો અરણ્ય, પુરવ દિશા ઉગિયો,
તેજ તારા તણાં ક્ષીયુ દીસે;
શબ્દ સોદામણા, સાવળાં ઓચરે,
વચ્છ ધેતુ ધણું ધેર દીસે.

ના રે ના. કૃષ્ણ જવાળ દે છે :

સુણો તમે! નારી, અમો પ્લઝચારી, અમને તે કોઈ જાણે રે.

નદેટને શું કહેવું ?

આખરે સખીભાવ છોડી નરસૈયો! સુસ્તમૃદ્ધિતા ગોપીનું
વર્ણન કરે છે :

હરિમંગમથી હરખી રાધા, નિજ મંદિર બણી ચાલી રે;
ચરણ સામું જોયે ચતુરા હસીહસી, મુખ પાલવ રહી ઝાલી રે.

એના વિના કેમ રહેવાય ?

વાહલાને વછોડી રે, દિન મારો કેમ જશે રે,
મનમાં મોટી વિમાસણ મથ;
મેં ના રહેવાય, હરિમુખ જોવા વિના રે,
બાઈ મારે એક પલક યુગ જાય.

...
મંદ્ર વિના શી મોંઘની રે, દિવસ વિના શી રાત;
હરજી વિના શી મોહકી, મારે જતું સામજીયા સાથ.

...
એના વિણ, —હું તો બ્યાકુળી રે—
તેણે દુર્ગલ મર્ધ છે રે દેહ.

જમવાનું પણ ભાવતું નથી :

જમતી વેળા રે, જીવણ મુજને સાંભરે,
ત્યારે મારે કંઠે ના ઉતરે અન્ન;
ત્રિકમજી જોવા રે, હું તો તરફડું રે,
ત્યારે મારું તપીને ઉઠે રે તંન.

પેલી મુને કહે છે રે, ઘરમાં ધરધણી રે,
બાહેર વગાડી કહે છે લોક;
નરસૈયાયા સ્વામી રે, જ્યારે મુજને મળે રે,
ત્યારે ટળે મારા હૈયાનો શોક.

કુંજનો કલ્હોલી રે, કહાનજી કાંઠાં ગયો રે;
જેની સંગે રમતાં, રજની જાય.

નરસૈયાની વિરહોર્મિ એની પાસે આ મુંઢર પદ ગવડાવે
છે. ઘણા આવું અનુભવશે. કેાઈક જ એની લાવામાં આવું
ગાઈ જશે.

બીજે દહાડે સુખ કેં છાનું રહે ?

સાંભળ સખી આજની વાતડી, માજમ રાતડી હું રે જગી;

...
દીન જણી કરી સેજ આઘ્યા હરિ, વળતાં વિલસતાં મેઢ ભાગે.

સખીનો મીઠજી જાય છે. એને પણ અદેખાઈ થઈ આવે છે:

આવડો શો આસંગો રે, બાઈ તારે ચામળિયા સાથે,
કાંઈ એક એને અક્ષતે મેઢ્યા, મંત્ર લણીને માથે રે;

...
નાનું સરજી રમકડું કાંઈ, નાના નાય નયાવે રે,
નરસૈયાનો સ્વામી નાનકડો, વણતેડયો ધર આવે રે.

વારુ. ગોપી બીચારી ઘેર આવે છે. કામખાલુ ઉર લાગે છે. પાછી. રાત પડે છે.

રોતી રોતી રવણી સપળા જાગી રે.

...
...
...
સાથ આંગણે સાથ મંદિર માહે, ટાડલે ઉભી રહું;
માહરા મનની વાતવડી રે, પિયુ વિના કાને કહું રે.

નરસૈયાનો સખીલાલ હદ કરે છે:

ગોપી પણ મદમસ્ત છે. એને ચોતાની મસ્તીનું સ્મરણ થાય છે—

દુલ ન ધરાયો રંગ તે રમતાં, ચાર પહેર નિશા નિકર નિર્મંગતાં;
અધર સુધારસ પીણપીણ પીધિ રે, કેસરી કામને મેં પુડી ન દીધી રે.

માને કંટાળો આવે છે. આખો દહાંડો આ શું માંડયું છે? ગોપી રોકડો જવાબ દે છે: મા, મને વારીશ નહીં. આડી આંખ કાં દે છે? મને જહુનાથ લાણી જવા દે. જેમ તેમ કરતી તે સુધ્ધ જાય છે.

સ્વપ્નમાં શામળા સંગ પરણી.

...
...
...
ચાર વેદે કરી, ચાર ફેરા કરી, શ્રી હરિએ મારો હાથ ગ્રામ્યો.

...
...
...
માળ કુમકુમ જરી, મોડ મસ્તકે ધરી,
જશોમતી સાસુને પાપ લાગી;
નરસૈયાના રવળીને, સંગ રમતી હતી,
એટલે જાણીને હું રે જાગી.

હવે હુઃખનો કાંઠો ક્યાં ? તે ગંદગદ કંઠે યાચના કરી રહે છે :

પરણીને પારકે, હાથ શું ભાળવી, લબ્યા ન આવી રે કંથ તુજને;
અઘપી કોટિ અપરાધ હોય શામળા, મ્હેલ મન આંબળા રાખ મુજને.
કેર મલો કાનજી, કોય મુકે નહીં, મન ધરી માવજી મયા રે કીજે;
જેમ જેમ જામનિ જાય રે જાહવા, તેમ તેમ પાતકી મન ન રીજે.

આખરે તે નીસાસા નાંખી રહે છે,

જેને જે શું પ્રીત બધાણી, તે દીકા વના ન રહેવાય;
નરસૈયાયા સ્વામી વના દહાડા, ક્ષણું વરસ સો થાય.

આમ નરસૈયો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પ્રણયની સારીગમ ધુંટયા કરે છે. એનું પુરુષપણું જારે જ અલોપ થઈ ગયું છે. ગોપીભાવ એને સરલ થઈ પડ્યો છે, ને એ ભાવ કેળવવામાં જ એને મોક્ષ દેખાય છે. એ ભાવમાં સંસ્કારી સ્ત્રીનું શરમાળપણું નથી; પણ મસ્ત ને મુદ્દ સ્ત્રીની પ્રેમવિહ્વલ મનોદશા દરેક પદમાં જીવો પ્રસંગ રચવા મળે છે, અને દરેક પ્રસંગમાં માનવહૃદયની ઉંડી ઊર્મિઓ સમાવે છે. પણ સંકલના એને સાધ્ય નથી. ગમે તેમ કોઈ ને કોઈ ઊર્મિ સુંદર રીતે એ મુકે છે, ને એવી રીતે શુજરાતીમાં એક અદ્ભુત પ્રણયગીત રચે છે.

એનામાં ચૈતન્યનો સૂક્ષ્મ તલસાટ નથી, સૂરદાસનાં ભાવવૈવિધ્ય ને ભાષાનો પ્રભાવ નથી, મીરાંની મૃદુતા ને સુરુચિ નથી. અને છતાં અંગત ઊર્મિનો તલસાટ એ પોતાની વિલાસી કદપનાદ્વારા બતાવ્યે જાય છે.

પ્રકરણ ચોથું

કવિ

૧

નરસૈયાની વિલામી મનોદશા ઘણાં વર્ષો પહોંચે છે. જુવાની ઉંઝરી એ આધેડ વયનો થાય છે ત્યાં મુખી જીવનનો કમ તો એનો એ જ થાક્યો જાય છે—

નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન ઓમ્જીવ, નિરખવા નંદકુમાર.

અને ‘ જે રસ મજની એ ગોપીએ પીધો ’ તે હૃદયની ભર્મિઓ ગાઈ ગાઈ, પીધા જ કરે છે. ઘેર ખાવા તો મળે ત્યારે; પણ હરિની ઇચ્છાનો સંતોષ તો પડે જ. ઘેર મુંઢર સાધવી છે તેને પણ એ જ સંતોષ છે.

નરસૈયાને હરિશુભગાન એ માત્ર એક ટેવ નથી પણ જીવનનો પરમ પ્રગળ જીવસો છે. એની દીર્ઘિ ધીમે ધીમે દેલાય છે. ગાંડો ગાંડો પણ અજળ હરિજન છે. રાજ સાધુનો સાથ પણ આવવા લાગે છે; અને જપા દીર્ઘ ગાઈ પ્રમાદ લે છે. એનાં પદો પણ લોકપ્રિય થતા લાગ્યાં છે. લાઈ-લાઈ એનું નામ છોડી દે છે, ત્રાગરો ઠૂઠા મરકરી કર્યા જ જાય છે : નરસૈયો એમની પ્રતિષ્ઠા પર કલાંકરૂપ છે.

૨

આ જ સમયમાં એ ‘વસંતનાં પદ’ ને ‘હીડાળાનાં પદ’ પ્રસંગવશાત્ રચે છે. ખરું જોતાં શૃંગારમાળાના જ બંને તણુખા છે; એ જ લાવ અને એ જ લાપા બંનેમાં છે. પણ આમાં એક વસ્તુ દેખાય છે. રાસ નજરે જોયા કરતાં, કાવ્યદૃષ્ટિએ જોયો હોય એમ કવિને લાગતું જાય છે. વસંતનાં પદ લખતાં કાવ્યનિક દર્શનનો ઉદ્દેશ કરે છે.

વર્મા ઝગતુ વૃંદાવન માંહે,
કુલ્યો કુલો શાશ્વ માસ;
હરખે હરજી હોળી રમે છે,
ત્યાં જીવે નરસૈયો દાસ.

‘કુલ્યુ કયા નીરખે નરસૈયો’ એમ લાગતું જાય છે. એ પછી ‘આતુરી પોડશી’માં રાસ કેમ જોયો તેની વાત કહેતાં, ‘રાસ સહસ્રપદી’ ની માફક આંખે જોયો એમ કહેવાને બદલે, દિવ્ય ચક્ષુએ જોયો એમ કહે છે :

અનાય હું ને સનાય કીધો, પાર્વતીને નાય;
દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં મુખને, મસ્તકે મેલ્યો હાથ.

અને ‘શામગદાસના વિવાહ’માં સત્ય વક્તા નરસૈયો એને ‘સાયુ’ સયન’ કહી દે છે.

૩

જીવાનીનું જોર ઉતરતાં આત્મલક્ષી તલસાટ જોઈએ થાય છે અને નરસૈયો સ્વાસ્થ્ય મેળવે છે. પણ એની કદયના રાધાકૃષ્ણમાં જ રમ્યાં કરે છે, અને નવા નવા પ્રસંગો

ઉપજાવે છે. માત્ર અંગત તલસાટનાં ઉતરતાં પાણી એની પરલક્ષી કાવ્યશક્તિ જગાડે છે અને તે એક સ્વતંત્ર કાવ્ય 'મુરતસંગ્રામ' રચવા બેસે છે.

રાધાકૃષ્ણ વીરોલાપામાં ભાગ્યે જ કોઈ સ્વતંત્ર કાવ્ય હતું; સામાન્ય રીતે કવિઓ સંસ્કૃત કાવ્યોને આધારે કાવ્યો રચતા હતા. પણ ગોપીલાવ અનુભવતાં, નરસૈયાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એક રાધા ઘડાઈ છે;—ધૃષ્ટ વિલામ્બી, 'માતી તાતી આહીરડી,' શામળાની સ્વામિની ! એનું ચિત્ર એ દોરવા બેસે છે, અને શુન્નરાત્રી સાહિત્યમાં પહેલીવાર પ્રવિભાશાળી સ્ત્રીનું છવંત ને મુરેખ વ્યક્તિત્વ તે સર્જે છે. એ કાવ્યમાં નરસૈયો પોતાની ભાષાની હતી તેટલી સમૃદ્ધિ વાપરી દે છે. એ જયદેવની સ્પર્ધા કરે છે, અને તેના 'ગીતગોવિંદ'ની અમકના અનુકરણમાં ભારોભાર અમકના પ્રયોગો લાવે છે. 'ગીતગોવિંદ'નું અદ્ભુત પદલાલિત્ય ને ભાષાનું માધુર્ય સંસ્કૃત મહા કવિઓને દુષ્પ્રાપ્ય હતું તો બીયારા નરસૈયાથી તેનું અનુકરણ કેમ થાય ? પરિણામે અમક આણતાં શબ્દ ને અર્થ બંને ઘણી વખત બગડે છે. કોઈક ઠેકાણે તો કવિત્વના જેવા શુષ્ક ને કર્કશ રણકારથી તે આખા પદનો રસ ચુંધી નાંખે છે.

પણ આ કાવ્ય રચવાની ધૃષ્ટતા દીન નરસૈયાને ખુબી છે. એને પોતાની અશક્તિનું વીર ભાવ છે—

છે રોય સ્ત્રીપાત્ર, અમ માવડ મ્હા.

સીંદ્ર બાર્ડ ના નરસૈયા ;

અપ્રમદ મિત્ર રિપે, કાવ્ય સ્તુતિ,

માય દિસે ને જેમ તીર લાગે,

તેમાં કવિ કવિ નહિ, વાત કંઈ નવિ નહિ
ભક્ત અનુભવી નહીં રે આગે.

વળી—

દરકનો સહુ સુણી, કાઞ્ય જોયે ભણી,
મતિ મહુ સહુ તણી જોડી જોયું;
આ નરમ અનાથ, કાંધો હરે નાથ,
સાધો મુજ હાથ ને કષ્ટ જોયું.

આમ સંકલ્પવિકલ્પ કરતો નરસૈયો કાઞ્ય રચી કાઢે છે.

ગોપીભાવ અનુભવી અનુભવીને નરસૈયો રાધાનો દાસ
થઈ રહે છે અને લાડથી કૃષ્ણને પણ ચીઠવવા, ઉતારી
પાડવાની ધુન એને થઈ આવે છે. કૃષ્ણ ઘણું મોટા ખરા.
આ કર્યું, તે કર્યું ખરું. નરસૈયો એની સેવા કરે એ પણ
ખરું. પણ આખરે તે, ‘મુરતસંગ્રામમાં હારિયો વામમાં!’
હવે આવી જાયો!

આમ ઉંડળ ભરું, અવળું વર્ણન કરું,
હું હવે નવ રૂંદે, પક્ષ છોડું!

જેને જે કહેવું હોય તે કહો—પણ—

નરસૈયો મૃદમતિ, કો કહે અદ્વૈતમતિ,
પણ દરિ હારિયો હારિયો સત્ય બાપું!

આ ભગવાન જોડે લાડ કરવાનો, તકરાર કરવાનો અધિ-
કાર શુદ્ધ ભક્તિ અનુભવતા જીવોનો છે તે નરસૈયો કેમ
જવા દે?

૪

વસંતના ગોરમાં, વિદંગના સોરમાં;
સ્વામિની ચાલી મધુકુર વાંટ.

એ ‘ત્રિભુવન મોહિની’એ દશ સખી દાણ માટે રાખી છે. એટલામાં શબ્દ ગેળી થયો. સ્વામિની કહે, જુઓ અલિ ! દાણી આવ્યો. કેમ કરીશું ? સખીઓ કહે એના ડરાબ્યા અમે નહીં કરીએ.

ત્યાં દાણી તો આવીઓ, દશ સખા લાવીઓ ને કહ્યું : ‘જાવ ક્યાં ચોરટી ઠાઠી જાવું.’ શબ્દ હલકા મુણી, રાધિકા સાક્ષાત્ રુદ્રી બની, અને કાર્મીને જકડયો. પણ તે છટકીને છુટયો ને ગોપી પર રુઠ્યો, અને મુઠીઓ વાળીને વામા સાહી.

ગોપિકાઓએ બ્યૂહરચના રચી; અને નિર્ઘય નારીઓ દશમે દાણીયો, જે કાણીયો હતો, તેને જહુ મારવા બેઠી.

એટલામાં નંદણ આવ્યા અને ગોપી ને ગોપ સંતાર્થ બેઠાં. પણ તે ગયા ત્યારે પાછાં લેમાં મળ્યાં. રાધા ને કૃષ્ણ પછી હોડ કરી. જે હારે તે તનું દાસ થાએ અને ચૈત્રની પૂર્ણિમાની ક્ષપાએ મળી યુદ્ધ કરવું એમ નક્કી થયું. જતાં જતાં રાધાએ વિચાર્યું ‘પ્રિયતમ વિસારશે, હેતને હારશે ? હાય ! એ રુઠે તો તે પ્રાણ બચ.

પછી જ્યારે મહુસરશ્મિ ગયો, ને હિમરશ્મિ થયો ત્યારે સર્વ ગોપીઓ ટોળે મળી. ‘આવી ત્યાં રાધિકા, સકળ કૃષ્ણ સાધિકા;’^૧ અને અણત્યાને છતવાનો વિચાર કરવા લાગી.

રાધિકા બોલિયાં, મનમાંહે ડાલીયાં,
એ કપડીની સાથ હું હંદ બેઠું.

‘કોધાંત યઈ લાખતી, શૂરપણું દાખતી’ બાલાએ કમળ-
કરે એક પત્રિકા લખી. પણ હવે લઈ કોણ જાય ? ‘તાં
અન્ય કોનું ગણું, તાં થાય નરસૈયો રણુ.’

અને તેને ગોપીકા કહે છે:-

લઈ વિષ્ણુ પત્ર, જાની તું રે તત્ર;
ગોપ ગોપેશ, જ્યાં થાય બેળાં.

નરસૈયાનો હરખ હાથમાં રહે ?

નરસૈયો ચાલીઓ, મનમાં માલિયો;
જે કૃષ્ણ સદસથી નહી રે બીધો.

આટલો નરસૈયામાં ફેર થયો છે. એ માત્ર દીન ભક્ત
યઈ નથી રહ્યો. પણ લાડકડો, ફટવેલ કુટુંબી જન થયો
છે; ફતિ નહીં તો ફત તો ખરોજ. આ વળતે પુરુષ પુરુષાર્થ-
દીન નથી થયું. આ ઉભરનો ફેર !

કહાને આ વાત સાંભળી. વેણ વાઈ એટલે સર્વે
સલા મળી. કૃષ્ણજીએ ભાખ્યું : કહો તો ગોપી સન્મુખ
યઈ નમીએ.

ગોપોએ ઉત્તર દીધો : ‘જાવજી જાવજી એ શું ભાખ્યું’.
નારીને કોણ લેએ ? દાઉજીએ ‘તોલ મન તોલિયાં’ અને કહ્યું :

ત્રીનીએ જય નહી, દારે અપજય સહી;
ખાંડિયા સર્પને બચવું શેમાં !

એટલામાં નરનૈયો આવ્યો અને ગોપોએ એને ચારે
પાસેથી પકડ્યો. ‘ચોર છે’ એવા શબ્દ મુણી બીચારો
ત્રાસ્યો. કૃષ્ણે મુકાવ્યો. નરનૈયો કહે :

ધિક રે વિહિતરપેં બળ દાખે...

કેણે પુરુષ કર્યો, ભાર ભૂખર ધર્યો;

તમ ચકી તો ભલી હોય નારી !

ફૂત માર્યા તણું, માન મળશે ધણું;

ચતુ હવે નિમ્ને ચરણ ધારી.

કેહ નરનૈ નકી, દાસ માર્યા ચકી,

બરદિયા તાહેરું બરદ મારશે.

કૃષ્ણ આવવાનું કારણ પુછે છે. ફૂત પણ ધૂટ જવાળ દે છે :

...

...

...

કહાના, પત્ર વાંચીને તું ચરણ ધારે;

‘દાસ નરનૈ કહે ચિત્ત ચારુ ચહે,

તો લુહતો લુહતો ચરણ મરે.

મુદામાએ પત્ર વાંચ્યો. રાધાએ લખ્યું હતું :

અબળમાં બળ નહિ, એમ ધારીશ નહિ,

જો જો ચડિએ જોણીયા ચર કેવા ?

પુરુષ જે દેવતા, નારીને સેવતા,

પ્રસન્ન ચર્ષ છોડીયા એવી નારી

એ અમો એક છું, છોડને ટેક તું !—

અર્વાચીન સ્ત્રીઓનો ગર્વ અર્વાચીન છે એમ કોણ કહી
શકે ? પત્ર વંચાઈ ગયો એટલે નરનૈયાએ પણ પુષ્ટિ આપી :

નારીને ઝીતવી, એહમાં બીનિ શી,
એવુ ધારીય નહીં, કહાન કાળા.

‘ માટે સિદ્ધાંત ત્યાગ, દાંતે તરણું લે, હાથ બાંધી શીર પર
સઘડી મુક ને ઉ ગોપીરાજ ! નરસૈયા સંગ ચાલ.’

‘ શું બોલે છે ? જીવંતા બા અને કહે કે જે કાલ કરતી
હોય તે કરની આજે.’ નરસૈયાએ છેલ્લી ચેતવણી આપી:—

સમજ કંઈ છેલ્લા, ગર્વ તજ લેલા,
સિંહથી સિંહણી હોય માતી;
સર્પિણી સર્પથી, અશ્વિની અશ્વથી,
તેમ છે આદિરડી માતી તાતી.

‘ હું તો બાઉ છું પણ તમે હારી રાશો.’ એ ગયો.
બાલરામે હાક કરી ને બાણે રામનું સૈન્ય હોય તેમ કહાનનું
લશ્કર ગાજ્યું.

નરસૈયાએ ગોપીઓને ખગાર કરી. ગોપીઓએ શસ્ત્ર
સજી સિંહનાદ કર્યો—

બ્રહ્માંડને ચીરિયું, વિષતને પૂરિયું,
સિંહનાદે કાટ્યાં સપ્ત એવો.

સામું ગોપોએ ગર્જના કરી, અને વિદિધાર શાધ્યો—

મંગી નહીં સ્થામિતો છે ર કાઈ ?

‘ કૃષ્ણ બજતાં જેણે નાર જોઈ ’ એવો જયદેવો, મુદિત
મને. ઉઠ્યો અને તેની બેઠે કૃષ્ણે વિદિ મોકલી. કૃષ્ણની

પ્રીતિમાં નરસૈયાનો સમભાગી હોય તો જયદેવ. જયદેવે
ગોપિકાઓને સમજાવવા માંડી. ‘તમે લઢો શા કારણે ?
કાનાનું બલ અમાપ છે. આપ એવાં છો નહિ. હારી જવે
તમે શું રે કરશો ?’

રાધિકા દમમાં બોલી :

જન અત્યા જન ગુણ ગાન કરતો.

...
અત્યા, આદિ દેવી અમે, ભામટા સૌ તમે,
...
કહો બીજ પૃથ્વી વિષુ ક્યાંહી જોશો ?

રાધા ખરેખર સ્વામિની બની જયદેવ બીચારો
મોહપાશે પડ્યો. ‘દગ અમકમાં ડુળિયો વિદિ કરતાં,’ ને
આપારે પાછો પડ્યો ને કહ્યું :

નાથજી ! નાર માને ન જાનું.

કૃષ્ણે કટક સજીને પદ લીધો—

સૈન્ય જે ગોપનું આદ્યું આપણું,
ને સમે સમ અહ મુઠ કરતાં;

સામેનું લક્ષ્મર પણ તૈયાર થયું.

મુદિત બહુ માનિની, મધ્ય લઈ સ્વામિની
મુકન રૂડાં લખી શરી થાની.

‘ક્યાંય વિચિત્રતા હોય આવી ?’

સામ સામે તહો, આવી મળ્યાં સહી;
લક્ષ્મર ગોપી ગોપેશ કરાં.

શ્રીકૃષ્ણે મકરાકૃતિ બ્યૂહ રચ્યો. રાધિકાએ નાગાકૃત બ્યૂહ
સન્મુખ સજ્યો. ફરી તેણે મુખ મરડી નરસિંયાને ગોલાવ્યો—

કહે જઈ કૃષ્ણને, ત્યાગી કે તૃષ્ણને;
સ્થામલા, સ્વાંગ આ રો મચાવ્યો !

આત્મા લઈ પછી તે કૃષ્ણને જઈ મળ્યો ને કહેવા બેઠો :

શરત લગ્નવિધુ, રાધિકે કા'વિધુ',
વાંક છે વાહરો, કાંઈક છે માહરો;

અન્યને દુઃખ કેદ કેમ જાળે ?

માટે,

આપણુ બે મળી, મુદ્દ કરવું લગ્ન,
હાર ખાએ તેનો પક્ષ લાળે.

દ્વંદ્વ કરવું હોય તો ભારી નેડે આવી જાય. આખરે,
કૃષ્ણ કહે દાસ તું, રાધિકા પાસ તું,
જઈ કહે મુદ્દ માટે રે આવે.

રાધા તૈઆર થઈ. કૃષ્ણ પણ તૈઆર થયા. પણ બાળદેવે
ન માન્યું. 'શૂર વિણુ સૈન્ય નહીં, સૈન્ય વિણુ શૂર નહીં.'
અને લશ્કર આવી લાખ્યાં—

ઉન્મત્ત ગોવાળિયા, હારમાં હાલિયા,
પાળિયા જઈ ફરી પાણુ સાતા;
ખેંચતા પકડતા, પેંચતા ઝંકડતા;
રગડતા રાખાને ગોપ માતા.

અને એ તો રહ્યો મુરતચંદ્રામ. એટલે નરસૈયાની વિલાસાકાંક્ષાને ઝોક મળ્યો. ગોપો મસ્ત બની ‘વચ્ચ અણબધ સમસ્ત છુટે’—એવી સ્થિતિ કરવા લાગ્યા. બે ત્રણ પદોમાં તો નરસૈયો સંસ્કૃત કવિઓના શૃંગારને પણ વિસરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એટલે,

મર્પાદને સોપીને, દુઃખી કરી ગોપીને,
ધોપીને ધાઈ રણ બીચ રાધે;
દગઅસિ સજ કરી, દાગ ઉરની ધરી,
ભુવ શરાસન બિચ શરને માંધે.

ભયંકર ને અવરુચિ અસી ચન્ન લઈ રાધિકા ‘ગોપની માંહિ ધાઈ.’ અને,

શરતણા મારથી, દારિયા મદારથી;
અડગ અચળ પડ્યા મહીની માંહી.

એટલે, કૃષ્ણ વાદે ધાયા—

નાય અનાયનો, ગોપના માયનો,
વાહરે આવી અડયો કૃષ્ણ કામી :

બાળા પડી ગઈ; રાધાએ જહીં તહીં શોક દીઠો.
એટલામાં તો શર વાગ્યું. અને,

રાધે પડી ધર્ણમાં, નહિ કેઈ શર્ણમાં;
પૂર્ણ કરવા તહીં ગોપ ધાતા.

પણ એટલામાં તો તે ‘સિંહણી પેર ગાજી,’ ને
આહીરોમાં તીર મુકયું. અને—

હિરમાંહિ લાગતાં, ઉન્માદન વાગનાં,
લાગતા આહીરાં, આંહી તાંહી;
કૃશ ધર્મ કૃષ્ણજી, ત્યાગી ધર્મ તૃષ્ણજી
બ્રાત આદિ પડ્યા મહિની માહી.

ગોપો બધા ધરણે ઢળવા લાગ્યા. એટલે,

દુઃખ ભેઈ દયાળ, ધરી વિજયમાળ,
અલિ રાધે સંભાળ, કહી શ્રોણિ સાદિ.

અને,

સિંહના કર વિષે, મૃગલિ જેવી દીસે,
તેવી અગળા દીસે મુદ્ધ ટાણે.

પણ રાધા છટકીને છુટી ગઈ, અને સામી આવી અને
‘કોપીને પકડીએ કૃષ્ણ કામી.’ પણ એ પાછી ‘સપડાઈ
ગઈ સ્વામિની.’ પછી પાછું તુમુલ મુદ્ધ થયું, અને રાધિકાને
ગોપીઓએ છોડવી.

રાધાએ પાછા આવી હલ્લો કર્યો, અને શરૂ છોડયું;
‘અને હરિતણા હાથમાં, લાગિયું જાણુ લાલિત્ય હરતું.’
ગોપોમાં લંગાણુ પડયું. કૃષ્ણ મૂર્ચ્છિત થયા, અને ગોપોએ
તેમને લઈ નાસવા માંડયું. નરસંયો રાધાને માટે ખળાર
લાવ્યો: ‘અવિધાર જાય રામ ડરતો.’

પાછળ,

છેલને છાવતી, બોલતી સધિકે યુદ્ધ છોડે.

‘પકડવા કૃષ્ણને સધા ધાઈ.’ પણ મુઢામો રામ અને
કૃષ્ણને સર્થ મજમાં ચાલી ગયો.

અને ગોપીઓ ચાલી,

હરકંત નિશાન, કરંત કંઈ તાન,

બહુ મનમાં માન બાગી રે માની.

ઝીનના વાલથી, દરખના નાદથી,

નિનિધ સિંદનાદથી વેળ વાલી.

એમ ઝીની ગોપેશને, ગર કરી દેશને,

ભયની દરદર દરિયા નીલાલી.

આખરે સ્વામિનીએ ‘નીર રે લલતવિયાં નર કેરાં.’

૫

આ જ સમયમાં, પણ પ્રણયના લુપ્તમાપર કલાદષ્ટિની
સત્તા સ્વધાર્ધ ત્યારે નરસૈયો બે આતુરી રચે છે: ‘આતુરી
પોડશી’ અને ‘આતુરી છત્રીસી.’ બંને એક પ્રકારનાં છે,
બંનેમાં શૃંગારમાલાનાં પદોનું પુનરાવર્તન છે, અને ઠેકઠેકાણે
‘ગીતગોવિંદ’નો અનુવાદ છે. પણ એ બેમાં અને ખાસ
કરીને ‘આતુરી છત્રીસી’માં નરસૈયાની કવિ-વ્યક્તિ ખીલે
છે. એનાં બધાં કાવ્યો કરતાં એમાં પદોની મુસંજદતા અને
ભાષાનું લાલિત્ય વધારે મુંદર રીતે એ લાવી શકે છે. વસ્તુ
એની એ છે, ભાવ એના એ છે, ભાષા પણ ધણે ઠેકાણે
એ જ છે.—રચનામાં કલાત્મકતા વધારે છે.

કુંજનું સુંદર વર્ણન તે આપે છે:—

કુંજબુવનમાં વિહાર કાધો, ત્યાં હંસ સારસ શુક ધણા;
નવપદ્મ ત્યાં લગા તરુવર, પુષ્પ નાનાવિષતણાં.
ત્રિવિધ મંદ સમીર મીતલ, તરુણી તનયા તીર;
ત્યાં મહા મનોહર સેજ સુંદર, રચી હલધર વીર.

વિલાસમાં પણ આ કાવ્ય સુંદર છે:—

એક વાન ઓપ આલુની
મારો નાથ નિર્જળ હું લાલુની

...

...

...

કામ કળા કરી કામને જગાડીયો
અતિ હર્ષથી વદાલાને હમાડીયો.

અને એક સુંદર ઊર્મિગીતની પંક્તિઓ પણ એમાં જ
એ રથે છે :

મારી વિનતડી અવિધાર, નારી નીડાળી રે;
મારો નાથ તણો અપરાધ મ બેગો વાળી રે.

...

...

...

હરિ આપીય જમણે દાય, ગણે તેમ કરજે રે;
તારા મનમાં હોયે મોહ, તેમ ઉર ધરજે રે.

ન દુભાય નાથ લગાર, તેમ આચરજે રે;
તુજ પાસેથી ક્યાંહી નુ જાય, એમ અનુમરજે રે.

...

...

...

મદન અને તમે વ્યાપ્ત, મારો નય નમે;
તેદનણા મનોરથ પૂર્વા, અવર ને ભમે.

હું માગું મોદન આજથી, મુને તમારી કરી થાપીએ;
નરસંપાને કરો કસ્થા, જવસાગરનો બપ કાપીએ.

તૃપાર્ત વાસનાના મેલથી ભરેલી ભર્મિસદિતા એના
પ્રેમવેલા હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે અને એના દુઃખ ઇવનની
સપાટી ફાડી શુદ્ધ ભક્તિ રુપે બહાર આવે છે. પિકટ
સંયોગોના રાક્ષાણથી વહેણું બળ વધે છે. બાણીનાં
મહેણાંથી, ભુખથી, કટખાંતથી એ પ્રવાહ માઝા મુઝી, કટખના-
તરંગોથી શ્રી કૃષ્ણની રાસલીલાને પોતાના ભુવાળથી ઘેરી
લે છે. નદી આગળ વધે છે. વર્ષો પર વર્ષો મુઘી આગળ
વધતાં એનું પ્રાગટ્ય 'શૃંગારમાળા'ના લાવવૈવિધ્યના તરંગોથી
તે ભરપૂર સાગર સમું બની રહે છે.

રાસ જોઇ તે નારી રુપ બને છે અને કટખનામાં
મેથેલા શ્રી કૃષ્ણને હૃદયના વિલાસી રસનો અર્થ આપે
કે. 'મુરતસંગ્રામ'માં તો તે કવિ જ છે. એમાં કાવ્ય લખવાનો
ત્યત છે તે એ કથુલ કરે છે. એમાં શૃંગળાતી ભર્મિનો
લાધ નથી. ગોથી ત્રિષ્ટિકાર દૂત બની સંતોષ માને છે.
આતુરી છત્રીસી 'માં હાથ વધારે કલાવાળી ને ચોખી
વાતમલકી બને છે.

મળવા બેઠા ! અને વળી રહેવાને ઘર નહીં, ને સાધુઓ લેગા કરી ખાયલાના ચાખા કરી નાચે ને ગાય ! આ તે નાગરનાં લક્ષણ ? કેટલીય પેઢી ખુડાડી ? ને તેમાં અપબ્રહ્મ ગિરામાં પદો લખે ! આપણે તો સંસ્કૃતનાં ખેરખાં ! એ તો હલકા હોય તે એવું કહે. નાગરના ગર્વનો લાવલેશ છાંટો નહીં, ને કોઈની પરવા નહીં ! આમ નાગરના તિરસ્કારને પાત્ર નરસૈયો, પ્રણાલિકાઓ તોડનો પોતાને માર્ગે જાય છે. એને કોઈની પરવા નથી, અને છતાં એને અભિમાન નથી.

નરસૈયો કવિતામાં રાધાકૃષ્ણ જોડે લાડ કરી ઘુઘટ થયો છે, પણ સંસારમાં એની સરજતા અને દીનતા તો જેવી હતી તેવીજ રહી છે. હરજીએ એકવાર એને શ્રીકૃષ્ણના દીનભક્ત તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. એ દીનતા એણે જીવનમાં કદી ત્યાગી નથી. શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા તેથી એનું માર્ગું ફરી ગયું નથી; ઉલટો એ વધારે દીન બને છે, પોતાની અપૂર્ણતાનું વધારે તીવ્ર જ્ઞાન કેળવતો જાય છે.

‘હરજીએ દીન બાણી’ એના પર મહેર કરી છે. ઘેર આવે છે ત્યારે ભાણીનાં મહેણાંને પણ વળાણે છે ને ગાળ ભાંડનારને—

ધન્ય ભાણી તમે ધન્ય માતા પિતા;

કષ્ટ મણી મને ત્યાં રે કાળી.

એમ દીન ધર્મ ઉચ્ચારે છે. જુદું ઘર તે છે તે પણ મીઠાજમાં નહીં પણ ‘મુખદઃજ કરમયા લોગ બાણી.’

સાધુનો સાથ આવવા લાગે છે તે પણ ‘આણી દયા મન લાવશું’ વિનવું; ખાવા ન મળે તોય ‘હરિની ઇચ્છા’નો સંતોષ લાવે છે. દુઃખ પડે છે તોપણ તે ઈશ્વરને આધીન છે. ‘નીપજે સરવથા હોય ભાવી.’ અને જ્યારે કવિત્વશક્તિના પૂરમાં ‘સુરતસંગ્રામ’ જેવું સ્વતંત્ર કાવ્ય લખવા પ્રેરાય છે ત્યારે પણ ‘દોષ દરિયાવ’નું એને ભાન થાય છે. પોતે કોવિદ નહિ, ને વાત કે નવી નહિ, ને ભક્ત અનુભવી નહિ, એ હૃદયના ઉદ્ભાર કાઢી પોતાની દીનતા કબુલ કરે છે. અને પોતાની અકિંચન અવસ્થાનો ઈશારો કરે છે :

વાસ વસવા નહીં, સાધન પાસ નહીં,
 (વળી) કૃષ્ણનો દાસ થઈ ઉલટ ભણવું;
 નાગરવટ નહીં, કંઈ ખટપટ નહીં;
 એક ધરી હઠ હરિગાન કરવું.

ધર નથી, પૈસા નથી, નાગરો જેને પ્રતિષ્ઠા કહે છે તે નથી. સંસારની ખટપટ આવડતી નથી. ઢાંગ, પ્રીતુર દુનિયાદારી પણ આવડતાં નથી. પણ આ મુશીબતોમાં પોતાનું શીશ તે ઈષ્ટ દેવતાને ચરણે મુકે છે. એનાં ગીતોમાંથી એક જ ધ્વનિ નીકળે છે. હું તો માત્ર કૃષ્ણનો દાસ છું. લોકોની ટીકા ગમે તે હોય, દુઃખ ગમે તે પડે, પણ જીવન ધરી મારે એક જ હઠ છે. હું તો હરિગાન કર્યા જ કરીશ ! ‘સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ’ એનો એને સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો છે. એના સ્વામી

શીવાય એની પામે ખીલ સમૃદ્ધિ છે નહિ; અને ખીલ
જેઈતી પણ નથી.

આ દીનતા એ છેલ્લે મુખી રાખી રહે છે.

૩

એના ન્યાતિલા કરતાં લોકોના હૃદયમાં એની ભક્તિ અને
દીનતાએ વાસ કરવા લાગ્યો છે અને પરિશ્રામે નરસૈયાનું
ટાણું સાચવે એવા એને મિત્રો થયા છે.

ખીલે પ્રસંગ થોડાં વર્ષો પછી આગ્યો. દીકરો શામળ
મોટો થયો.

દાદરા વરસ પીતી ગયાં કુંવરને,
કામની આતીને ઉભી પાસે.

ઘર તો મોટું છે, પણ છીએ નિર્ધન. વિવાહ કેમ
થશે ? નરસૈયાને તો એક જ જવાબ મુખ પર આવે છે :

ધ્યાન ધર કૃષ્ણનું રાખ મન કૃષ્ણ શું,
સાર કરો નરમહોવારો સ્વામિ.

મદન મહેતો વડનગરમાં રહે છે. ને રાયનો અધિપતિ
છે. સારો માણસ, ઘેર નારી પતિવ્રતા છે ને નાગરી નાતની
રીતે ચાલે છે. તેને એક સુતા છે. તે આઠ વર્ષની છે. ‘રુપ
કન્યા તો તે જય દીકું.’ ગાપ દ્વિચિત્ર ગોરને બોલાવે છે.

કન્યાસમય વહી જાય પુત્રી તણો,
ખોળી લાવો, વર, જોત્ર નારી.

દિક્ષિતજી વહેલમાં બેસે છે, સેવક સંગ લે છે, અને શીઘ્ર જીરણગઢ આવે છે. નાગરી નાતના સરવ આવી મળે છે. એ બહુએ છોકરાઓ જુએ છે પણ એનું મન માનતું નથી, અને

પાછા વળી તતજર થયા ચાલવા,
બેસવા વાહન સંજ્ઞ કીધું.

નાગરોનો મીઠાજ ગયો. એવી મોટી મઠન મહેતાની કુંવરી તે આટઆટલામાં કોઈ છોકરો આંખમાં જ ન આવ્યો ! હીક છે.

નષ્ટ લાંકા નાગરી, કાધી લાં ઠેકડી;
નરસહીવાનું નામ પ્રસિદ્ધ લીધું.

અને નરસૈયાનાં બહુ વખાણ કરે છે.

દિક્ષિત મન લક્ષ્યાવિધું નાગરે, ધાર્મ મહેતા તણે ધેર લાવ્યા.

બેઠા હતા તે બધા ઉભા થાય છે, લલે આવ્યા કહી માન દે છે, અને નમ્રતાથી નરસૈયો દિક્ષિતજીની આગળ સ્વાગતા કરે છે—‘આપી આસન ચરણોદક લીધું.’

દિક્ષિત ખીચારો લોખેા અને વિશુદ્ધ હૃદયી છે. તે નરસૈયાની સરજતા અને હરિભક્તિથી મુગ્ધ બને છે અને શામળને બોલાવે છે. એને ભેઈ દિક્ષિતનું મન લેાલે છે.

ધન્ય મહેતા તમે કૂળ પાવન કર્યું,
નાગરી નાતમાં રાખ્યું હેડું;
મારું ને તારું માં જગત ખૂડી રહ્યું,
હરિ વિના વાત તે સન પીધું.

જાને વિશ્વનાં શુભગાન કરે છે, ભાગવતની ચર્ચા કરે છે, બે હરિજનો એકબીબની પ્રશંસામાં લીન થઈ જાય છે અને દિક્ષિત આગરે માગું કરે છે. દીન નરસૈયો હરખાતો નથી, અભિમાન ધરતો નથી, પણ એની આંખમાં આંસુ આવે છે.

મુણી ગજગ કહે મયો નરસહાયો,
પાળ્યું વચન જે દીધું રામા;
મર જોડે જોતી ધરનાં મળ્યાં કરે,
પૂરશે કોડ તે વચન સામા.

પણ નરસૈયામાં નાગરવટ નથી. એ તો સાચું જોક્ષી નામે છે :

અમો છું રહે ને રાવછો છો તમો,
નિવાહ દીમે રડો ખરચે દામ.

પણ દિક્ષિતજીને સ્વલેશ ચિંતા નથી. ‘જેને માથે લક્ષ્મીનાથ ગાળે, તેનાં તે કારણ કરશે પોતાની લાગે.’ એટલે વેવિશાળ થઈ જાય છે. અને ‘મનમાં હરણ પામ્યાં છે મહેતી.’

પછી દિક્ષિતજી પાછા પળે છે, વડનગર જાય છે, અને મદન મહેતાને વેવિશાળની હકીકત કહે છે.

પાત કહેતાં નરનારી ધરણે દબ્યાં,
સાંભળી અટકા ચિત્ત લાગ્યો.

કાંતે તે દેવ દુઃખ અમને કર્યું, ગાર બાગ્યાય થઈ દમો દાંચા.
નરસૈયાની કીર્તિ વડનગર સુધી ઠવારની પહેંચી હતી.

નાળા કુટે મળી, સાધુ કીર્તન કરે;

નાગરી ન્યાતમાં થાય હાંસી.

દિક્ષિત ગુસ્સે થાય છે. મહેતી કહે છે કે વિવાહ ટાળો. દિક્ષિત કહે છે કે 'વિવાહ ટાળે તો હું ગળે ફાંસો ધાલું.' આખરે બધાં મન ગાળે છે. શિવની કૃપાથી એણે વૈકુંઠ ભાળ્યું છે. હરહરો મસ્તક હાથ મેલ્યો છે. 'કાઠી ડહાપણુ છે, એ નથી ઘેલો.'

નરસિંહાને સમતોલ કાઈ છે નહીં,

નાગરી નાતમાં જોતાં જોડે.

મદન મહેતા પણ કહે છે ચાલો, વૈષ્ણવનો હવે સંગ થાશે ને 'પાતક ભગતને ભેટમાં દૂર થાશે !'

સ્પષ્ટ રીતે વૈષ્ણવ અને ભક્ત તરીકે નરસિંહો વિખ્યાત થયો હતો.

મદન મહેતા કંકાતરી લખે છે. પત્ર પહોંચે છે, ત્યારે—

નરસિંહે સમર્થ સારંગપાણી.

પણ મહેતી અધીરી થાય છે. વિવાહ તો આવ્યો પણ પૈસા ક્યાં છે ? નરસિંહાને તો એક જ રસ્તો છે—

શેઠ મમ શામળો સરવથી છે ભલો,

રાખ વિશ્વાસ તે દેશે આણી;

નરસિંહો નાગર રંક છે બાપડો,

કરશે સંભાળ પોતાનો જાણી.

મહેતીને નથી પણ એને તો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. શામળો જરૂર વારે ધાવાનો. ભક્તવત્સલતાનું ખીરદ સાચ-

વવા કેટકેટલા લક્તની વારે એ ધાયો છે ? ' હજી પરતીત આવતી નથી તૂલને ? ' એમ નરસૈયો વેદવાણી લણે છે, અને દારકાનો રસ્તો લે છે. એને ખાત્રી છે કે ત્યાં જ એનો શામળો વસે છે. તે દારકા જાય છે. અને દહેરાનું શિખર જોઈ નરસૈયાને મન આનંદ વ્યાપે છે. આ વખત એને શ્રીકૃષ્ણનો હરખાર નથી દેખાતો, માત્ર મંદિર દેખાય છે.

પણ તે જોતાં જુનો જમ નવો થાય છે. કૃષ્ણ આવ્યા ? કોણ આવ્યું ? એજ આવ્યા, એજ હોવા જોઈએ. નહીં તો ઉડીને આ 'લક્તને ભેટવા કોણ ધાયે !' એ દીન લક્તને એ જાન નથી કે દારકા જેવા દેખીવના ધામમાં એની કીર્તિથી ઘણા મુગ્ધ થયા છે. જેને એ કૃષ્ણ ધારે છે તે એને કનકના આસન પર બેસાડે છે, પણ એ પોતે તો

પણ જોડી રહ્યો શીશ નામ્યું.

કૃષ્ણ એને રૂકમણી પાસે લઈ જાય છે. તે પણ કહે છે:—

લગત નરસહીવાની બીડ ભાગો જઈ,

નામરી નાનમાં થાય મોટા.

પછી જાને એ લક્તનું સ્વાગત કરે છે, પીવડાવે છે, પીવડાવે છે, પર્યંકપર સુવાડે છે. શ્રીકૃષ્ણ વીંજણો લઈ સેવા કરે છે. ધન્ય છે લક્તવત્સલ !

ચૈતન્ય હરિયો જોઈ ઘનશ્યામ જોતા, મયૂર જોઈ મયૂરમુકુટ જોતા. નરસૈયે કોને જોતાં કૃષ્ણને જોયા એમ માન્યું ?

આખરે કૃષ્ણ આવવાનું વચન આપે છે, અને ભકતને વળાવે છે. તે ગાયે માણસો પણ મોકલાવે છે. બધાં જુનાગઢ આવે છે, અને રથનો સારથી પાછો જાય છે

પછી તો ઠાઠ રચાય છે. લગ્નની તૈયારી થાય છે. હરિના દાસો વ્યવસ્થા કરવા આવે છે ખાવાનું, વરઘોડો, રથ, વસ્ત્રો બધું હાજર થઈ રહે છે અને નરસૈયો ‘શ્રી લક્ષ્મીકાંત સમરે’ છે.

આખરે જાન નીકળે છે. શ્રીકૃષ્ણ લઈ, આસા માગી, સામળ ઘોડે ચઢે છે જાન મળી નગરદ્વારમાં વાટ જીવે, પણ નરસૈયો તો સામળાને સમરી રહ્યો છે.

‘તમ વિના દાસના પ્રાણુ તે કયમ રહે.’ આવો, તમારા વિના હું કેમ નીકળું ?

રક જાણી પ્રજુ લાગે છે આવતા;

નિરધન તોર પણ ભગત તારા.

ગોપાળ ! તારું ગિરહ નહીં લહે ?

માત તુ તાત તુ નાથ નાગપણ,

સ્વર્ગ તુ સ્વામળા સરથ માહારે;

મિત તુ માધવા કંથે કમવાવર,

તુમ વિના નાથજી કોહોને જાણ ?

એટલે ‘રુકિમણી સહિત પધારિયા શ્રીહરિ.’

ને નરસૈયાને દર્શન દે છે;

અવગ જીજ્ઞુ કોઈ દ્રષ્ટે દેખે નહી

નરસૈયો નિરખે મારગપાણિ,

લકતકવિની કટપના આમ સર્જનદારને પણ તત્ક્ષણ સર્જાયે છે. જાન આગળ ચાલે છે અને બાર દિવસે વડનગર આવી પહોંચે છે. મદન મહેતા બાનની ઠાઠનું વર્ણન સાંભળી મનમાં હરખે છે.

ધાર્મ ચર્ણ નમ્યા, વરેવાઈ મન ગમ્યા;
નર્સિંહ મહેતો દિડા સિદ્ધ સરખા.

પછી એને નગરમાં લઈ જાય છે. મદન મહેતો ગરવાઈ જઈને વહેવાઈની સેવા કરતો ફરે છે. નરસૈયો ગફગદ કંઠે નીરખે છે ને એને દેખાય છે—

કનકને સિંહાસને કૃષ્ણ બેઠા.

એને તો એક દષ્ટિ છે, બીજી છે જ નહીં. ફરી તે પ્રાર્થના કરે છે ને શ્રીકૃષ્ણ રુકિમણી સહિત ત્યાં પધારે છે અને નરસૈયો ગફગદ કંઠે મૂર્છાંગત થઈ રહે છે.

વળી તે પુત્રને પરણાવવા બેસે છે. વરરાજા કલવો પાય છે. વરઘોડાની વેળા થાય છે. જોશી ઘડી માંડે છે. પણ નરસૈયાને કૃષ્ણ વિના ચાલતું નથી. કૃષ્ણ ફરી આવે છે.

આઠા લીધી મેં લક્ષ્મીના નાચની,
ગફગદ કંઠે હું ઉભો ત્યાહિ;

પ્રેમ ભરાણે હું ને બોલી તે નવ ચકું,
હાથ સાદી મારે લીધો રદીયામાંહિ.

દરેક પળે નરસૈયાને તો એક જ દૃષ્ટિ—એની કટપનાની; એક જ શ્વામી—લક્ષ્મીનો નાથ. તેનાં જ કીર્તનમાં તે સદાય

તહીન. તેનાં દર્શન તં છતી આંખે ક્યાં જ કરે. એ શીવાય
એને બધું ખોટું.

વરઘોડો ચઢે છે. મધુપર્કનો ચગચ આવે છે, પણ
નરસંયા તો બીજું કશું બેઠું શકતો નથી.

કન્યાને સ્વરિત લણાવનાં તે ગમે,
નરસંયા ચતુરભુજ રૂપ ભોયે.

એટલું જ નહીં પણ પલ્લવાર મદન મહેતો પણ આ
કૃષ્ણનાંની મોહિનીમાં લપટાઈ જાય છે, અને મહેતાણીની
જગ્યાએ ત્રિભુવનપાતં બેઠેલા ભોય છે. કૃષ્ણ અંતરધ્યાન
યાય છે અને ગર્વિષ્ટ વહેવાઈ નરસંયાને વળગી પડે છે.

પછી જાન પાછી વળે છે. તેર દિવસે જુનાગઢ આવે છે.
વરરાજા ઘેર આવે છે અને

અંતરીક્ષ માર્ગે અંતરજામી વળ્યા,
નરસંયા રહ્યો તે વાણુ ભેડે.

અને આખરે દ્વારકાથી આવેલા ચાર સેવકોને વળાવી
દે છે.

શામળદાસના વિવાહમાં નરસંયા નવે રુચે દેખાય છે.
એનું મુખ્ય લક્ષણ, એની નરી હૃદયંગમ સરસતા આખા
કાવ્યને ગૌરવે અંકિત કરે છે. પોતાનામાં કે શક્તિ નથી
તેનું તીવ્ર લાન પંક્તિએ પંક્તિમાં જણાય છે. આ કાવ્યમાં
એ ગોપી નથી પણ દયામણો દાસ છે.

ભક્તવન્મય પ્રભુ બીરહ ગખો મુગ;
‘સંતને સુત પોતાનો’ નથી.

સાથે સાથે એને વાસ્તવિક દુનીઆનું લાન પણ વધ્યું છે. એ દ્વારકામાં સંદેહે ગયો. ત્યાં ઉગ્રસેનનો દરબાર નથી પણ રણછોડજીનું દહેરું હતું. માત્ર ત્યાં જ મળ્યા તે કૃષ્ણ જ હોવા ભેદએ એની ખાત્રી એના હૃદયે પુરી પણ એ કૃષ્ણે ચાર વાણીતર મોકલ્યા. એ દેવી નહોતા પણ ભવતા ભગતા રથમાં આવીને ‘ નવલ સ્થાનક ’માં ઉતરેલા માણસો હતા. એને ડગલે ડગલે કૃષ્ણનાં દર્શન થતાં, પણ અંતરીક્ષમાં—એની કલ્પનામાં—અને પલ્લવાર માણેક મહેતીમાં કમળા, શામળમાં પ્રદુન્ન અને કુંવરનાઈમાં રતી દેખાયાં છે. ભગવાન એની વારે ધાએ છે એવી એને અચળ શ્રદ્ધા હતી. પણ દેવી દર્શન—કાલ્પનિક દર્શન—એ વાસ્તવિક સ્થિતિ નીરાળું હતું એ વિષે એને ભ્રમ નથી. રાસદ્રષ્ટાને એ ખ્યાલ નહોતો. પ્રણયના પ્રથમ નીશામાં પ્રેમી દયિતાની દેવી જુએ અને નીશો ઉતરતાં તેને દેવી માને એ પ્રકારનો આ ભેદ છે. આ કાવ્યમાં શુદ્ધ ભક્તિનો તલસાટ દીન ભક્તના કરગરાટમાં પરિણમે છે.

પ્રકરણ છ ૐ

વૈષ્ણવજન

૧

વયો જાય છે. નરસૈયાની આઘેડ વય ઉતરવા આવે છે ત્યારે એનામાં પ્રતિભા થાય છે. વિલાસી કદપનામાંથી શૃંગારના રંગો ફટકી જાય છે અને સ્વભાવમાં જે દૈન્ય અને સરલતા વણાયાં છે તે, વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતાં, અનુપમ ભાવ પડે છે. નિર્મલતાના અવતાર એવા હરિજનને મોહક સ્વરૂપે તે નજરે પડે છે. કીટનો ભ્રમર થઈ જાય છે. શુદ્ધ ભક્ત સંત બને છે.

૨

‘મુરતસંશ્રામ’ના સમય સુધી એ દોહથી મુંઝાતો હતો. ‘શામળદાસનો વિવાહ’ લખ્યો ત્યારે એનામાં દોહના કંક અંશો હતા. એને નાગરી નાતમાં મોટો બતાવવો જોઈએ એવી ઇચ્છાનું એ રુકિમણી પર આરોપણ કરે છે. પણ જેમ એની ભક્તિ નિર્મલ બને છે તેમ એની આત્મ-શ્રદ્ધા પણ વધે છે.

૩

વૈષ્ણવપદ દુનિયાની પ્રતિષ્ઠા કરતાં મ ગૌરવપદ છે એમ એની પ્રતીતિ થાય છે. અને એની પંક્તિઓમાં પયગંબરી

ધ્વનિ આવવા લાગે છે. નાગરોની પ્રતિષ્ઠાભુજે પ્રેરાએલી ઠેકડીને એ પડકાર કરે છે.

તમે લલે કહો કે હું તુરુ છું, મૂર્ખ છું. પણ મારું વૈષ્ણવપદ તમારી પ્રતિષ્ઠાથી પણ વધારે છે.

ધન્ય જીવિત વૈષ્ણવ કરું, જે જન હરિગુણ ગાયે રે.

એટલું જ નહીં પણ તમે જેને તુરુ માનો છો તેની ‘સકળ સલામાં પહેલી પૂજા’ થાય છે. તમે કહો છો કે હું ‘તાળ કુટી મળી સાધુ કીર્તન’ કરું છું; તો તેમાં નાનમ શી ? ‘છાપાં તિલક કોટે તુલસીની માળા’ પહેરું છું. પણ વૈષ્ણવજનનનું એમાં જ ગૌરવ છે. અમારો એ લેખ હોમીને ‘જમકિંકર તતકાળ ત્રાસે’ છે. અમારો એથી જ જનમ મરણનો ફેરો ટળે છે. મને ને મારા સાધુને તુરુ કહો છો, પણ અમે કરીએ એ કોઈ કરી શકે એમ નથી. તમે અમારા સંગથી લલે શરમાઓ, પણ—

હાં રે તે નર છુટ્યા સંસારમાંડે,
જેને હોય વૈષ્ણવનો સંગ રે;
હાં રે માતા પિતા કુલ તારે વૈષ્ણવ,
તારે પડેશી પરિવાર રે.

પણ લોકો તો આશ્ચર્યો કર્યા જ બાય છે. આ શું ? પ્રેમલકિત તે લકિત હોય ? ખિલતસ પદો ગાવામાં હરિગુણ હોય ? એ તો અધમ માણસનું કામ છે. ‘આપણા કુળમાં કોઈએ ન કીધું’ તે આપણ કેમ કરીએ રે ?

આપણાથી તે એવું કેં થાય ?

પેરાગી યર્ધ નાટક નાચીએ,
 જાપાં તિલક કેમ ધરીએ રે;
 મૃધ્ણુ નામની ક્યા ચાપ જ્યાં,
 ત્યાં આપણુ કેમ જર્ધએ રે ?

‘હુરમતિયા ડાહ્યા યર્ધ આવે, શાણા યર્ધ આમ સમજાવે’,
 તેને નરસૈયો જવાળ દે છે. ‘આપ તો કલ્લેશ ને કોધનાં
 ભર્યાં છો;’ જમકિંકરના માર જ્યારે પડશે, ત્યારે આડે
 કોઈ નહીં આવે.’ મારી માફક—

કુળને તજશે ને હરિને ભજશે,
 સહેશે સંસારનું મેહલું રે;
 ભણે નરસૈયો તેને હરિ મળશે,
 બીજા વાતે વાહશે વાહણું રે.

જો મહારા વહાલાશું રંગભેર રમીએ તો જપ તપ
 તીરથથી દેહડી શા માટે દમવી ? જનમ જનમ હરિદાસી
 થઈને નરસૈયાના સ્વામીની લીલા નહીં ગાઈએ ?

અમે તો વૈષ્ણવજન. પણ જે વૈષ્ણવજન ન હોય તેનું શું ?

ભક્તિ વિના જે જન જીવે તે ક્યમ કહીએ માનવદેહ રે.

કોઈ વાર આવી જાય છે એને આવા ઉપર પુણ્યપ્રકોપ:—

દેહ ધરીને હરિનો દામ ન કદાચો,
 તેની જનનીને ધિક્કાર રે;
 નરસૈયાયા સ્વામીની નિશ્ચય લીલા,
 બીજા વિવિધ ધર્મ વ્યભિચાર રે.

કાર્તિકી થી કૃષ્ણની જીભથી જે નવ ભણે તે રૂં મુખે તો દેવરાય તાણું;
દરિને જેણે ગળ્યા નહીં તેદનું કુદંજ સઘણું કાણું.

ખીલત આણેપ કરે છે ત્યારે પોતાના ગોખીલાવનો
બચાવ કરે છે:--

સારમાં સાર અવતાર અજળા તણો,
જે બળે બગિચા વીર રીઝે;
પુરુષ પુરુષાનન શું કરું હે સખી,
જેથી નહિ માદરું કાજ સીજે.

...

...

...

સ્વપ્ન સાચું કરે ગિરિધર ચામળો,
પ્રણમું હું પ્રાણપતિ પાણુ ભેડી.

...

...

...

મેં અલો હાય ગોખીનાથ ગરવા તણો;
અવર ખીલું કાંઈએ ન ભાવે.

૪

પણુ નરસૈયો આવા ઉદ્ધારો તો દેવચિત જ કાઢે છે.
ખરું ભોતાં હુદ્ પજવનારાઓના ફર વર્તનથી એ વાણ્યે
અન્તર્યે નીકળી બાય છે. એ વર્તનથી એનું કોમળા હૃદય
ધવાય છે. એનાં સંસારી હુ:ખો વધે છે. એ મુશ્કેલીઓના
તાપથી એના જળતા હૈયામાંથી ખરી મહત્તાનું શુદ્ધ કાંચન
બહાર આવે છે. નરસૈયો ધીમે ધીમે ઈશ્વરપ્રલિધાન સેવતાં
મહાત્મા બને છે અને પોતાના નિર્મલ હૃદયના ઉંડાણમાંથી
સનાતન પ્રેરણાના ઉભરા કાઢે છે.

એની દીર્ઘિ વધે છે. એ હવે નરસંધો નથી. લોકોમાં મહેતાણને નામે ઓળખાય છે. એ મહાન્ પુરુષ તરીકે પણ સ્વીકારાય છે.

ઘણીવાર મહેતાણ ગિરિનારની તળેટીમાં આવેલા દામોદર કુંડમાં નહાવા જાય છે. હરિનું લજ્જન કરતા જાય અને આવે, અને શ્રદ્ધાળુ જનો આ વૈષ્ણવજનને પૂજ્ય ભાવે જોઈ રહે.

દેવવરણમાં હઠ હરિલકિત છે. તે રોજ વિચાર કરે છે કે મહેતાણ અમારે ત્યાં કીર્તન કરવા ન આવે ? ઘણા લોકો એમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે, અને પોતાને ઘર એમનાં કીર્તન કરાવી હરિરસ લુંટે છે ને લુંટાવે છે. આપણને એ લાવો ન મળે ? ગદ્યા એક વખત લેગા મળે છે અને મહેતાણ નહાવા આવે છે ત્યારે ‘પ્રેમ ધારીને લાગી પાય’, અને કર જોડીને દયામણે વચને પ્રાર્થના કરે છે:—

મહાંત પુરુષ અમારી અરજ એટલી,
અમારે આંગણે કરો રે કીરતન;
પ્રેમ પદારથ અમો પામિયે,
વામિયે જન્મ મરણ જન્મજન.

જ્યાં દીનતા, જ્યાં હરિનો પ્રેમ ત્યાં એ ‘વૈષ્ણવ પરમ દયાળુ’નું હૈયું સ્નેહથીનું થાય છે. એ તો છે સોળમા સેકાનો પ્રાણીય શિરોમણી, ચુસ્ત નાગર, ઈશ્વરનો લાડકો પુરુષ, વિખ્યાત કવિ ને મહાંત પુરુષ અને પેલા અધમ

ગણાતા અસ્પર્શ્ય છે. પણ એક પલ પણ તે ખંચાતા નથી. એક પલ એમને લેદલાવ જણાતો નથી. શુદ્ધ પ્રાણજીવનો ખોટો આડંબર ત્યાગી એમના વિશુદ્ધ હૃદયમાંથી દેવી ધ્વનિ ગાજે છે:

પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહીં પરમેશ્વર,
સમદષ્ટિને સર્વ સમાન.

એની વૈષ્ણવદૃષ્ટિ ન્યાતબલ ને સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્યની આરપાર માનવહૃદયની નિર્મલતાનું દર્શન કરે છે, અને સમાનતા સ્વીકારે છે. જાઓ આવીશ. 'ગૌમૂત્ર તુલશીવૃક્ષ કરી લીપજે.' આ સંતશિરોમણિ પોતાના કર્તવ્યથી છુટ્તું પ્રાણજીવનો ઉદ્ધાર કરે છે.

ઢેઢો હરખાતા હરખાતા પોતાને ત્યાં જાય છે, ને ઘેર ઘેર ગરીબો આનંદમાં આવી જાય છે. આપણે ત્યાં મહેતાજી —જેને લગવાને રાસ દેખાડ્યો તે—જેને જગત્ પૂજ્ય લેખે છે તે! છોકરાંઓનો મહિનાનો કાઢવ ધોવાય છે. સારાં જેવાં કપડાં, મહા પ્રસંગ માટે સંઘરી રાખેલાં, બહાર નીકળે છે. ઓટલાઓ પરથી, શેરીમાં, ગપાઝપ ગાંઢવાડો કાઢવા ઢેલીઓ મંડી પડે છે. આજે અદ્ભુત દિન છે. મહેતાજી ઢેઢવાડામાં હરિલજ્જન કરવા આવે છે! એક ઓટલાને લીંપી ગુપ્તી તેઓ તૈયાર કરે છે. ઢેઢવાડો હર્ષથી ઘેલાં નરનારીથી ઉભરાય છે.

એ આવ્યા ‘ મહેતાણ, નરસિંહ મહેતા, ભક્ત હરિના આવ્યા. ’ અનેક આંખો એકાચ જની એમને જોઈ રહે છે. એ આવે છે. છાપાં, તિલક ને તુળશીની માળે એમનું શરીર શોભે છે. એક હાથમાં પ્રસાદની ટોપલી છે. એમના બીજા હાથમાં કરતાળ ધીમે ધીમે વાગે છે. એમની આંખો વારંવાર વાદળમાં એમના ભૂધરાને જોઈ રહી છે. એ હાંડે છે, ધીમે ધીમે ગાતા—

કૃષ્ણ કહો, કૃષ્ણ કહો, વળી વળી કૃષ્ણ કહો,
કૃષ્ણ કહેતાં સદુ સુખ લલિયે.

અને આખો ઢેઢવાડો કૃષ્ણભક્તિમાં લીન જની, એમને પ્રણામ કરે છે.

મહેતાણ ચોટલે બેસે છે. તે ઠાકોરણ પધરાવે છે, આરતી કરે છે, ઓચ્છવ કરે છે ને પ્રસાદ વહેંચે છે. અમૃતથી પણ અધિક ગણીને એ પ્રસાદ ઢેઢા ખાય છે. અંધારું ધવા આવે છે, ને મશાલો ચેતે છે. મહેતાણ આંખો મીંચી પલ્લવાર એના સ્વામીનું સ્મરણ કરે છે ને આરંભે છે :

કૃષ્ણકીર્તન વિના, નર સદા સુતપ્ત,
વિગળ કીધે વપુ શુદ્ધ ન યાએ;
સકળ તીરથ શ્રી કૃષ્ણકીર્તન કયા,
હરિતણુ દાસ જેને હેતે યાએ.

એ ગવાડે છે, ઢેઢા ગીલે છે.

ગદગદ કંઠે મહેતાણનો સંસ્કારી અવાજ સાવ બદલે છે :

બાપણ પાપ મેં કવણ કીધાં હશે,
નામ લેતાં તારું નિદ્રા આવે;
ઉંધ આક્રમ્ય, આહાર મેં આદ્યાં,
લાભ વિના લવ કરવી મન લાવે.

આખી ઠઠમાં પશ્ચાત્તાપનો તરંગ ઉછળી રહે છે :

દેહ છે જૂઠ્ઠી, કરમ છે જૂઠ્ઠાં,
ભીડભંજન તારું નામ સાચું.

અને છેલ્લી વારે આંખમાં આંસુ સાથે તે કરગરે છે :

તારી કરુણા વિના કૃષ્ણ કેદામણા,
કળા અને વિકળનું બળ ન ફાવે;
નરસૈયા રંકને, જખના તાદરી,
હેડ ભેરી લાગે શરણ આવે.

અને આખી અસંસ્કાર પણ ભકિતશીની સભાની
આંખમાં પાણી આવે છે.

એકદમ મહેતાણ સ્ફૂર્તિ લાવી ગાય છે :

હરિ હરિ રટણ કર, કણ કળીકાળમાં,
દામ બેસે નહીં, કામ સરસે;
ભક્ત આધીન છે, શ્યામમુંદર મદા,
તે તારાં કારણ સિદ્ધ કરશે.

તેમને ભજનની ધૂન લાગે છે. તે બેઠા છે ત્યાંથી ઉઠે
છે ને ગર્જે છે :

પાગર પલકની, ખગર તુગને નહીં,
મૂઠ મું બોલેને મૂઠ મરડે.

એક પછી બીજું પદ તે બોલ્યે જાય છે. કરતાલ વાને છે. સાથે તાળીથી, મૃદંગથી ઢેઢો સાથ આપે છે. રાસલીલાનું સ્મરણ કરાવતાં મહેતાજીના પગ, ધુધરીએ ધમકતા, ઠમકે છે. ઘડીમાં માનીતી બની, મોહનને મનાવા જતા, એ એમની બાહુલડી હલાવે છે, એમનું મુખ મચકોડે છે, કેડે હાથ દર્ધ લટકાં કરે છે, સાંઈડાં લે છે. ઘડીમાં હાલરડું ગાય છે. ઘડીમાં કાલ્પનિક પીચકારી વડે રંગ ઉઘાડી હોળી ખેલે છે. એમનાં અંગેઅંગ પદનો ભાવ દર્શાવી રહે છે. એમને દેહનું ભાન નથી. એમની લલિતના નીશામાં ચક્રચુર બનેલી ઘેનલરી આંખો શ્રીકૃષ્ણને જોઈ રહે છે. મહેતાજી, શરીર અને જગતનાં બંધન છોડી, સંગીતની પાંખાળી ધૂનપર સ્વારી કરી, ભિર્મિઓ સાથે ઉડતા, પરમ આનંદને પામે છે.

—અને લલિતઘેલા ઢેઢો, આ દેવી આત્માએ પ્રસારેલા પ્રલયજળમાં ડુબતાં, અણઅનુભવ્યા રસનો આસ્વાદ લે છે.

એક મહાત્માની માનવતા, સંસ્કારના ભેદ વિસરાવી, સનાતન દિવ્યતાનું ભાન બધાને કરાવે છે.

મહેતાજીએ,

ભોર થયા લગી ભજન કાધું,
મંતોપ પામ્યા સહુ વૈષ્ણવ.

૫

પણ રાતમાં જુનાગઢમાં જંગ મચી રહે છે. ઢેઢને ત્યાં નાગર કીર્તન કરવા જાય ? કોણ ? પેલો ઘેલો નરસંયો ?

ખરતાળ વાળે છે સાથે તાળીયો, મદગચી ઢેરા સ્થાય આપે છે
[કોપીરાષ્ટ્ર છ અ મહેના]

હહહહતો કલિયુગ વ્યાપ્યો ! ન હોય; કે ભુલ હશે. અરે, એને મેં જતાં જોયો. હાથમાં છાજ હતી, અને ઘેલા જેવો ગીત ગાતો હતો. શું કહો છો ?

ઘેરેઘેર ને ચકલે ચકલે આખી રાત આ જ વાત ધર્મ રહે છે. આડંબરી પ્રાણજીવની અંધારીથી સૂર્ય જોવાને અશક્ત નાગરોના કોધનો પાર નથી. આ શું ? છેક જ વંઠ્યો ? આટલું સદ્ય, પણ આ તો પગના છેડા માથે મુક્યા. પંડિતો શાસ્ત્રીઓને મળે છે, પટેલો મુત્સદ્દીઓને મળે છે. હોહો ધર્મ રહે છે. મૃદિ શરુ ધર્મ ત્યારથી કોઈ નાગરે આવું કર્યું નહોતું, કોઈ કરશે એવું કોઈએ કદ્યું નહોતું. શું કરવું ? ન્યાતળહાર મુકો, ગામળહાર કરો.

સવાર પડે છે, અને ચેરીએ ચેરીએ લોકો ઉભરાય છે. જોઈએ તો ખરા એ કયે મોઢે નાગરવાડામાં પાછો આવે છે ? કે નક્ક છે ? ‘હરિ જશ ગાય છે ને તાળ વાય છે.’ સાથે જ્યાર સાધુડા શંખ કુંકે છે ને મૃદંગ વગાડે છે. જુઓ તો ખરા આ નાગરી નાતનો ફજેતાખોર ! નિર્લજ્જ-દુષ્ટ-અધમ !

પ્રતિષ્ઠિતો સામું મળે છે ને નાક ચઢાવી વાંકું જુએ છે. સ્ત્રીઓ કહે છે : મુઠં બળ્યાનું મોઢું. કોઈ હસે છે; કોઈ ઠીસીયારી કરે છે; કોઈ અપચન્દ બોલે છે; કોઈ ધુળ ઉડાડે છે; કોઈક ધિક્કારનો ચન્દ કહે છે; કોઈ શુંકે છે.—

હસિ હસિ નાગર તાગીઓ લે છે,

આ શા રે પ્રાણજીના ટંગ !

પણ ‘મૌન ગ્રહીને મહેતાજી ચાલ્યા’ આવે છે. એટલામાં તે પોતાની શેરીએ આવે છે. જે સગાં વહાલાં મળે છે તે કહે છે: મહેતાજી, આ શું ? ઘરમાં પરિવાર રહે છે. કાકાઓ, મામાઓ લઢવા આવે છે.

કેં શરમ છે ?

નાત ન જાણે ને જાત ન જાણે,
ન જાણે કાઈ વિવેક વિચાર !

મહેતાજીના અંતરમાંથી દયાનો પ્રવાહ વહે છે : ‘આ અધવધરાને શો ઉત્તર દેઉં ?’ પણ એ જાણે છે કે ઈશ્વર-લક્ષિતથી એની દૃષ્ટિ અને હૃદય જેવાં નિર્મલ છે એવાં આ બધાંનાં નથી. આ બધાંને શું કહેવું ?

જીવતા જન તે તો જન્મ જેવા જણવા,
પ્રીત નહીં જોડને કૃષ્ણ સાથે.

નરસૈયો જવાબમાં બધાંને કરજોડીને કહે છે :

વૈષ્ણવ તણા મને છે આધાર.

અરે ! શું આ તે વૈષ્ણવનાં લક્ષણ ? બ્રહ્મ તો ધયા છે. ઘેર ઘેર રાજગવાં શાં ? અત્યાર સુધી તમારી ભુંડાઈ અમે જાણી, હવે અમે નથી જામવાનાં. કર્મ નહીં, ધર્મ નહીં, ને આ ખોટા ઢાંગ શા ?

નરસૈયો શો જવાબ દે ? તે કર જોડીને પોતાની દીન વાણી વડે પોતાના હૃદયની નિશ્ચલ આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટાવે છે. એના પદગંજરી હૃદયમાંના પડખા એક પદમાં રળી કરે છે :

એવા રે અમો એવા રે એના,
તમે કહો છો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં બે બ્રહ્મ કહેજો તો,
કરશું દામોદરની સેવા રે.

એની સેવામાંથી કાણુ મને બ્રહ્મ કરવાનું છે ?

જેનું મન જે સાથે બધાણું,
પહેલુ હતું ધર રાતું રે;
હવે થયું છે હરિરમ માતું,
ધેર ધેર દીડે છે ગાતું રે.

મારા હૃદયની પ્રેરણા એવી છે. ઘેર ઘેર રઝળી ગાવામા
જ મને મોક્ષ દેખાય છે. શું કહો છો ? એક ભુંડાથી
આખો નાગરી સાથ લાગે છે ? હા ભાઈ, હા—

સધળા સાથમાં હું એક ભુડો,
ભુંડાથી વળી ભુડો રે;
તમારે મન માને તે કહેજો,
સ્નેહ લાગ્યો છે મને ઉડો રે.

શું કરું ભાઈ ! મારો સ્નેહ તમે નહીં સમજો.

ને હું તમારા કર્મ ધર્મને શું કરું ?

કર્મ ધર્મની વાત છે જોટલી,
તે મુજને નવ લાગે રે;
સધળા પદારથ જે ચક્રી પામે,
મારા પ્રભુની તોલે નાંવે રે.

હું અધમ છું એમ કહો છો ? હું ક્યારે નહોતો ? મને ક્યારે તમે સારો ગણ્યો છે ? મને મારા વૈષ્ણવજન વિના કોણે વહાલો ગણ્યો છે ? જાઓ, ભાઈ જાઓ,—

હજવા કર્મનો હું નરસિંહો, મુજને તો વૈષ્ણવ વહાલા રે.

પણ જાઓ તે પહેલાં આટલું યાદ રાખતા જાઓ કે આ આડંબર, આ કર્મ, આ અભિમાન જરા પણ કામ નથી આવવાનાં. મારો વિકૃતો તો ભક્તતાથી છે. જ્યાં હરિજન, ત્યાં તે. એને નથી વહુની પરવા ને નથી કર્મની પરવા.—

હરિજનથી જે અંતર ગણશે,
તેના ફાગડ ફેરા ઘણા રે !

અને ઘવાયેલે અભિમાને કાકા, મામા ગયા. ઠીક છે, ત્યારે મરશે તું. કાકી માસીઓ પણ પાલવ સંકારી, કટાણે મોંચે રજા લે છે. બાળો એતું મોં !

૬

પણ આટલેથી કેં વાત અટકે ?

ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસો એનો સંસર્ગ છોડે છે. ન્યાતિલાઓ એકઠા મળી વ્યવહાર બંધ કરે છે. કુટુંબીઓ કળકળવા માંડે છે. થોડા દહાડા તો આરેગમથી ગાજવિજ થયાં જ કરે છે. રોજ એમ્છવ કીર્તનમાં આવતા હતા તે પણ દેખાતા નથી. એ બહાર જાય છે ત્યારે લોકો તુચ્છકારે છે, અપમાન કરે છે.

મહેતાશના મુંવાળા હૃદયને આઘાત થાય છે. તે એના સ્વામીને દ્રૌપદીને ભાવે પ્રાર્થે છે :

પસમી વેળામાં રે વહારે ચડે ત્રિકુલા રે,
ધાન્ને તમે છવપતિ નિરાધાર;
અસવારી કરજો રે, ગરુડની ઉપરે રે,
નરસંધેા વિનવે વારંવાર રે.

એને માથે ગાજતું તોફાન આડ્યા જ કરે છે, અને એની કકળેલી આંતરડીમાંથી એ હીન ભક્ત એાથ યાચે છે :

તું તારા ખીરદ સાહામું ભેજે સામળા,
ન ભેઈશ કરણી હમારી રે.

હું તો હળવા કર્મનો છું. મારી સામું ન ભેતો. ‘તેલ કઠા જેમ શીતળ કીધી, વેળા મુધન્વાની વાળી’ તેમ મારી વાળવાની છે.

અનેક ભક્તો આગે ઉગાર્યા,
સદાચ મયા મોરારી રે,
નરમવાયા સ્વામી સદમીવર,
મોટી એાથ તમારી રે.

પણ દિવસ જાય છે તેમ મહેતાશની કીર્તિ ગામેગામ પ્રસરે છે, અને જ્યાં જ્યાં વૈષ્ણવજન હોય, જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણભજનની ધૂન હોય, જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણભક્તિની આંચ હોય, ત્યાંથી લોકો જુનાગઢ આવવા લાગે છે. મહેતાશને ચારે સાધુસંતોની હડ લાગી, કીર્તનની રેલમહેલ યઈ રહે છે.

એક દિન એ આનંદમગ્ન બની ભક્તિની ધૂનમાં આ પ્રસંગનો વિચાર કરે છે, ને બાણે શ્રીકૃષ્ણનો જવાબ હોય હોય તેમ એને મુખેથી પદ નીકળે છે :

અણુ તેડાવ્યો આવું રે,
હું તો તાણ્યો નવ વડું;
તમારા પ્રેમની સાંકળીએ બાંધ્યો,
છોડ્યો ન છડું રે.

હુંકારે આધેરો મનું, તમારે હુંકારે રાસું;
નરસૈયો જહાં જાન કરે, ત્યાં પ્રેમ ધરી નાસું.

વિકૃલાએ ખીરદ રાખ્યું ખરું !

મહેતાજીએ નાગરોનું જગત ખોયું, અને વૈષ્ણવજનનું જગત પોતાનું કર્યું. અને કાલાંત સુધી એમના જ કીર્તિ-ગાનનું પ્રાપ્તિશીલ કરી, અમર રહેવાનું નાગરોને લલાટે લખાવી દીધું.

૭

હવે એ કોઈથી ડરતા નથી. પોતાની અપૂર્ણતા માટે કોઈની દયા યાચતા નથી.

ચારે તરફ વૈષ્ણવજનોથી સંવૃતને, તે પોતાના શુદ્ધ હૃદયની જ્વાલથી વિશુદ્ધ જીવનની આગ પ્રસારે છે. દુઃખ દેતા, ડામ દેતા જગતને એ સાત્ત્વિક જીવનનો નિર્વાણ મંત્ર શીખવે છે :

આપણે આપણા ધર્મ સંભાળવા,
કર્મનો મર્મ લેવા વિચારી;
નરસેના સ્વામિને સ્નેહથી સમરતાં,
હરી નવ અવતરે નર ને નારી.

પણ વૈષ્ણુવજન તે શું કપાળે શીંગડાં લઈને આવતા
હશે ? તમે વૈષ્ણુવજન, ને અમે નહીં ? મહેતાણ વૈષ્ણુવજનનાં
દર્શન કરાવે છે :

વૈષ્ણુવજન તો તેને કહીએ,
પીડ પરાઈ જાણે રે;
પર દુઃખે ઉપકાર કરે તે,
મન અભિમાન ન આણે રે.
સકળ લોકમાં સહુને વહે,
નિંદા ન કરે કેની રે;
વાચ કાઠ મન નિશ્ચય રાખે, તો
ધન્ય ધન્ય જનની તેની રે.
સમ દષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી,
પરછી જેને માત રે;
છર્જા ચક્રી અસત્ય ન જોલે,
પરધન નવ જાલે હાથ રે.
મોહ માયા વ્યાપે નહીં તેને,
દદ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામ શું તાડી રે લાગી,
સકળ તીરથ જેના તનમાં રે.

વસુલોભી ને કપટ ગંહત છે,
 ગમ ક્રોધ નિવાર્યા રે,
 ભણે નરસૈયો તેનું દરશન કરતા,
 કુળ ઇકાંતેર તાર્યા રે.

આમ એની જીલે પયગઝરની વાણી વસે છે. એના વ્યક્તિત્વની કટપના કરવી સહેલ નથી આજના ભોગ ને ઐશ્વર્યમાં મરગુલ જમાનામાં વિલાસધેલા કવિઓ આપણે જોયા છે. કરતાલ લઈને કીરતન કરતા ઘણા હરિ-ભગતો આપણે જાણીએ છીએ પણ આ નરસૈયાની ખીછાણુ કરવા, આર્યત્વના ઉડાણમાં રહેલાં રહસ્ય શોધવાં ને સમજવાં પડે છે.

શુદ્ધ ભક્તિના તોફાની પથે એ વિચર્યા. પણ એના આત્માનાં પડો ધીમે ધીમે ખરવા લાગ્યાં. ‘નરસૈયાચા સ્વામી’નું નિરંતર રટણ કરતાં, તેની મહત્તાનું સતત ધ્યાન કરતાં, એને દિવ્યમંત્ર હાથ લાગી ગયો.

એણે મન, વાણી ને કર્મ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યાં. તૃણા ને આશા પણ એને જ ચરણે ધર્યાં. પોતાની ઇચ્છાઓનું જગત લાંગીને લુકો કરો એમ કહેવું સહેલ છે, કરવું એ તો કોઈકને જ કર્મે લખાયું છે. નરસૈયાએ તે કર્યું. એણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ એના ઈશ્વરની પ્રબળ ઇચ્છાના વહેણમાં તરતું મુક્યું. એ નિરાશી થયો, એ નિર્મમ થયો.

આ કીમીયો કર્યો, તેમ એની વિલાસાકાંક્ષા નિર્મળ થતી ગઈ. ભક્તિના રંગો બદલાયા. ગોપીલાલે આદરેલો

પ્રેમ નિઃશ્રીમ જની, મનુષ્યમાત્રમાં એના પ્રણયીને એ જોવા લાગ્યો. એને સકળ જગતમાં એના હરિવસતા જોયા; અને તેને પોતાના ઉરમાં સમાવ્યું. યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति—એ નરસૈયાને મન સૂત્ર નહોતું, લાવના નહોતી;—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હતું.

નરસૈયાનો ઈશ્વર એક ઉપયોગી સંરક્ષક નહોતો, સગવડ કરી આપનાર દાનેશ્વર નહોતો. એણે તો ઈશ્વર-પ્રણિધાન સેવ્યું : બધા ધર્મેને છોડી એ તેને શરણે ગયો. એના જીવને સંકુચિત મર્યાદાઓ છોડી. ભૂતમાત્રનો એ મિત્ર થયો. એને મમત્વ રૂપું નહીં. એનો અહંકાર રહ્યો નહીં. એ સમદુઃખસુખી થઈ ગયો. ક્ષમા એને હૈયે વસી. સહાય સંતુષ્ટ, એ ઈશ્વરધ્યાનમાં જ દહચિત્તે રહ્યો. મન ને બુદ્ધિ એણે તેને જ સોંપ્યાં. નહીં લોકો એને ફુલવી શક્યાં, ન એ લોકોને ફુલવવા ગયો. હર્ષ ને ક્રોધ, રાગ ને દ્વેષનાં જંજીરો એણે તોડી નાખ્યાં. એને અપેક્ષા નહીં રહી, ને એને નહીં દુઃખ ડામી શક્યું. એ ઉઠાસીન થયો. વ્યથા એને સ્પર્શી શકી નહીં. મિત્ર ને શત્રુ, માન ને અપમાન, નિન્દા ને સ્તુતિ એને મન એક જની રહ્યાં હતાં. વ્યાસ ને ખ્રીસ્ત ને ઓગસ્ટા-ઈનથી, ચૈતન્ય ને ગાંધીજી સુધીના મહાત્માઓના જીવનમંત્રની એ મૂર્તિ બન્યો. જગતાં ને ઉંઘતાં તે લગવાન વેદવ્યાસના આ પરમ સત્ય પર એક જીવંત વૃત્તિ રચી ગયો :

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

મકરણ સાતમું

અંત

૧

વર્ષે વર્ષે મહેતાજીનો સંસાર સંકેલાતો જાય છે. માણેક મહેતી, કુંવરબાઈ, સામળદાસ એના જીવનમાંથી, પડછાયા સમાં દૂર થતાં જાય છે. ક્યારે ને કેવી રીતે, તેનો જરાય ઉદ્દેશ્ય નથી. કોઈ એક પદ પર અંગત આપત્તિની છાંય આવી જાય છે :

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીયાં;
ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડીયાં.

વૈષ્ણવજન જલદીથી સાત્વિક આનંદસમાધિને સ્પર્શતા જણાય છે. જીવન તેવું ને તેવું ચાલે છે:—કીર્તન, ઓમજીવ, રોજ નવા નવા ભાવ અનુભવવા ને કીર્તિ વધી છે, લોકોનો પૂજ્યભાવ છે, અનેક હૃદયમાં એમણે વાસ કર્યો છે, અનેકનાં છ પ્રેરાતાં જાય છે, સુવાસી બનતાં જાય છે.

હવે એમનાં પદોમાં વિલાસનો ઉપરાછાપરી આવતા ચમ્પદો ભાવને નથી. કવિતા સંયમી અને સરલ થાય વધતું જાય છે. તે

૨

લોકો અને શિષ્યો એમનાં પદો શીખ્યે જાય છે અને મહેતાણ હવે માત્ર એકલું કીર્તન નથી કરતા, પણ ઉપદેશ પણ આપતા જાય છે :

રાત રહે ગહરે પાછલી ખટ ધડી,
સાધુ પુરુષને સુઈ ન રહેવું;

નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રી હરિ,
એક તું એક તું એમ કહેવું.

હવે એની વિશાળ દષ્ટિએ વિધવિધ કર્તવ્યોનાં રહસ્ય દેખાય છે :

ભોગિયા હોય તેણે ભોગ સંભાળવા,
ભોગિયા હોય તેણે ભોગ તજવા;
વેદિયા હોય તેણે વેદ વિચારવા,
વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા.

... ..
મુખ્ય વાત તે છેદ્યે કહે છે :

આપણે આપણાં કર્મ સંભાળવાં,
કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી;
નરસૈના સ્વામિને સ્નેહથી સમરતાં,
ફરી નવ અવતરે નર ને નારી.

એમની ભક્તિ કદી અંકુચિત હતી નહીં, અને દિનેદિને સર્વવ્યાપી થતી જાય છે. જીવાનીમાં રાસસહસ્રપદી રચતાં એમણે ગાયું હતું :

મંગાધર ને ગોકુળપતિ વચ્ચે,
જે કાચ આણે ભેદ;
ભણે નરસિંહો વૈશ્ણવ નહીં તે,
અધમ તેને કહે વેદ.

ફરી એ આધેડ વયમાં ગાય છે :

પ્રાતઃ સમે સુર ઉગ્યા પહેલાં,
જો રે રસના મુખ રામ કહે;
હાં રે હાં રે કૃષ્ણને તું ભજ નામે,
જગમા તારું નામ રહે.
રામ નામનો મહિમા મ્હોટો,
શિવ સનકાદિક બ્યાન કરે.

...

...

...

સતો હમે રે વેવારીયા શ્રી રામ નામના.

એટલે રામ, કૃષ્ણ ને શંકરમાં એણે લેદ કહી ભેરો.
નથી. પણ હવે ઘડપણ આવે છે તેમ મહેતાજીનાં જ્ઞાનશક્તિ
ઉઘડે છે :

ધેસા મન ! ગોવિંદને ગાની રે,
ધેસા ગાની ગોવિંદ, ગાની રે;
શુકલતીર્થને ઉમરે, રે, આણે જમણે નાથ.

અને કૃષ્ણમાં તેને પરપ્રજા દેખાય છે :

કૃષ્ણકર્તાન વિના, નર સદા સૂતકી,
વિમળ કીધે વપૂ શુદ્ધ ન થાયે;

... ...

અજ ભવ સુરપતિ સ્વપ્ને પેષે નહીં,
નેતિ નેતિ કહી નિગમ વાગે;
નરસૈયો રંકે, જશ ગાઈને રીઝવે,
સહસ્ર મુખે શેષ પાર ન પામે.

૩

આ દૃષ્ટિ નવી નથી. ધીમે ધીમે ઈશ્વરની સાથે એનું તાદાત્મ્ય વધતું જાય છે તેમ તેમ શ્રી કૃષ્ણને અંતર્યામી રૂપે જાણે છે. પણ જીવનાં સ્મરણે તાબાં કરતાં ભાગવતના પ્રસંગો તે પદમાં ઉતારે છે. આ જઘામાં હવે આત્મલક્ષીના ઉભરા નથી, પણ અંગત પ્રેમનાં સ્મરણમાં પરલક્ષી આખ્યાનકારની તટસ્થતા આવતી જાય છે.

જાગલીલા, દાણલીલા, મુદામાચરિત્ર, કૃષ્ણજન્મનાં પદ એ રચે છે. આ રચનામાં અસલ ભાગવતનો અનુવાદ નથી, પણ સ્વતંત્ર કલાકારની રચના છે :

જાગને જાદવા કૃષ્ણ જોવાગિયા,
તુજ વિના ધેનમાં કાણ જાગે ?
તણસે ને સાહ જોવાળ ટાળે મળ્યા,
વડો રે જોવાગિયો કાણ થાગે ?

આથી મુંદર પંક્તિઓમાં બાળલીલાનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં થયો નથી. પણ આ બધામાંથી અંગત પ્રેમની ઝમક ચાલી ગઈ છે.

૪

મહેતાજી વૃદ્ધ થયા છે. હરવું ફરવું પણ કંઠણ થઈ ગયું છે. હવે તો માત્ર પરબ્રહ્મનું રટણ ને શ્રીકૃષ્ણના મંદ કીર્તનમાં જ સમય ચાલ્યો જાય છે. જીવનની નિર્ધારકતાના પ્રશ્નો ઉઠે છે ને એકજ જવાબ પામી શકી જાય છે :

તું અત્યાકાંચુ, ને કોને વળગી રહ્યો,
વગર સમજે કહે મ્હારું મ્હારું ?
દેહ તારી નથી જો તું જીવતે કરી,
રાખતાં નવ રહે નિત્રે જાયે.

એને સ્પષ્ટ બાસે છે કે—

જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચીન્મયો નહી,
ત્યાં લગી સાધના સર્વ ખોટી.
કોણ ખું ક્યાં યકી આવીયો જગ વિષે,
જમણ ક્યાં છુટશે દેહ ત્યારે ?—

એ પણ પ્રશ્નો ઉઠે છે. જીવ ને બ્રહ્માના ભેદ સમજવા પછી તે પ્રયત્ન કરે છે અને લાક્ષણિક જવાબ એમને મળે છે :

હું અને તુંપણું તજીશ નરસૈયા, તો
ગુરુ તને હર્ષથી પાર પાડશે.

અને હંમેશની માફક, દીનતાની અવધિમાં તે ડુબે છે :

બેઠિ કર જોડી નરસૈયો વિનવે,
ભવજળ ખૂડતાં ખાંભ તારો.

અને આખરે એની વૃદ્ધ આંખે સત્ય દેખાય છે :

અખિલ ધ્વજાંડમા એક તું શ્રીહરિ,
જૂજવે રૂપે અનત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તરવ તું,
શબમાં શબ્દ ઘર્ષ વેદ વામે

... ..
ભરો નરસૈયો એ, મન તણી માધના,
પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રગટ ધાગે

૫

જીવનનું ઝરણું સુકાતું જાય છે.

પ્રાણસુદૂર્ત થાય છે. એક મોટા પ્રીકા ચંદ્રનું આછું તેજ ધરોની છાંયાથી ચેરીનો રસ્તો રચામળ કરે છે. દોષનો અવાજ સંભળાતો નથી.

બહાર ચોતરા પર એક નાની ગંદી પથારીપર, ટુંટીયું વાળી, હાઠપીંજર સમા વૃદ્ધ સુતા છે. હ મેશની ટેવ પ્રમાણે આજે એમનાથી ઝપ દબને ઉઠાતું નથી. શરીરમાં વેદના થાય છે, કમર ફટે છે, આંખ આગળ લાલ વાદળો આવતાં ને જતાં દેખાય છે. એ ખાંસી ખાય છે. નિર્જલતાથી એમનો શ્વાસ રુંધાય છે.

જાત્રત થતાં એમની વૃદ્ધ આંખે વિપલ્લવાર શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ પડે છે-મોર સુકુદ ને પીતાંબરધારીની, વૃંદાવનમાં

વેલું વાતી. એમનું હૈયું ધળકે છે. પાછી શિથિલતા આવે છે ને આંખ મીઝાઈ જાય છે. એમની નિર્ગતિનો પાર નથી.

થોડીવારે તે પાછા ભગ્નત અવસ્થામાં આવે છે. એક કંતાએલો, કરચલીયાળો હાથ, વર્ષોની ટેવોથી ઉશીકા નીચે જાય છે ને ત્યાં પડેલાં કરતાલ લે છે. આજે કરતાલ પણ ભારે લાગે છે. એ ઉઠવા જાય છે, પણ ઉઠાતું નથી. કોઈ પાસે નથી કે હાથ આપી ઉઠાડે. એ સુતા સુતા ઘળકે છે :

શા સુખે સુતો મંભાર શ્રી નાથને,
હાથ તે હરિ વિના કાણુ આવે.

...

...

...

જગ રે જીવડા વાજ આગ્યો ધણુંક, કેટલોએક પ્રતિજોધ દીજો.

તે જેમ તેમ કરતા ઉઠે છે, પથારીમાં એમે છે ને હંમેશાની માફક પરલાતીયું ગાય છે :

ઉઠ ઉતાવળો, આસ્થને વિકૃલા,
ગોવિંદ ગાપને વચ્ચે ધાવે;
ગગને ગદવા જનની જશોદા વદે,
કહાન કાં ધણી તને નિદ્રા આવે ?

એમની કલ્પના કાંઈક ઉત્તેજાય છે. એમની દૃષ્ટિએ લાડકવાયો ખાલગોપાલ આંખો ચોળતો દેખાય છે અને એમના હૈયામાં ઉખાનો સંચાર થાય છે :

દંતધાવન કરો, આજસ પરહરો;
રજની તિમિર મયું ખોલો કાટયું.

કરમળો ફૂર ને શે ન શીરવતો,
દહીં રે દામોદરા યાચ ખાડો.

પેલું મુળ મોહક થતું જાય છે, અને એમના હૃદયને
મુગ્ધ બનાવી રહે છે. વૃદ્ધનું મોં મલકે છે, અને અચકાતે,
ખોખરે અવાજે તે ગાય છે :

બારણાં બહાર બળિભદ્ર ઉભા રહ્યા,
જો રે વહાણ તારી વાટ જોયે;
નરસૈના સ્વામિનું, મુખડું દીડે,
માતાનું મનડું અતિ રે મોહે.

અવાજ ચાલતો નથી, તુટી પડે છે. દહણું દળવા
ઉઠેલી પડોસણને હંમેશાં સંભળાતા લાવવાહી અવાજમાં
આજે તૂટ પડી સંભળાય છે. આજે એ આમ કેમ ગાય છે ?
ખીચારા માંઢા બહુ છે.

વૃદ્ધ જેમ તેમ કરતાં ઉઠે છે. થોડીવારે એક વિધવા
ખાઈ આવી પાણીનો લોટો અને દાતણ મુકી જાય છે, અને
એ મહા મહેનતે દાતણ કરે છે.

ધીમે ધીમે ખડો ફાટે છે. વિહંગનો શોર સંભળાય છે.
લોકોની આવજા થાય છે. એ વૃદ્ધ દાતણ કરી બેઠાબેઠા
નિર્ગતિમાં ઝોકાં ખાય છે. રસ્તે જનારાં આવે છે, પગે
લાગે છે, જયશ્રીકૃષ્ણ કહે છે. પણ આજે એમને ઘણી
ઉંઘ આવે છે. એક ઝોકકો આવે છે, માથું નીચું પડે છે,
ને તે ઝળકીને જાય છે. વળી કરતાલ હાથ લે છે, એક
તાલ દે છે ને મોઢામાંથી અવાજ નીકળે છે :

જાગીને જોઈં તો, જગત દીસે નહીં,
 ઉંઘમાં અટપટા ભોમ ભાસે,
 ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે,
 ઘૂલ લટકા કરે ઘૂલ પાસે.

આને એક વૈષ્ણવ પડોશણુ આવી ઘરમાં ફરતી સ્ત્રીને
 ચેતવે છે. આને એ ઝાંકાં કેમ ખાય છે? અહીં જો તો
 ખરી, પુછ તો ખરી. આને શું લેશે? પેલી સ્ત્રી એમને
 પુછે છે : ભુખ લાગી છે? શું કરું?

વૃદ્ધ ઉંચું જીવે છે, ચિત્ત ઠેકાણું લાવે છે ને મંદમંદ
 હસે છે. હા, ભુખ લાગી છે. ખીચું શું ખઉં? રાખડી.
 સ્ત્રી જાય છે ને વૃદ્ધને પોતાના ઘડપણ પર તિરસ્કાર આવે છે :

રાજને રાજ જોઈએ રાખડી રે;
 એવી બળી રે ઘડપણની રેવ.

...
 પ્રાતઃકાળ પ્રાણુ માહરા રે, અન્ન વિના અડખાપ.
 ...

વૃદ્ધને પોતાની નિર્જલતા પર હસવું આવે છે. શું દેહ
 છે? એ કરતાલ લઈ તાલ દે છે :

આંખડીએ ન સૂઝે રે, ગળે બહુ નાસિકા રે,
 જોલે તે તો સંભળાય નહીં કરણ;
 માયા તો ન મૂકે રે, વટે નહીં તૃપ્ત્યા રે,
 ઝોળખાયા નહીં અશરણુશરણુ;
 હાથમા લાકડી રે, ચરણુ ગાલે નહીં રે,
 વૃદ્ધીને સિધ્ધિ થયું છે તન;

મુખમાંથી દંત રે, એકે દીસે નહીં રે,
તોય પાપીયું ઉદર માગે અન્ન.

જીવાની દહાડે રે, હરિને જાણ્યા નહીં રે.

આ પંક્તિઓ મોઢે આવે છે, માત્ર ટેવથી નહીં પણ
હૃદયના ઉંડા ભાવથી પ્રેરિત. વૃદ્ધ છે, પણ ભાવેભાવમાં
તે સજીવ છે. તે શબ્દો ગાય છે ત્યારે તેના અર્થથી તેનું
આખું શરીર ઝઝઝે છે.

રાખડી આવે છે ને વૃદ્ધ પીએ છે. એમનું ગળું શેકાય
છે. તે ખુંખારે છે, અને વાડકો ફર મુકે છે. હવે એમને
ઠીક લાગે છે.

ઠાંપતે પગે, લાકડી ટેકવી તે ઉઠે છે. એટલામાં એક
બે હરિજન દર્શને આવે છે તે એમને ઝાલી ઉઠાડે છે.
તે સ્નાન કરવાની ના પાડે છે, છતાં વૃદ્ધ સ્નાન કરે છે :

એક નાના કંડીયામાં શીકડી પડી ગએલી જરીપર એક
પીત્તળના લાલજી પડ્યા છે ત્યાં થરથરતા તે વૃદ્ધ જાય છે.
જેમ તેમ એમ્મી જઈ, નિસ્તેજ નયને તે લાલજીને જોઈ
રહે છે—રસથી, એકાગ્રતાથી, અફલુત સ્નેહથી. એને કંડીઓ
નથી દેખાતો, જજરી જરી નથી દેખાતી, પીત્તળના લાલજી
નથી દેખાતા. એની આંખે તો—

સાવ સોનાનું પારણું, માણક મોતીએ જડીયું રે—

મોદસ, રત્નની કાન્તિ વિરાજે, જાઝ હીરલે મઢીયું રે.

એવું પારણું દેખાય છે અને તેમાં,

હિંડોલે હિમળાં રે ઉઘાસે ધમધમ ધુવરી ધમકે રે-

એવો ' કુંવર કનૈયો અલૌકિક નાનો ' એને દેખાય છે. અને એક પલવાર હૈયામાંથી સરી ગએલો ગોપીલાલ ખડો થાય છે, અને ' માનુનીનું મન ઠમકે ' છે.

તે લાલજીને હર્ષથી, સ્નેહથી હાથમાં લે છે. થરથરતે હાથે પલ્લુ હેતથી, પંપાળી પંપાળી તેને તે શંખથી નવરાવે છે ને પાછી જીર્ણ જરી પર ગોઠવે છે.

એટલામાં હરિજનો આવી લાગે છે અને ત્યાં બેસી જાય છે. દૃઢ તો એના પ્રભુની પરિચર્યામાં મગ્ન છે. લાલજીની પૂજા થયા પછી તુલસીના પત્ર પર સાકરની ઠકડીનું નૈવેદ્ય ધરાવતાં તે માથું લોંચ પર ટેકવી, દીન અવાજે બોલે છે :

તારી કેમ કરી પૂજા કર્કે શ્રી કૃષ્ણ કરણાનિધિ,
અકળા આનંદ કાશ્યો નં ગાયે;
સ્થાવર જંગમ વિશ્વ વ્યાપિ રહ્યો,
કેશવા કંડીએ કેમ સમાયે.

તે પ્રશંસામુગ્ધ બોધ રહે છે, અને દીન અવાજે ગાય છે -

બાર મેઘે કરી, સ્નાન શ્રીપતિ કર્યાં,
શંખની ધારે હરિ કેમ રીઝ્યા ?
ઓગણપંચાશ તને વાયુ વંજત કરે,
મુક્ત વાયુ તુને કેમ ગમીયા ?

ક્યાં મુખી તે મુંગા પડી રહે છે, ને પછી આરંભે છે :

અરાડભાર વનસ્પતિ, હરનિય પીમળે,
 માળી તે પાંતરી શારે લાવે;
 યુવા ચંદન કરી પ્રભુ તુને પૂજીએ,
 અંગના બેલકની તુલ્ય ના'વે.

એકદમ અવાજમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે ને તે આંખમાંથી
 આંસુ લુછે છે :

તારે નિત નિત અવનવા નૈવેદ્ય કમળા કરે,
 સક્ષમ નૈવેદ્ય કેમ તુલ્ય આવે ?

તે મુંગા રહે છે ને હરિજન તરફ ફરી ઠહે છે :

'ભણે નરસયો, જેને કૃષ્ણરસ ચાખીઓ,
 પુનરપી માતને ગર્ભ ના'વે.

થોડીવાર કોઈ બોલતું નથી, અને પ્રસાદની કકડી વૃદ્ધ
 થોડી લે છે, થોડી બીજાને આપે છે.

વૃદ્ધ મુંગા મુંગા બેસી રહે છે. આંખો ફરી નિસ્તેજ
 થાય છે, અને નિર્ગતિ વધી પડે છે. તે જાગે છે
 કે ઉઠે છે તે કોઈ કહી શકતું નથી. વળી તે આંખો ઉઘાડે
 છે, હાથ પાસે પડી કરતાલ સંભાળે છે ને બેઠેલે અવાજે
 કંઈ બોલે છે :

ધ્યાન ધર હરિ તણું, અદ્ય મતિ આગસુ,
 જે થકી જન્મનાં દુઃખ જાયે.

વળી અવાજ મંદ પડે છે :

અગ નંનન ગયુ, પવિત પિંગળ ચયુ;
તોય નથી લહેતો શ્રીકૃષ્ણ કહેવુ.

પાછો અવાજ જાંઘ ધાય છે અને તે છેલ્લી પંક્તિ ઉચ્ચારે છે :

નર્સિયા રકને, પ્રીત પ્રભુચુ વણી,
અર વેપાર નરિ ભગ્ન તોલે.

તે થોડીવાર પાછો શાંત રહે છે. એની કદપના એના
સ્વામિને જોઈ રહે છે અને તેના પ્રતાપમાં મુગ્ધ બને છે.
તે બબડે છે :

આઘ તું મધર તુ, અલ તું ત્રિકમા,
એક તું એક તું એક પોતે; .

અખિલ ચો પ્રભ પ્રભાદિ નવ લહે,
ભૂરચા માનવી અન્ય.

રવિ સિંહ કાઠી નખ ચદ્ધિકામાં વસે,
દષ્ટિ પડોયે નદી ખોજ ખાજે.

એની દષ્ટિ લાલછ પર પડે છે, અને શ્રીકૃષ્ણ પરમપ્રણ
સાથ એકાકાર ભાસે છે :

આખિય શીવ આઘ આનંદમય ક,
મુંદરી ગધિ

રાધિકાનું નામ દેતાં કે કે સ્મરણ થ

પોતે પજુ, ૧ હોતો, દતિ ધ
પણ એવો જ છે ? અને
એક તાને બા

તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રેમન શું રમે,
ભાવે શું ભામની એક લીધો;
જે રસ મજાતણી નાર વિલસે મતા,
સખી રૂપે તે નરસીયે પીવો.

મજાતણી નારનો રસ એણે પીધો એટલું જ નહીં પણ
તેને સહસ્રધા અમૃતમય ઝનાવી અંતકાળે પણ એક
અપૂર્ણ એવી ભાવના ઝનાવી.

૬

આને પણ એનું હૃદય પ્રણયથી જ ઉલરાય છે. પ્રણય,
દૈન્ય અને શ્રદ્ધાથી પ્રસાંત; અનુભવ અને દુઃખથી વિશુદ્ધ;
જીવાની જ તે વાસનાવિહોણો પણ જરાયે પ્રેર્યો. પ્રણય, તે
દરેક જીવમાં એક આત્મે વિલસતો; આમરણ પ્રણયીનો
હોય એવો. પ્રણય-પ્રગલ્ભ, એકાગ્ર, લબ્ધ.

આખરે પૂજા પૂરી થાય છે. બે જણ એને લઈ ઓટલા
પર લઈ જાય છે અને એક બે જણ શીવાય ઘઘાં વીખરાય
છે. વૃદ્ધ ફરી નિર્ગત બની પડી રહે છે.

“ભાઈ,” વૃદ્ધનો થાક ઉતર્યો તે પેલાઓને બોલાવે છે :
“પેલું ‘ગોવિંદગમન’ પુરું કરીએ.”

“કાલે. ઉતાવળ શું છે ?”

“ના, ભાઈ ના. જયો અવસર ન આવે તો ?” ને
એક ટુંક ઝનાવી તે ગાય છે. તેની પાછળ પેલા ઝીલે છે ને
એક જણ લખે છે :

અંગ જોમન મધું, પલિત પિંજર મધુ;
તોમ નથી હોતો શ્રીકૃષ્ણ કહેવું.

પાછો અવાજ બંધ થાય છે અને તે છેલ્લી પંક્તિ ઉચ્ચારે છે :

નરસંયા રંકને, પ્રીત પ્રભુશું ઘણી,
અવર વેપાર નદિ ભજન તોલે.

તે થોડીવાર પાછો શાંત રહે છે. એની કલ્પના એના
સ્વામિને જોઈ રહે છે અને તેના પ્રતાપમાં મુગ્ધ બને છે.
તે બબડે છે :

આઘ તું મધ્ય તું, અંત તું ત્રિકમા,
એક તું એક તું એક પોતે; .
અખિત્ર એ બ્રહ્મ બ્રહ્માદિક નવ લહે,
ભૂરથા માનવી અન્ય.

રવિ રશિ કોટી નખ ચંદ્રિકામાં વસે,
દૃષ્ટિ પહોંચે નહીં જોજ બોજે.

એની દૃષ્ટિ લાલછ પર પડે છે, અને શ્રીકૃષ્ણ પરમપ્રભુ
સાથ એકાકાર ભાસે છે :

અખિત્ર શીવ આઘ આનંદમય કૃષ્ણજી,
સુંદરી રાધિકા ભક્તિ તેની.

રાધિકાનું નામ દેતાં કેં કેં સ્મરણ થાય છે.

પોતે પણુ જોખી હતો, દૃષ્ટિ થયો હતો. હાસ્તો. આજે
પણુ એવો જ છે. શો ફેર છે ? અને તે બુવાનીનાં સ્મરણને
એક તાને બાંધે છે :

તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રેમદા શુ રમે,
લાવે શું લામની એક લીધો;
જે રસ વ્રજતણી નાર ત્રિલોકે સદા,
મખી રુપે તે નરસંયે પીધો.

વ્રજતણી નારનો રસ એણે પીધો એટલું જ નહીં પણ
તેને સહસ્રધા અમૃતમય ગનાવી અંતકાળે પણ એક
અપૂર્ણ એવી લાવના ગનાવી.

૬

આજે પણ એનું હૃદય પ્રણયથી જ ઉભરાય છે. પ્રણય,
દૈન્ય અને શ્રદ્ધાથી પ્રસાદ; અનુભવ અને દુઃખથી વિશુદ્ધ;
ભુવાની જતે વાસનાવિહોણો પણ જરાયે પ્રેર્યો. પ્રણય, તે
દરેક જીવમાં એક આત્મે વિલસતો; આમરણ પ્રણયીનો
હોય એવો. પ્રણય-પ્રગલ્ભ, એકાગ્ર, ભવ્ય.

આખરે પૂજા પૂરી થાય છે. બે જણ એને લઈ ઓટલા
પર લઈ જાય છે અને એક બે જણ શીવાય બધાં વીખરાય
છે. વૃદ્ધ ફરી નિર્ગત બની પડી રહે છે.

“ લાઈ, ” વૃદ્ધનો ધાક ઉતર્યે તે પેલાઓને બોલાવે છે :
“ પેલું ‘ગોવિંદગમન’ પુરું કરીએ. ”

“ કાલે. ઉતાવળ શું છે ? ”

“ ના, લાઈ ના. ગયો અનસર ન આવે તો ? ” ને
એક ટુંક બનાવી તે ગાય છે. તેની પાછળ પેલા ઝીલે છે ને
એક જણ લખે છે :

ઉપરથી હરિ દુઃખડા દેખાડે, પણ અંતે સુખદાતા રે;
લક્ષ્મીને જૂથર નવ વિસરે રે, વેદ પુરાણ વદાતા રે.

તે થાલે છે, ને આખા જીવનપર દ્રષ્ટિ નાખે છે. એને
દેખાય છે આખા જીવનનું એકજ સૂત્ર :

વચન પર રહે વિશ્વાસ,
તેની આશા એ પૂરે રે;
દુઃખ સુખ વંડી હરિ ભાગે,
તેમ છે નહિ અધૂરે રે.

આ એનું ઈશ્વરપ્રણિધાન. પછી પોતાની સ્થિતિનો
ખ્યાલ આવે છે.

હુ ગાતાં ગાતાં વૃદ્ધ થયો, એક અંસ મુણ ન ગાયા રે,
આજ કાલ કરતાં જરા આવી, નથી મૂકાતી માયા રે.

આ એનો જીવનમંત્ર. હરિગુણ ગાતા જન્મ્યો. હરિગુણ
ગાતો મરવા બેઠો છું. પણ હજી તો હરિના ગુણ ગાવાના
બાકી રહી ગયા. શા માટે હું અટકું ?

મરું તેવારે માયા મુકાયે,
જળતે નકાવ તે જકું રે;

ના; શા માટે ?

અવમર ગયો ફરી નહિ આંવ,
માટે સમય નહિ ચુકું રે.

તે થોડીવાર માક ખાય છે. હવે ઘણું થયું :-

એમ ધારી દગિયુ ગાયા,
ગોવિંદગમનમાં નક્કાયા કે;
દરિયુજમાં કે દોષ ન ભાગે,
દોષભર્યા જે જ્યા કે.

એક જ મારી પ્રતિજ્ઞા, એટલે દોષ હોય તો શું ને
ન હોય તો શું ?

વળિયાં પળિયાં પડિયાં અગે,
ત્યાગે તો મેં લખિયું કે.

પણ રખેને કોઈ દહે કે ઘડપણમાં કે લખવાની જરૂર ?
તે ઉમેરે છે :

નરમંદને ગુણ ગાવા નિશ્ચે,
તેથી એ દયામાં લાખ્યું કે.

‘ગોવિંદગમન’ પુરું થાય છે. લહીઓ લેખપર રેતી
નાખે છે. નરસૈયો નિશ્ચિંત બની માથું લટકતું રાખી,
નિશ્ચેતન થાય છે. એના હાથ પગ કાપે છે.

૭

બપોર પડી. હુમ્મિયાં તે આ વખતે ભાગવતનું પારાયણ
શ્રવણ કરતા અને લોકો તે સાંભળવા આવતા. આને
હરિજનની ઠઠ મળી, પણ મહેતાજી ઉઠ્યા નહોતા. આખરે
એક જણ એમને ઉઠાડે છે. કાંપતા, થરથરતા તેને જેમ
તેમ કરી બે જણ તકીયે બેસાડે છે. લોકો પગે લાગે છે.
તેનો સત્કાર તે આસ્તેથી, ઘેનમાં કરે છે.

ભાગવતનું પારાયણ શરૂ થાય છે :

તન્નારમન ગોવિન્દો રાસક્રોદામનુવ્રતૈ : ।

સ્ત્રીરત્નૈરવિન્તઃ પ્રીતૈરન્યોન્યાચ્છવાહુભિઃ ॥

મહેતાણને કાને સ્વર પડે છે ને હોઠ ફફડે છે.

ભાગવત વાંચનાર થંભે છે. મહેતાણનો સ્વર, અચકાતો, કાંપતો, પોતાનું પદ ગાય છે :

વૃંદાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજો;

કંઠે પરસ્પર બાદુલડી, ધૂન નેપુર વાજો.

શ્રોતાવૃંદ પદ લઈ લે છે અને થોડોક વખત રાસના પદોની ધૂનથી ઝાધું ગાજો છે. જેમજેમ હરિજનો ગાય છે, વગાડે છે ને નાચે છે, તેમ તેમ મહેતાણ જરા ભાનમાં આવે છે. એમની આંખોમાંનાં અંધારાં હર થાય છે. એમના મુખપર આનંદ છવાય છે. તે કરતાલ લઈ વગાડવા લાય છે. પણ કરતાલ કેટલાંય વર્ષ આજે ઉંચકાતી નથી.

ક્યાં મુધી કીર્તન ચાલે છે. મહેતાણ જરા ટટાર થાય છે, એક બે વિપ્લુભક્ત પંડિતો પણ ત્યાં આવીને બેઠા છે. તેમને જોઈ, તે હસીને આવકાર દે છે. પણ પાછી આંખો મીંચાય છે, હાથ નીચે પડે છે, માથું નીચું નમે છે.

“ હરિજન ! ઉઠા ઉઠા. દેં લેશો ? ” એક ભક્ત કહે છે અને તટ્ટીયો ઠેકાણે રાખે છે. તે ઝગડીને લાગે છે, ઝધાને જીવે છે અને હસે છે-દીનતાથી.

“ વૈષ્ણવ, કેં સજન ગાઓ ? ” તેમને કાને એ શબ્દ પડે છે. તે અંદરથી કેંક ચેતન પકડે છે, અને તેમના હાથ જાણે અજાણે કરતાલ લેવા લાય છે. એક જણ એમના હાથમાં કરતાલ મુકે છે, પણ તે એમનાથી વગડતી નથી. ધીમેથી, તૂટતે, ખરખરને અવાજે એ ગાય છે. બધા શાંતિથી પૂજ્યભાવે પ્રેરિત આંસળે છે :

અવ્યા નામ પામ્યો, પણ ગમને નવ લઘા,
વૈષ્ણવપદ કેરું બિગદ ઝાલે;
પુત્ર વિના જેમ, ધગ મધે પારણું,
વર વિના તે જેમ મન મદાલે.

તે અટકે છે. દીનતાથી ભેઈ રહે છે, તેનાથી બોલાતું નથી. એક જણ પાણી પાય છે :

બાધિની વેના, વિશ્વની ના દળે,
હાલો ગમનમાં મેધ ગાળે;
હરિને મળ્યા વિના, હરિ કેરો જન થયો,
વાત પકવાનથી શૂખ ન ભાળે.

અવાજ છેક બેસી લાય છે, ને સખત ખાંસી થઈ આવે છે. ઘોડીવાર કોઈ બોલતું નથી. ‘ મહેતાશ, રહેવા દો ’ એક જણ કહે છે. આજે નિર્ગતિ થણી આવી છે. એમના હાથ નિશ્ચેષ્ટ છે, પણ હોઠ બોલે છે :

પિંડમાં પ્રભુ પણ, પ્રગટ પેજે નહીં,
ફાકટ ભમે તે દૂર ભાળે.

અવાજ બંધ થાય છે.

બપોર પછીનો સૂર્ય, છાપરા પરથી નીચે ઉતરતાં,
પોતાનાં કિરણોથી, શિથિલ થતાં એમનાં ગાત્રોને ઈંક ચેતન
આપે છે. એક પંડિત આડંબરી આશ્વાસન દે છે :

“વૈષ્ણવજન ! હવે સુષ્ક જાઓ. પ્રભુ કોઈ એ નીરખ્યા છે ? ”

મહેતાણને કાને એ ધ્વનિ પડે છે. તેની આંખ ઉઘડે
છે, તેનું માથું ઊંચું થાય છે. તે ઉંચે જુએ છે ને સૂર્યખિંબ
તેની સામું લટકી રહે છે. તે પંડિત તરફ જુએ છે. નથી
નીરખ્યા ? નીરખવા છે ? તેમના અવાજમાં પડકાર છે....
બધા જોઈ રહે છે. એકદમ તેમના હાથમાં જોર આવે છે ને
તે કરતાલ ઉંચકે છે. એક મુકાએલે-કંતાએલે હાથે તે સૂર્યને
સત્કારે છે, અને જોલે છે :

નીરખને ગગનમાં કાણુ ધુમી રહ્યો,
, તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે;
સ્વામના ચરણમાં ઇચ્છું મરણુ રે,
અહીંયાં કોઈ નથી કૃષ્ણ નોલે.

એના મુખપર ભકિતરસનો પ્રભાવ પ્રસરે છે. એના
જઠ થએલા શરીરમાં જોર આવે છે :

સ્વામ શોભા ઘણી, બુદ્ધિ ના શકે કળી,
અનંત આનંદમાં પંથ બૂલી;
જડ ને ચૈતન્ય, રસ કરી અણુવો,
પકડી પ્રેમે સજ્જન મૂળી.

એકદમ તે હતા તેવા થઈ જાય છે, હસે છે; ને લોકો
એમનું તેજસ્વી થતું મુખ જોઈ મુગ્ધ થાય છે.

કૃષ્ણ નીરખવો છે ? જુઓ ! તેનો અવાજ ગાજે છે
ને હાથ કરતાલનો તાલ દે છે .

જળદળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિ કાટમાં,
હેમની કાર જ્યાં નીસરે તોલે;
સચ્ચિદાનંદ આનંદ કીડા કરે,
સોનાનાં પારણાં માંહી જૂલે.

તે થાલે છે ને હાથનો લટકો ઠરી પાછું પદ શરુ કરે છે—

ખતિ વિણ તેજ વિણ, સૂત્ર વિણ જો વળી,
અચળ ઝળકે સદા અનળ દીવો;
નેત્ર વિણ નિરખવો, રૂપ વિણ પરખવો,
વશુ જિજ્ઞાસે રસ સરસ પીવો.

કરતાલ ઠમકે છે—જોરથી. અવાજ મોટો થાય છે—

અકળ અવિનાશી એ, નવ જ જગે કળ્યો;
અરધ ઉરધની માંહે મહાસે;

તે બે હાથે વિશ્વ ખતાવે છે—

નરસેવાયો સ્વામી સકળ વ્યાપી રહ્યો...

તે હસે છે, ઉઠ્ઠાસથી, ગ્રેમથી, આનંદથી. અને ઉમેરે છે—
...ગ્રેમના તંતમાં સંત ઝાલે.

અને એ મૂઠ વદને સૂર્યને જોઈ રહે છે, અને અશ્રૂપૂર્ણ
નયનોમાં ઉભરાતો પૂજ્યલાવળ ધ્યા જોઈ રહે છે. એના
મુખપર સરલતા, દૈન્ય ને લકિતલાવળ તેજના અંબાર રચે છે.

—ને હાથ જરા હેઠા પડે છે. તેજસ્વી આંખો એકાચ

બની નોઈ રહે છે. હોઠમાંથી મંદ, ખચકાતો, ખખરીલયો
અવાજ નીકળે છે—

શ્યામના ચરણમાં...

અવાજમાં પોણા સૈકાની દીન ભક્તિ ધ્રુસ્કું આણે છે—

ધ્રુવું ધ્રુવું મરણ રે...

અવાજ અટકી પડે છે. એકદમ તે પડે છે, ફસડાઈને. તટીયા
પર તેનું માથું પડી જાય છે.

જે હાથ અહોનિશ પ્રાર્થતા તે નિશ્ચેતન બને છે.
જે કરતાલ સદા અવિશ્રાંત રહેતી તે લાંચે પડી, સદાની
શાંતિ પામે છે. જે હોઠો નિશદિન સધારમણનું રટણ કરતા
તે, નીસરતા ઘઘરાટમાંથી, અસ્પષ્ટ રીતે શબ્દો બનાવવા મથે
છે....સદાને માટે અણબોલાયલા રહેવા સન્નિષ્ઠા એ શબ્દો.

અને એ ભક્તશિરોમણિ અનંત એન્જલ કરતો એમના
શ્યામના ચરણમાં સદા વાસ કરવા સંચરે છે. અને મુકી
જાય છે, ગુજરાતી સાહિત્ય અને જીવનને, સદીઓની
ત્રેરણા; આર્યસંસ્કારને, મધ્યમધ્યતા જીવનનો વારસો; અને
સકલ જગતને, પરમ પવિત્ર એવા વૈષ્ણવજનની સદાય
અવિસ્મરણીય એવી સરસ ભાવના.

...

...

...

જીવનભર એમણે સાચું સ્વપન જોયું; આમરણ એ
સાચું સ્વપન જીવી ગયા; અને મરતાં સાચાં સ્વપન જીવતાં
કરવાની કલા શીખવી ગયા.

થોડાંક રસદર્શનો :

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં

ગુજરાતી સાહિત્ય—વિવેચનમાં નવીન ભાત પાડતાં

સાહિત્ય—ભક્તિ અને ભાવના,

શૈલી, અને પદલાલિત્ય;

તેનો

ઉદય—વિકાસ અને અસ્તનાં

અભ્યાસકે દષ્ટિએ પ્રેરણામય સાંગોપાંગ દૃષ્ટિબિન્દુઓ

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

નીચેના ક્રમે આકર્ષક રીતે રજૂ કરે છે:—

૧ સાહિત્ય અને તેનો વિકાસક્રમ.

૨ સાહિત્યનું સ્વરૂપ : કથન, સાહિત્ય અને કલ્પના.

૩ સરસતા.

૪ સાહિત્યમાં સંયોદતા.

૫ શૈલી અને પદલાલિત્ય.

૬ ભક્તિ અને સાહિત્ય.

૭ દ્વિંદમાં શુદ્ધ ભક્તિનો ઉદય.

૮ ભક્તિનો મધ્યયુગ અને ગુજરાતી સાહિત્ય.

(આના પેટામાં નવ પેટા વિભાગો છે)

૯ આયમતી ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય.

શ્રી કનુ દેસાઈએ આ માટે ખાસ દારેલાં ત્રણ ચિત્રો અને બીજાં મળીને દસ ચિત્રો છે.

પાકું પુંકું : એન્ડ્રીક કાગળ : પૃષ્ઠ ૨૫૦

ફીમત રૂ. બે

લખો : જીવનલાલ અમરશી મહેતા

અમદાવાદ અને મુંબઈ

જીવનમાંથી જડેલી

BRABH

ખંડ ૧ અને ૨ (સાથે)

શ્રી. લીલાવતી મુનશીએ તેમના આ નવા નવલિકાસંગ્રહમાં સંસારના જુદા જુદા પ્રસંગોને અદ્ભુત કલાથી ચીતર્યા છે. બાપાની સંજોગતામાં, આશ્રેષ્ઠતાની સુરેષ્ઠતામાં અને દૃષ્ટિબિન્દુની વારત-વિક્રતામાં આ પુસ્તક અનુપમ છે.

આમાં પ્રકટ થયેલી વાતો "વનમાલાની ડાયરી", "સત્યાગ્રહ", "જસોદાનો જીવનવિકાસ" વગેરેને વિવેચકોએ ઉંચી કલાકૃતિ તરીકે વખાણી છે આમાંની સર્વે વાતો દરેક ગુજરાતીએ વાંચવી જોઈએ.

આ યુગની સ્ત્રીઓનું માનસ સમજાવનાર આ પુસ્તક ગુજરાતના વિકાસનું સીમાચિન્હ છે.

આમાં એકંદરે ૧૭ વાતો છે. ૫૪ ૩૭૮ : કીંમત રૂ. ૨-૮-૦

નરસૈયો : ભક્ત હરિનો

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ લખેલું 'પહેલું' જીવનચરિત્ર. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી જ રીતે લખાયેલું આ જીવનચરિત્ર સૌ ગુજરાતીએ વાંચવું જ જોઈએ.

જુનાગઢનો આદિકવિ આ ચરિત્રમાં જીવતો જાગતો યક્ષ સંચરે છે. એ જીવનચરિત્ર નથી, પણ નરસિંહ મહેતાના જીવનનું તેમના અવતરણો સાથેનું એક ગદ્યકાવ્ય છે.

શ્રી. કનુ દેસાઈ પાસે ખાસ દારાવેલાં પાંચ ચિત્રો ઉપરાંત:-

૧ : નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનું પૃથક્કરણ

૨ : દારમાલા

૩ : નરસિંહ મહેતાનો કાગડો—

ઉપોદ્ધાતના આ ત્રણ નિબંધોમાં શ્રી. મુનશીએ ગુજરાતના આદિકવિ વિશે ઉંડું અન્વેષણ કર્યું છે. કીંમત રૂ. એ